

অধ্যাপক বাণীকান্ত কাকতি

অ. জা. স
ক.না. ৩৩
- ২৫ -
স্মরণোচনা
৬০৫৮

অসম সাহিত্য সভা

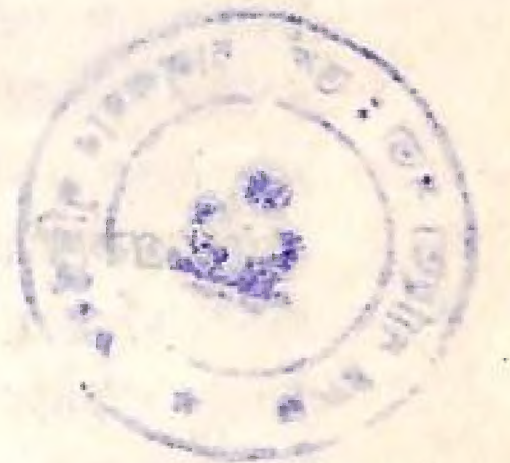

অধ্যাপক বাণীকান্ত কাকতি

Chandrasekhar Bhawan Varanasi
Price Rs. 20.00 Only

ড° মালিনী গোস্বামী

অসম সাহিত্য সভা

Adhyapaka Banikwanta Kakati :

A critical examination of Dr. Banikanta Kakati, written by Dr. Malini Goswami and Published by Shri Satish Ch. Choudhury, General Secretary, Assam Sahitya Sabha, Chandrakanta Handique Bhawan, Jorhat-785001.

Price Rs. 20.00 Only

অধ্যাপক বাণীকান্ত কাকতি

লেখিকা : ড° মালিনী গোস্বামী

প্রকাশক : শ্রীসতীশ চন্দ্র চৌধুরী
প্রধান সম্পাদক, অসম সাহিত্য সভা
চন্দ্রকান্ত হান্ডিকু ভৱন ০ যোৰহাট - ১

বেটুপাত : সুকুমাৰ বৰদলৈ

মুদ্রক : ববীন্দ্র ছপাশাল, ভাস্কৰ নগৰ, গুৱাহাটী- ২১

মূল্য ২০.০০ টকা

আগকথা

ভাৰতৰ প্ৰজাবান মনীষীসকলৰ অন্যতম অধ্যাপক ড° বাণীকান্ত কাকতিদেৱৰ জীৱন চৰ্যা ৰচনা কৰিবলৈ যাওঁতে প্ৰধানকৈ গ্ৰন্থলব্ধ আৰু মুদ্ৰিত তথ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰা হৈছে। কাকতিৰ জীৱন আৰু ব্যক্তিত্ব সম্পৰ্কে অনেক গহীন আৰু খুহুটীয়া কথা তেখেতৰ প্ৰাক্তন ছাত্ৰ, বয়ঃকণ্ঠ আৰু সমসাময়িক লোকৰ মুখত শুনা যায়। এই গ্ৰন্থৰ পৰিসৰৰ ভিতৰত সেই সকলোবোৰ কথা উল্লেখ কৰা সম্ভৱ হোৱা নাই যদিও কাকতিৰ ব্যক্তিত্ব আৰু বৈদগ্ধ্যৰ বিচাৰৰ বেলিকা তেনে মৌখিক খবৰো বিবেচনা কৰিবলগীয়া হৈছে। গ্ৰন্থখন যুগুতাওঁতে বিভিন্ন উপদেশেৰে উপকৃত কৰা বাবে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ বিভাগীয় প্ৰধান ড° শৈলেন ভৰালীদেৱ, অধ্যাপক শ্ৰীযুত ভৱপ্ৰসাদ চলিহাদেৱ আৰু অসম প্ৰকাশন পৰিষদৰ শ্ৰী দিলীপ দত্ত দেৱলৈ সপ্ৰদ্ব কৃতজ্ঞতা জনালোঁ। কাকতিৰ ৰচনাসমূহৰ ভিতৰত কেইখনমান গ্ৰন্থৰ প্ৰথম তাণ্ডবগবোৰ বিচাৰি উলিওৱাত সহায় কৰাৰ বাবে শ্ৰীভগগিৰী ৰায়চৌধুৰী আৰু শ্ৰীভুবন কলিতাক ধন্যবাদ জনালোঁ। কাকতিৰ জীৱনৰ অনেক খবৰ দিছিল তেখেতৰ বৰপুত্ৰ সুনামধন্য প্ৰাক্তন পুলিচ বিষয়া শ্ৰীযুত দেৱকান্ত কাকতিদেৱে। কাকতিৰ প্ৰকাশিত আৰু হাতেলিখা অনেক তথ্যও তেখেতৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা হৈছিল। শ্ৰীযুত কাকতিৰ ওচৰত মই বিশেষভাৱে কৃতজ্ঞ। তেখেতলৈ শ্ৰদ্ধা জনালোঁ। মোৰ প্ৰতিটো কাম আৰু চিন্তাৰ একান্ত সহযোগী শ্ৰীবীৰেন্দ্ৰ মোহন গোস্বামীৰ ওচৰতো মোৰ কৃতজ্ঞতা স্বীকাৰ কৰিছোঁ। কাকতিৰ দৰে এজন মহান লোকৰ জীৱন চৰ্যা চৰ্চা কৰিবলৈ সুযোগ দি অসম সাহিত্য সভাই মোক এটি সৎকামত ব্ৰতী কৰালে, তাৰ বাবে মই সভাৰ ওচৰত ধন্য। সভাৰ প্ৰাক্তন প্ৰধান সম্পাদক ড° ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়াদেৱ আৰু বৰ্তমানৰ প্ৰধান সম্পাদক শ্ৰীসতীশ চন্দ্র চৌধুৰীদেৱলৈ এই সুযোগতে আন্তৰিক ধন্যবাদ জনাইছোঁ, লগতে এই মহান জাতীয় অনুষ্ঠানটিৰ শ্ৰীবৃদ্ধি কামনা কৰিলোঁ। গ্ৰন্থখনিত ৰৈ যাব পৰা অনিচ্ছাকৃত ত্ৰুটিৰ বাবে মই মাৰ্জনাপ্ৰাৰ্থী।

মালিনী গোস্বামী

প্রধান সম্পাদকৰ এষাৰ

প্ৰথিতযশা পণ্ডিত ড° বাণীকান্ত কাকতিৰ দৰে মনীষাৰ বিষয়ে অসমীয়া সমাজক নকৈ কোৱাৰ আৱশ্যক নাই। এইজনা ক্ষণজন্মা তপস্বী পুৰুষে জাতীয় জীৱন আৰু জাতীয় সাহিত্যৰ উত্তৰোত্তৰ উন্নতিৰ বাবে আজীৱন সাধনা কৰিছিল। ১৯৯৪ চনত তেখেতৰ জন্ম শতবৰ্ষ পূৰ্তি হয়। অসম সাহিত্য সভাৰ প্ৰকাশন উপ-সমিতিয়ে সেই সময়তে এখনি গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰাৰ আঁচনি গ্ৰহণ কৰে আৰু উক্ত গ্ৰন্থখন লিখি উলিওৱাৰ দায়িত্ব গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ অধ্যাপিকা ড° মালিনী গোস্বামীৰ হাতত অৰ্পণ কৰে।

ড° গোস্বামীয়ে সকলো শ্ৰেণীৰ পঢ়ুৱৈ সমাজৰ উপকাৰত অহাকৈ এই গ্ৰন্থখন প্ৰস্তুত কৰি দিয়ে। আমি এই ছেগতে সভাৰ হৈ তেখেতলৈ আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা জনালোঁ।

কাকতিদেৱৰ জন্ম শতবাৰ্ষিকীৰ আদৰ্শ অনুষ্ঠান উপলক্ষে যোৱা ১৯৯৪ বৰ্ষৰ ১৫ নৱেম্বৰত পুথিখন ছপাই উলিওৱাৰ কথা ভবা হৈছিল যদিও বিভিন্ন অসুবিধাৰ বাবে সেয়া সম্ভৱ হৈ নুঠিল।

বৰ্তমান সময়ত ইয়াক প্ৰকাশ কৰি পাঠক সমাজৰ হাতত তুলি দিবলৈ পাই আমি অতিশয় আনন্দিত হৈছোঁ।

গ্ৰন্থখনি প্ৰস্তুত কৰি উলিওৱাতে আমাক সৰ্বতো প্ৰকাৰে সহায় আগবঢ়োৱা বাবে সভাৰ সহকৰ্মী সম্পাদকদ্বয় শ্ৰীমুকুল হাজৰিকা, শ্ৰীদীপক কাকতি আৰু শ্ৰীপাৰি বংগিয়ে আমাক সহায় কৰিছে। বেটুপাতটি শিল্পী শ্ৰীসুকুমাৰ বৰদলৈয়ে যত্ন সহকাৰে যুগুতাই দিছে। আৰ্হি কাকত গুধৰাই দিছে অধ্যাপক শ্ৰীভবানী প্ৰসাদ অধিকাৰীয়ে। এই আটাইকেইজনলৈ আমি আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিছোঁ। শেষত ৰবীন্দ্ৰ ছপাশালৰ স্বত্বাধিকাৰী সুবেন্দ্ৰ প্ৰসাদ বৰদলৈ আৰু কৰ্মচাৰীসকলে আমাৰ হিয়াভৰা কৃতজ্ঞতা জনাইছে।

গ্ৰন্থখনিৰ পঢ়ুৱৈ সমাজৰ পৰা সহঁৰি পালে আমি আনন্দিত হম।

॥ চিৰ চেনেহী মোৰ ভাষা জননী ॥

১২ জানুৱাৰী ১৯৯৫ খ্ৰীষ্টাব্দ
চন্দ্ৰকান্ত সন্দিকৈ ভৱন
যোৰহাট-৭৮৫০০১

শ্ৰীসতীশ চন্দ্ৰ চৌধুৰী
প্ৰধান সম্পাদক
অসম সাহিত্য সভা

কাকতিৰ চমু জীৱনী

অধ্যাপক বাণীকান্ত কাকতি অসম তথা ভাৰতৰ প্ৰজ্ঞাবান মনীষীসকলৰ অন্যতম। ১৮৯৪ খৃষ্টাব্দত ১৫ নবেম্বৰ তাৰিখে তেখেতৰ জন্ম হয় আৰু ১৯৫২ খৃষ্টাব্দৰ ১৫ নবেম্বৰ তাৰিখে মৃত্যু হয়। ইংৰাজী সাহিত্যৰ অধ্যাপক কাকতি ভাষাতত্ত্বৰ নিষ্ঠাবান গৱেষক আছিল। ভাৰতীয় আৰু ইউৰোপীয় সাহিত্য সভাৰ গভীৰ অধ্যয়নেৰে পুষ্ট তেখেতৰ প্ৰজ্ঞাৰ প্ৰভাই নৃতত্ত্ব, সমাজতত্ত্ব, পুৰাতত্ত্ব, লোক-সাহিত্য, সাহিত্যসমালোচনা আদি বিভিন্ন বিষয়ত আলোকপাত কৰি গৈছে। বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰে ঐশ্বৰ্য্যশালী প্ৰাচীন অসমৰ ঐতিহ্যৰ বৰপেৰাটো মেলি সাতমপুৰীয়া মহামণিকৰ সন্তেদ উলিওৱা প্ৰথমজন অসমীয়া গৱেষক হৈছে কাকতি। পণ্ডিত্যৰ ইমানবোৰ ক্ষেত্ৰত অপ্ৰতিদ্বন্দী হৈ বিচৰণ কৰিব পৰা এইজন প্ৰজ্ঞাবান পুৰুষৰ ব্যক্তিত্বও এজোপা বটদ্ৰুমৰ দৰেই বিশাল। অংকুৰণ পৰা শাখা-পল্লৱযুক্ত মহীকংকপে বিস্তাৰ পাবলৈ এই ব্যক্তিত্বৰ পছন্দভূমি কিমান উৰ্বৰ আছিল তালৈ এইখিনিতে ঘূৰি চোৱাৰ আৱশ্যকতা আছে।

উনবিংশ শতিকাতো অসমৰ ইতিহাসত এক ঘটনা বহুল অধ্যায়। ১৮২৬ চনৰ ইয়াণ্ডাবু সন্ধিৰ চৰ্ত অনুযায়ী অসমদেশ ইংৰাজৰ অধীনলৈ গ'ল। পিয়লি ফুকন, গোমধৰ কোঁৱৰ আদিৰ বিদ্ৰোহৰ ফলত ইংৰাজে পুৰন্দৰ সিংহক বাৰ্ষিক কৰৰ বিনিময়ত সীমাবদ্ধ ক্ষমতাৰে উজনি অসমৰ ৰজা পাতিলে। ক্ষমতাৰ অপব্যৱহাৰ, অকৰ্মণ্যতা আদি দোষত পুৰন্দৰ সিংহক ক্ষমতাচ্যুত কৰি ইংৰাজে সমগ্ৰ অসম পোনপটীয়া শাসনৰ অধীনলৈ আনে। ইংৰাজৰ শাসনৰ সুবিধাৰ বাবেই হওক বা নিকটবৰ্তী শিক্ষিত ৰঙালীসকলৰ প্ৰৰোচনাতেই হওক ১৮৩৬ চনত অসমৰ পঢ়াশালি আৰু আদালত আদিত ৰঙা ভাষাৰ প্ৰবৰ্তন হ'ল। তেতিয়াৰে পৰা ১৮৭৩ চনলৈকে প্ৰায় দুকুৰি বছৰ ৰঙা ভাষাই অসমত আধিপত্য লাভ কৰিলে। শেষত ব্ৰাউন, ব্ৰপন প্ৰভৃতি কেইজনমান ধৰ্মপ্ৰচাৰক আৰু আনন্দৰাম ঢেকীয়ালফুকন, গুণাভিৰাম বৰুৱা প্ৰমুখ্যে কেইজনমান দেশহিতৈষী লোকৰ আশাশুধীয়া প্ৰচেষ্টাত ১৮৭৩ চনত পঢ়াশালি আৰু আদালতত অসমীয়া ভাষা পুনৰ প্ৰবৰ্তন কৰা হ'ল যদিও, উপযুক্ত সাহিত্যৰ অবিহনে ভাষা স্থবিৰ হৈ ব'ল। এনে অৱস্থাত কেইজনমান উদ্যোগী লোকৰ সহযোগত খৃষ্টধৰ্মৰ প্ৰচাৰকসকলে অসমীয়া ভাষা-সাহিত্যৰ চলন্তিকা শক্তি ঘূৰাই আনিলে। হেমচন্দ্ৰ বৰুৱা, গুণাভিৰাম বৰুৱাকে আদি কৰি একাধিক উচ্চ শিক্ষিত দেশপ্ৰেমী অসমীয়া যুৱকৰ অভ্যুদয়ে আধুনিক অসমীয়া সাহিত্যৰ দৃঢ়ভেটি স্থাপন কৰিলে। পৰৱৰ্তীকালত সেই ভেটিৰ ওপৰত সাহিত্যৰ সৌধ নিৰ্মাণ কৰিবলৈ মাৰবাকি ওলাই আহিল এদল উৎসাহী আত্মসচেতন যুৱক। সেই সময়ৰ উত্তৰপূৰ্ণ ভাৰতৰ উচ্চ শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰস্থল কলিকতাৰ বিভিন্ন অনুষ্ঠানত

পঢ়ি থকা এই যুৱকসকলে কেইজনমান চিন্তাবিদৰ পৰিচালনাত অসমীয়াৰ অসমীয়াত অক্ষুণ্ণ ৰাখিবলৈ সাহিত্যকে সাৰথি ৰূপে ললে। তদানীন্তন কলিকতাত গঠিত হোৱা 'অসমীয়া সাহিত্য চ'ৰা' আৰু 'অসমীয়া ভাষা উন্নতি সাধিনী সভা'ৰ নকৈ চোৱাই লোৱা ছালৰ তলত এটাই সংকল্প লৈ তেখেতসকল কামত নামিল— সেইটো হৈছে বিশ্ব সাহিত্যৰ বৰষৰত অসমীয়াৰ বাবেও স্থান অৰ্জনমান মুকলি কৰি লোৱা। কিন্তু পূৰ্বপ্ৰজন্মৰ দিনৰে পৰা তেওঁলোকৰ আগচোতাল বজনজনাই থকা প্ৰতিবেশী পৰভাষাৰ পদশব্দ তেতিয়াও তেওঁলোকৰ শ্ৰুতিপথৰ দূৰত নাছিল। তাতে সেই সময়ত সমগ্ৰ দেশজুৰি চলা ভাৰতীয় স্বাধীনতা আন্দোলনৰ ৰাজনৈতিক প্ৰভাৱেও এই দেশপ্ৰেমী যুৱকসকলক চুইছিলগৈ। গতিকে তেওঁলোকে নিজৰ জন্মভূমিৰ ঐতিহ্য আৰু প্ৰাচীন গৌৰৱ ঘূৰাই আনিবলৈ, সামাজিক-সাংস্কৃতিক ঐক্য স্থাপন কৰিবলৈ আৰু প্ৰধানকৈ নতুন আঁচনিৰে সাহিত্যৰ সৌধটি নিৰ্মাণ কৰি উলিয়াবলৈ ব্ৰতী হ'ল। এইসকল দেশসেৱীৰ আগৰণুৱাৰূপে সাধাৰণতে নাম লোৱা হয় লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা, চন্দ্ৰকুমাৰ আগৰৱালা, হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী, পদ্মনাথ গোস্বামী বৰুৱা, কনকলাল বৰুৱা আদি লোকৰ। ২সাহিত্যকে দেশসেৱাৰ মাধ্যমৰূপে লোৱা এই লোকসকলে আত্মপ্ৰেমৰ পৰা বিশ্বপ্ৰেমলৈ, ইন্দ্ৰিয়ানুগ আশ্বাদৰ পৰা অতীন্দ্ৰিয় অনুভূতিলৈ, সমাজবাদৰ পৰা বহুসাবাদলৈ, ঐতিহ্যৰ পৰা সাম্প্ৰতিক সমস্যালৈ সকলোবোৰ বিষয় সাহিত্যৰ ভিতৰত সামৰি ল'লে। এই সাহিত্যৰ ধাৰাটো প্ৰবাহশীল কৰি ৰাখিলে ১৮৮৯ চনত জন্মলাভ কৰা জোনাকী আৰু জোনাকীৰ অনুজা 'বাঁহী', 'উষা', 'আলোচনী', 'চেতনা' আদি আলোচনীসমূহে।

অসমীয়া ভাষা-সাহিত্য সংস্কৃতিৰ পুনৰ নিৰ্মাণ প্ৰক্ৰিয়াত সেইসময়ৰ অসমীয়া উচ্চশিক্ষাৰ্থী যুৱকৰ প্ৰায় সকলোৱেই জড়িত হৈ পৰিছিল। কলিকতাত পঢ়িবলৈ অহা বাণীকান্ত কাকতিয়েও এই পৰিস্থিতিৰ আহ্বান গ্ৰহণ কৰিলে। কলিকতাৰ ছাত্ৰ অৱস্থাতে তেখেতে সাহিত্য চৰ্চা আৰম্ভ কৰে যদিও স্থিৰলক্ষ্য কাকতিয়ে এই সময় ছোৱাত ভৱিষ্যতৰ অনুৰ্ণনামা পাণ্ডিত্যৰ বাবে বুনিয়াদ গঢ়াতহে অধিক মনোনিবেশ কৰিলে। অৱশ্যে ল'ৰালিৰ পঢ়া দিনৰে পৰাই কাকতিৰ মনত তেনে এক সংকল্পই ঠাই পাইছিল যেন লাগে। সেই বিষয়ে জানিবলৈ কাকতিৰ শৈশৱলৈ ঘূৰি যাব লাগিব।

বৰ্তমান বৰপেটা চহৰৰ পৰা কিছু পুৱে বাটকুৰিহা' নামে গাঁৱত বাণীকান্ত কাকতিৰ জন্ম হয়। তেখেতৰ জন্মৰ কিছুদিন আগতেই পিতৃ ললিতৰাম কাকতি স্বৰ্গগামী হয়। জন্মৰে পৰা মাতৃ লাহোৱালা কাকতিৰ আদৰ যত্নত তেখেত ডাঙৰ-দীঘল হয়। পিতৃ-মাতৃৰ পাঁচোটি সন্তানৰ ভিতৰত পৰমানন্দ জ্যেষ্ঠ আৰু বাণীকান্ত আছিল কণিষ্ঠ পুত্ৰ। মাজৰ তিনিও গৰাকী কন্যা ক্ৰমে ভাগীৰথী, ভেলক আৰু পাটো। ২ তেতিয়া বাটকুৰিহাত স্কুল নাছিল। কাকতিৰ মোমায়েক মাণিক পাঠক আৰু ককায়েক পৰমানন্দ কাকতি শীলা প্ৰাথমিক বিদ্যালয়ৰ শিক্ষক আছিল। স্কুলৰ হেড-পণ্ডিত আছিল দুৰ্গাপুৰৰ হুছেইন বক্স। কাকতিয়ে শীলা প্ৰাথমিক বিদ্যালয়তে প্ৰথম স্কুলীয়া পাঠ আৰম্ভ কৰে। ইতেমধ্যে বাটকুৰিহাৰ ওচৰতে বৰবিলাত প্ৰাথমিক স্কুল স্থাপন হয় আৰু পৰমানন্দ কাকতি সেই স্কুলৰ হেড-পণ্ডিত হ'ল। শীলালৈ অহা-যোৱা কষ্টকৰ আছিল যদিও কাকতিক বৰবিলাত স্কুললৈ বদলি কৰি অনা

নহ'ল। কাকতিৰ জেঠাকৰ ল'ৰা শ্ৰীনাথৰাম কাকতি সেইখন স্কুলৰ একে শ্ৰেণীতে থকাৰ বাবে আৰু দুয়ো প্ৰাথমিক বৃত্তি পৰীক্ষাত বৃত্তি পোৱাৰ সম্ভাৱনা থকাৰ বাবে আৰু তেতিয়াৰ দিনত এখন স্কুলৰ এজন ছাত্ৰকহে বৃত্তি দিয়া হৈছিল বাবে ককায়েকে কাকতিক শীলাৰ স্কুলৰ পৰাই বৃত্তি পৰীক্ষাত বহুৱায়। (দেৱকান্ত কাকতি, ড° কাকতিৰ ল'ৰালি কাল আজিৰ বাতৰি, ১৫ নবেম্বৰ, ১৯৯৩)। ১৯০৫ চনত প্ৰাথমিক শিক্ষান্ত পৰীক্ষাত চৰকাৰী ছাত্ৰবৃত্তি লাভ কৰি বৰপেটাৰ বেচৰকাৰী হাইস্কুলত নাম লিখোৱায়। প্ৰাথমিক স্কুলত এই কালছোৱাতে বিদগ্ধ ৰসিক পণ্ডিতজনৰ ব্যক্তিত্বৰ শক্তিশালী ভেটি নিৰ্মিত হৈছিল। তাৰ ওপৰতে পৰৱৰ্তীকালত তেখেতৰ বিশাল পণ্ডিত্যৰ সৌধ গঢ়ি উঠিছিল। ললিতৰাম কাকতিৰ যৌথ পৰিয়ালত আৰু জ্যেষ্ঠ ভাতৃ পৰমানন্দৰ অভিভাৱকত্বত থাকি কাকতিয়ে নিষ্ঠা, অধ্যাসায়, পৰিশ্ৰম, সহিষ্ণুতা আদিৰ প্ৰথম পাঠ লাভ কৰিছিল। পৰিয়ালৰ আধ্যাত্মিক বাতাবৰণে কাকতিৰ শিশুমনত উচ্চ নৈতিকতাবোধৰ জন্ম দিছিল। তেতিয়াই তেখেতে অসমীয়া বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ সুৰীয়া গীত-পদ আয়ত্ত কৰিছিল আৰু সিয়েই পৰৱৰ্তী কালত পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যলৈ তেখেতৰ অনুৰাগৰ কাৰণ হৈছিলগৈ।

বৰপেটাৰ উচ্চ-ইংৰাজী স্কুলত পঢ়া সময়ত কাকতি আমবাৰীহাটীৰ মনোহৰি দাস নামে এজন সদাশয় লোকৰ মাটিত বাহা সাঁজি থাকিবলৈ লৈছিল। পোন, সুগম বাট নথকাৰ বাবে তেতিয়া গৰু গাড়ীৰে ভেঁলা গণককুছি হৈ বৰপেটালৈ যাব লাগিছিল। বাটত ন-খন্দা নৈ নাৰেৰে পাৰ হ'ব লাগিছিল। এনেদৰে অতি পৰিশ্ৰমৰ মাজতো হাইস্কুলীয়া ছাত্ৰ জীৱনত কাকতিয়ে বিশেষ মেধাৰ পৰিচয় দিছিল। শিক্ষাগুৰু আৰু জ্যেষ্ঠসকলে শাস্ত-শিষ্ট, ধীৰ-স্থিৰ আৰু মিতভাষী ছাত্ৰজনৰ মাজত এক বিৰাট সম্ভাৱনাৰ আগজাননী পাইছিল। এই সময় ছোৱাৰ একাধিক ঘটনাই তাক প্ৰমাণ কৰে। কাকতিৰ ছাত্ৰাৱস্থাৰ এই ঘটনাবোৰ এনে ব্যক্তিক্ৰম আছিল যে প্ৰায় এক শতিকাকাল জুৰি অসমীয়া মানুহৰ মুখত সেইবোৰ কিংবদন্তী স্বৰূপ হৈ চলি আহিছে। তেনে এক ঘটনা ঘটিছিল কাকতিৰ সংস্কৃত পৰীক্ষাৰ বহীখনক লৈ। এবাৰ পণ্ডিত লক্ষ্মীনাথৰাম গোস্বামী নামৰ সংস্কৃতৰ শিক্ষক এজনে কাকতিৰ পৰীক্ষাৰ বহী চাই মুঠ এশ নম্বৰৰ ভিতৰত এশ পাঁচ নম্বৰ দিছিল। স্কুলৰ প্ৰধান শিক্ষক কালীমোহন গুপ্তই পৰীক্ষক গোস্বামীক তাৰ কাৰণ সোধাত তেখেতে উত্তৰ দিছিল যে 'বাছাই ইমান শুদ্ধ উত্তৰ লিখিছে যে তেওঁক পাঁচ নম্বৰ বেছিকৈ নিদি নোৱাৰি।' স্কুলীয়া পাঠ্যক্ৰমৰ সংস্কৃত ব্যাকৰণ কাকতিয়ে ইমান সুন্দৰকৈ আৰু সম্পূৰ্ণকৈ আয়ত্ত কৰিছিল যে সেয়ে তেখেতক ভাষাতাত্ত্বিক চৰ্চাত যথেষ্ট সহায় কৰিছিল। এই কথা তেখেতে নিজে স্বীকাৰ কৰি গৈছে বুলি জনা যায়। ইংৰাজী লেখক চেমুৱেল স্মাইলছৰ 'চেল্ফ হেল্প' নামৰ গ্ৰন্থখিনিয়ে আৰু মনীষী মেগ্ৰমুলাৰৰ জীৱনী গ্ৰন্থখনে হাইস্কুলীয়া ছাত্ৰ কাকতিৰ ওপৰত বিশেষ প্ৰভাৱ পেলায়। দুয়োখন গ্ৰন্থ কাকতিয়ে বিদ্যালয়ৰ বছৰেকীয়া পৰীক্ষাত কৃতিত্বৰে প্ৰথম হৈ উত্তীৰ্ণ হোৱাৰ বাবে পুৰস্কাৰ হিচাপে পাইছিল। স্মাইলছৰ গ্ৰন্থৰ আদৰ্শই কাকতিৰ ভৱিষ্যত জীৱনৰ পৰিকল্পনা ৰূপত বহু পৰিমাণে সহায় কৰিছিল। আত্মপ্ৰত্যয় আৰু আত্মবিশ্বাসেৰে

জীৱন যুঁজত মুখামুখী হ'বলৈ সাহস যোগাইছিল। জাৰ্মান মনীষী মেস্সমুলাৰৰ সংস্কৃত সাধনাই তেখেতক সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ মাজেৰে ভাষাতত্ত্বলৈ অগ্ৰসৰ হ'বলৈ অনুপ্ৰেৰণা যোগাইছিল।

কাকতি হাইস্কুলত থাকোঁতেই ১৯০০ চনত মেস্সমুলাৰৰ মৃত্যু হয়। ইতিমধ্যে বিশ্বৰ বিদ্যুৎ সমাজত মেস্সমুলাৰ এক মুখ্যফুটা পণ্ডিত বুলি প্ৰসিদ্ধ হৈছিল। তেখেতৰ Ancient Sanskrit Literature (১৮৫৯), .Rgveda Vol I-VL (১৮৪৯-১৮৭৪), .Rgveda Translation (১৮৬৯)ৰ বাহিৰে Sanskrit Grammar (১৮৬৬), .Rgveda Pratisakhya (১৮৬৯) আৰু Rgveda Samhita and Pada Texts (১৮৭৩) আদি গ্ৰন্থৰ বিষয় ব্যাকৰণ আৰু ভাষাতত্ত্বৰ লগত জড়িত। ভাষাতাত্ত্বিক কাকতিৰ পিছৰ জীৱনৰ গৱেষণা-কটি আৰু চিন্তা-ৰীতিৰ সন্দৰ্ভত ব্যাকৰণবিদ আৰু ভাষাতত্ত্ববিদ মেস্সমুলাৰৰ প্ৰসংগ অতি তাৎপৰ্যপূৰ্ণ বুলি বিবেচিত হয়। ১৯১১ চনত বৰপেটা হাইস্কুলৰ পৰা কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধীনত কাকতি প্ৰৱেশিকা পৰীক্ষাত বহে আৰু তেতিয়াৰ অবিভক্ত অসমৰ সমূহ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মাজত প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰি উত্তীৰ্ণ হয়। তেতিয়াৰ অসমে, মেঘালয়, নগালেণ্ড, মিজোৰামকে ধৰি ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু বৰাক উপত্যকাৰে সমগ্ৰ উত্তৰপূৰ্বাঞ্চল আৰু চিলেট জিলাকো সামৰি লৈছিল। কাকতিয়ে ইংৰাজী বিষয়টোত সৰ্বোচ্চ নম্বৰ লাভ কৰিছিল। ১৯১১ চনত কটন কলেজৰ ইণ্টাৰমিডিয়েট শ্ৰেণীত নাম লগায়। ১৯১৩ চনত কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধীনত আই.এ. পৰীক্ষাত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সমূহ পৰীক্ষাৰ্থীৰ ভিতৰতে প্ৰথম হৈ উত্তীৰ্ণ হয়। সেই সময়ত কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ে অসম, বঙ্গদেশ, উৰিষ্যা, বিহাৰ, পূৰ্ববঙ্গ, ত্ৰিপুরাকে ধৰি এক বৃহৎ অঞ্চল সমাৰি লৈছিল। অসমবাসীৰ বাবে ই এক অতি আনন্দৰ সংবাদ আছিল। ব্যক্তিগত প্ৰশংসা পত্ৰৰ উপৰিও অসমৰ বিভিন্ন ঠাইৰ ৰাইজে ৰাজহুৱা সভা পাতি অসমলৈ গৌৰৱ কঢ়িয়াই অনা এই মেধাৱী ছাত্ৰজনক অভিনন্দন জনালে আৰু কাকতিৰ কৃতিত্বৰ ভাগ সকলোৱেই ভগাই ল'লে। গুৱাহাটীৰ কাৰ্জন হস্তত বহা তেনে এখন অভিনন্দন সভাত পৌৰোহিত্য কৰিছিল অসমৰ কমিছনাৰ গৰ্ভন চাহাবে আৰু সভাত কটন মহাবিদ্যালয়ৰ অধ্যক্ষ আৰু অধ্যাপকসকল, ৰায়বাহাদুৰ জীৱনৰাম দাস আদি প্ৰথিতযশা নাগৰিকে বিশিষ্ট অতিথিৰ আসন শুৱনি কৰিছিলহি। ভৱিষ্যতে কাকতিক আই.চি. এচ. পদুৱাৰ মানসেৰে অসমৰ ৰাইজে "বাণীকান্ত পুঁজি" নামে এটি পুঁজিও মুকলি কৰিছিল।

এইবাৰ কাকতিয়ে কলিকতাৰ প্ৰেচিডেন্সি কলেজত বি.এ. শ্ৰেণীত নাম লগায় আৰু ১৯১৫ চনত ইংৰাজী বিষয়ত অনাৰ্চ সহ দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ চতুৰ্থ স্থান অধিকাৰ কৰি বি.এ. পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হয়। প্ৰেচিডেন্সি কলেজৰ সেই বছৰৰ স্নাতকৰ ভিতৰত সৰ্বোচ্চ নম্বৰ লাভ কৰা বাবে কাকতিয়ে 'টাওনী স্মৃতি বঁটা' লাভ কৰে। সেই বছৰতে তেখেতে কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ স্নাতকোত্তৰ শ্ৰেণীৰ ইংৰাজী বিভাগত ভৰ্তি হয়। ১৯১৭ চনত শাৰীৰিক অসুস্থতাৰ বাবে তেখেতে এম.এ. পৰীক্ষা দিব নোৱাৰিলে। পিছৰ বছৰত অৰ্থাৎ ১৯১৮ চনত ইংৰাজীৰ ক-শাখাত দ্বিতীয় শ্ৰেণী

লাভ কৰি উত্তীৰ্ণ হয়। ইতিমধ্যে ১৯১৬ চনত কাকতিয়ে বৰপেটাৰ চিৰস্তাদাৰ পদত থকা শ্ৰীউমাকান্ত দাসৰ কন্যা শ্ৰীমতী কনকলতা দাসক বিবাহ কৰায়। ১৯১৮ চনৰ নবেম্বৰ মাহত কাকতিয়ে কটন কলেজৰ ইংৰাজী বিষয়ৰ সহকাৰী অধ্যাপক হিচাপে নিযুক্তি পায়। কটন কলেজৰ অধ্যাপকৰূপে নিযুক্তি পোৱা কাকতি দ্বিতীয়জন অসমীয়া ব্যক্তি। ইতিপূৰ্বে একে বছৰে জুলাই মাহত ডক্টৰ সূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞাক ইংৰাজী বিভাগত নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। কলেজত অধ্যাপনাৰ কালছোৱাৰ ভিতৰত ১৯২৩ চনত কাকতিয়ে পুনৰ কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধীনত ইংৰাজীৰ খ-শাখাত পৰীক্ষা দি প্ৰথম শ্ৰেণীৰ প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰে। ইংৰাজীৰ দুয়োটা শাখাৰ ভিতৰত সৰ্বোচ্চ স্থান লাভ কৰাৰ বাবে এইবাৰ কাকতিয়ে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা 'ক্ষেত্ৰমোহন চেটাৰ্জী সোণৰ পদক' লাভ কৰে।

এইখিনিতে অসম ইতিহাসত বহু নিন্দিত এক ব্যক্তি চাৰ জে. আৰ. কানিংহামৰ মহানুভৱতাৰ কথা স্মৰণ কৰা উচিত। কিয়নো ১৯১৫ চনৰ পৰা ১৯৪১ চনলৈকে কানিংহামে কাকতিৰ জীৱন গঢ়াত বিভিন্ন ধৰণে সহায় আগবঢ়াইছিল। স্বাধীনতা আন্দোলনৰ সময়ত ছাত্ৰসকলক আন্দোলনৰ পৰা আঁতৰত ৰাখিবলৈ তদানীন্তন শিক্ষাধিকৰ্তা (Director of Public Instruction) কানিংহামে এখন চাৰ্কুলাৰ জাৰি কৰিছিল। সেই মৰ্মে স্কুল কলেজৰ ছাত্ৰ সকলক দেশত চলি থকা আইন অমান্য আন্দোলনৰ পৰা বিৰত থাকিবলৈ কোৱা হৈছিল। আন্দোলনত ভাগ লোৱা ছাত্ৰসকলক স্কুলৰ পৰা বহিস্কাৰ কৰা হৈছিল আৰু আন ছাত্ৰসকলৰ অভিভাৱকে নিজৰ সন্তানক আন্দোলনত ভাগ লবলৈ নিদিব বুলি লিখিত প্ৰতিশ্ৰুতি দিব লাগিছিল। অন্যথাই অসমীয়া ছাত্ৰক স্কুলত নাম ভৰ্তি কৰোৱা নহৈছিল। এই কথাত ক্ষুব্ধ হৈ অভিভাৱক, শিক্ষক আৰু ছাত্ৰই কানিংহামৰ এই চাৰ্কুলাৰৰ তীব্ৰ প্ৰতিবাদ কৰে আৰু পোন প্ৰথমে গুৱাহাটীত বেচৰকাৰীভাৱে কামৰূপ একাডেমী স্কুল প্ৰতিষ্ঠা কৰে আৰু নিজৰ নিজৰ ৰক্ষণাধীন ছাত্ৰক সেই স্কুলত দাখিল কৰাই। সেই সময়ত আৰু তাৰ পৰৱৰ্তী কালতো এই চাৰ্কুলাৰ খনৰ বাবে কানিংহাম অসমীয়া ৰাইজৰ চকুৰ কুটা যেন হৈ পৰিছিল। কিন্তু কাকতিৰ হাতত সংৰক্ষিত আৰু অধুনা প্ৰকাশিত এলানি চিঠিৰ পৰা এই বিদ্যোৎসাহী ইংৰাজজনৰ অসমীয়া ছাত্ৰ এজনৰ প্ৰতি থকা মৰম আৰু শুভেচ্ছাৰ কথা জানিব পৰা যায়।

কাকতিয়ে স্নাতকোত্তৰ শ্ৰেণীত পঢ়িবৰ বাবে বৃত্তি বিচাৰি সত্তৰ অসমৰ ডি. পি. আইৰ ওচৰত আবেদন কৰিছিল। তেতিয়াৰ শিক্ষানীতিত তেনে ব্যৱস্থা নথকাত কানিংহামে চৰকাৰীভাৱে তেওঁক সহায় কৰিব নোৱাৰিলে। কিন্তু তেওঁ উপযাচি নিজৰ ফালৰ পৰা কাকতিলৈ মাহে ২৫ টকাকৈ পঠিয়াবলৈ সিদ্ধান্ত ল'লে। আৰু ছমহীয়া কিস্তিত ১৫০ টকাকৈ নিয়মিতভাৱে কাকতিলৈ চেক যোগে পঠিয়াই থাকিল। কানিংহামৰ ২৩।৭।১৯১৫, ১৯।১২।১৫, ৪।২।১৭, ১৯।৬।১৭, ১৩।১।১৮ তাৰিখৰ চিঠিৰ পৰা এই বিষয়ে জানিব পাৰি। কানিংহামৰ এই ব্যক্তিগত সহায় অবিহনে হয়তো কাকতিৰ কলিকতাত এম. এ. পঢ়া কঠিন হ'লহেঁতেন। নহলে নো স্বাধীনতা আন্দোলনৰ ভৰপকৰ দিনত কলিকতীয়া অসমীয়া জাতীয়তাবাদী

লেখকসকলৰ ভাৱধাৰাৰে প্ৰভাৱিত কাকতিয়ে ইংৰাজ বিষয়া এজনৰ পৰা ব্যক্তিগত সহায় গ্ৰহণ কৰিলেহেঁতেন নে? তদুপৰি ১৯১৬ চনৰ পৰা কাকতি অসুখত ভোগে। সেইবাবে ১৯১৭ চনত তেখেতে এম.এ. পৰীক্ষা দিব নোৱাৰিলে। এই সন্দৰ্ভত কানিংহামৰ উদ্ভিগ্নতা তেখেতৰ কেইখনমান চিঠিত স্পষ্ট হৈ পৰিছে। চাহাবে কেইবাখনো চিঠিত কাকতিক স্বাস্থ্যৰ যত্ন লোৱাৰ বাবে পিতৃসুলভ দিহা পৰামৰ্শ দিছে। কলিকতাৰ ভাল ডাক্তৰক দেখুৱাবৰ বাবে উপদেশ দি যিখিনি অতিৰিক্ত খৰচ হয় সেইখিনি নিজে বহন কৰিব বুলিও কাকতিলৈ লিখিছে (২৩ মাৰ্চ, ১৯১৭ৰ চিঠি)। কটন কলেজত যোগ দিবলৈকো কাকতিয়ে কানিংহামৰ পৰামৰ্শ লৈছিল। সেই সন্দৰ্ভত কানিংহামে ৫ জুন, ১৯১৮ তাৰিখে কাকতিলৈ লিখা চিঠিৰ পৰা জানিব পাৰি। ১৯২৩ চনত পুনৰ ইংৰাজীৰ 'বি-গ্ৰেপত' এম.এ. পৰীক্ষা দিয়া খবৰ কাকতিৰ চিঠিযোগে জানি কানিংহামে উত্তৰ দিছে এনেদৰে — I trust you will either get a first class ranking or fail. A second or third class is not worth having. এয়া যেন পুত্ৰৰ ভৱিষ্যৎ পৰিকল্পনা কৰিবলৈ লোৱা পিতৃৰ কথাহে। ১৯৪৪ চনত স্কটলেণ্ডত ঢুকুৱালৈকে কানিংহামে কাকতিৰ প্ৰতিটি বিদ্যায়তনিক কামত উৎসাহ আৰু মন্তব্য দি আহিছিল আৰু তেওঁলোকৰ মাজত সৌহাৰ্দপূৰ্ণ চিঠি পত্ৰৰ আদান প্ৰদানো তেতিয়ালৈকে চলি আছিল। কাকতিয়েও তেখেতৰ সাৰস্বত সাধনাৰ উদ্যোক্তাজনৰ প্ৰতি কৃতজ্ঞতাৰ চিন স্বৰূপে তেখেতৰ পি.এইচ.ডিৰ গৱেষণা গ্ৰন্থখন কানিংহামৰ নামত গভীৰ শ্ৰদ্ধাৰে উৎসৰ্গা কৰিছে।

কটন কলেজত যোগ দিয়াৰ পিছৰ চাৰিটামান বছৰ কাকতিৰ শৰীৰ সুস্থ নথকাত তেখেতৰ সাৰস্বত সাধনাত ক্ষন্তেকীয়া স্থবিৰতা আহিছিল যদিও তেখেত নিৰন্তৰ গৱেষণাৰ কামত নিত আছিল। ফলস্বৰূপে তেখেতৰ অসামান্য কীৰ্তি 'আচামিজ; ইট্‌চ্ ফৰমেচন এণ্ড ডেভেলপমেণ্ট' নামৰ গৱেষণা গ্ৰন্থখনি প্ৰস্তুত হৈ ওলায়। ১৯৩৫ চনত কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ে এই গৱেষণা গ্ৰন্থৰ বাবে কাকতিক সন্মানিত পি.এইচ.ডি. উপাধি প্ৰদান কৰে। ১৯৪১ চনত গ্ৰন্থখনৰ প্ৰথম সংস্কৰণ অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগে প্ৰকাশ কৰে। ১৯৪৫ চনত কাকতি কটন কলেজৰ ইংৰাজী বিভাগৰ জ্যেষ্ঠ অধ্যাপক পদত অধিষ্ঠিত হয়। এই বছৰতে পেছোৱাৰত অনুষ্ঠিত "ইণ্ডিয়ান হিষ্টৰিকেল ৰেকৰ্ড কমিছন"ৰ দ্বাবিংশতিতম অধিৱেশনত কাকতিয়ে অসম চৰকাৰৰ প্ৰতিনিধিৰূপে যোগদান কৰে আৰু এবছৰ কাল এই কমিছনৰ সদস্য হৈ থাকিবলৈ মনোনীত হয়। ১৯৪৭ চনত কাকতিয়ে কটন কলেজৰ অধ্যক্ষৰূপে নিযুক্তি পায়। ১৯৪৮ চনত গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয় কাৰ্যবাহী পৰিষদৰ সদস্য পদলৈ নিৰ্বাচিত হয়। একে বছৰতে তেখেতে কটন কলেজৰ পৰা অৱসৰ লয় আৰু গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ অধ্যাপক আৰু বিভাগীয় প্ৰধানৰূপে কাৰ্যভাৰ লয়। ১৯৪৯ চনত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কলাগুৰুৰ আসনত অধিষ্ঠিত হয়। চাৰিবছৰ কাল সুচাৰুৰূপে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপনা আৰু প্ৰশাসনীয় দায়িত্ব পালন কৰি ১৯৫২ চনৰ ১৫ নবেম্বৰৰ নিচেই পুৱাতে দেহত্যাগী হয়। তেখেতৰ মৃত্যুৰ দুমাহ আগতে ক্ৰেণ্ডেলৰ ১৭ তাৰিখে পত্নী কনকলতা

কাকতিৰো দেহান্ত হয়। এই ঘটনাই কাকতিক দুৰ্বিসহ বেজাৰ দিছিল। সেয়েহে পত্নী বিয়োগৰ দুখ তেখেতে বেছি দিন সহ্য কৰিব নোৱাৰিলে। মৃত্যুৰ সময়ত কাকতিয়ে তিনিজন পুত্ৰ-শ্ৰীদেৱকান্ত, শ্ৰীনীলকান্ত আৰু শ্ৰীৰত্নকান্ত আৰু শ্ৰীনীৰদাবালা, শ্ৰীমতী শৰৎকুমাৰী আৰু শ্ৰীমতী তৰুলতা এই তিনি গৰাকী কন্যা এৰি থৈ যায় আৰু অসমবাসীলৈ এৰি থৈ যায় এক জ্ঞানগৰ্ভ সাহিত্য-সম্ভাৰ।

টোকা

- ১। এই ঠাইৰ পুৰণি নাম খৰাৰ ভিঠা। স্থানীয় লোকৰ মতে মহাপুৰুষ শ্ৰীশংকৰদেৱে সেই ঠাইৰ পুনৰ নামকৰণ কৰি বাটিকুৰিহা থয়।
- ২। বৰপেটাৰ সুন্দৰীদিয়া সত্ৰৰ শ্ৰীযুত শ্ৰীৰামচৰণ দাসৰ সৌজন্যত পোৱা আৰু শ্ৰীতিলক কাকতিৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত শান্তিদূত, ২৯ আঘোণ, ১৩৫৯ ত পোৱা মতে কাকতিৰ বংশলতিকা এনে — হুদুৰাম — সুৰথ — গইনাৰাম — ঘিনো — ললিতৰাম — পৰমানন্দ আৰু বাণীকান্ত।
- ৩। শ্ৰীদুৰ্গেশ্বৰ শৰ্মা, ভাষাবিদ বাণীকান্ত কাকতি, পৃ. ৩৮ অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰী ৰচনাৱলী, পৃ. ৮১৪।
- ৪। কাকতিলৈ দিয়া কানিংহামৰ ১৭ খন ব্যক্তিগত চিঠি টাবু টাইদ আৰু ৰঞ্জিত কুমাৰ দেৱ গোস্বামীৰ দ্বাৰা সম্পাদিত আৰু অসম প্ৰকাশন পৰিষদৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত Banikanta Kakati, The Man and his works নামৰ গ্ৰন্থত সংযোগ কৰা হৈছে। ইয়াৰ পিছত চমুকৈ বাণীকান্ত কাকতি।

কাকতিৰ বচনা সম্ভাৰ

কাকতিয়ে সম্পূৰ্ণ ৫৮ বছৰীয়া এটি নাতিদীৰ্ঘ জীৱন উপভোগ কৰিছিল আৰু প্ৰায় চয়ত্ৰিছটা বছৰ সাৰস্বত সাধনাত নিৰত আছিল। এই কেইটা বছৰতে তেখেতে অসমীয়া তথা ভাৰতীয় বিদুৎসমাজলৈ যিখিনি উপাচাৰ আগবঢ়াই থৈ গ'ল সি চমকপ্ৰদ। তেখেতৰ জীৱদ্দশাত আৰু মৰণোত্তৰভাৱে মুঠ বাৰখন গ্ৰন্থ প্ৰকাশ পাইছে। তেখেতে শত পৰিমাণৰ প্ৰবন্ধ আৰু গৱেষণা পত্ৰও লিখি থৈ গৈছে। তেতিয়াৰ দেশৰ অস্থিৰ ৰাজনৈতিক অৱস্থাত, দ্বিতীয় মহাসমৰ (১৯৩৯-১৯৪৫) ফলত হোৱা বিভীষিকাময় সামাজিক পটভূমিত, কিতাপ কাগজৰ নাটনিৰে অৰ্থনৈতিক সংকটৰ মাজত ইমান পৰিমাণৰ চিত্ৰামূলক তথা প্ৰণালীবদ্ধ বচনা লিখি থৈ যাব পৰাটো ধীমানজনৰ পক্ষেহে সম্ভৱপৰ হ'ব পাৰে।

কাকতিৰ ইংৰাজী গ্ৰন্থ কেইখন হ'ল *Life and Teaching of Sankardev, Assamese : Its Formation and Development*, *The Mother Goddess Kamakhya* আৰু *Vishnuite Myths and Legends* অসমীয়া ভাষাত প্ৰকাশিত গ্ৰন্থসমূহ হ'ল *পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য*, *কলিতা জাতিৰ ইতিবৃত্ত*, *সাহিত্য আৰু প্ৰেম*, *পখিলা*, *পুৰণি কামৰূপৰ ধৰ্মৰ ধাৰা*, *নতুন অসমীয়া সাহিত্য*। তেখেতৰ দ্বাৰা সম্পাদিত পুৰণি অসমীয়া পুথি হ'ল *চোৰধৰা আৰু পিপড়া ওচোৱা নাট* আৰু ইংৰাজী প্ৰবন্ধ সংকলনখনি হ'ল *Aspects of Early Assamese Literature*। এই গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত প্ৰথম দুখন আৰু শেষৰ দুখনৰ বাদে বাকী কেইখন গ্ৰন্থত সন্নিৱিষ্ট প্ৰবন্ধসমূহৰ বেছিভাগ গ্ৰন্থিত হোৱাৰ আগেয়ে বিভিন্ন কাকত আলোচনীত প্ৰবন্ধ আকাৰে প্ৰকাশ পাইছিল। তেনে প্ৰবন্ধসমূহৰ বিষয়বস্তুৰ ঐক্যলৈ লক্ষ্য ৰাখি একোটা খুলত সজাই, একোটাইত শিৰোনামাৰ তলত একত্ৰিত কৰি পুথিৰ আকাৰে প্ৰকাশ কৰা হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত *বিষ্ণুৱাইট মিথচ্ এণ্ড লিজেণ্ডচ্*, আৰু *পুৰণি কামৰূপৰ ধৰ্মৰ ধাৰা* কাকতিৰ পৰিকল্পনা মতে তেখেতৰ মৃত্যুৰ পিছত কেইজনমান গুণগ্ৰাহী সজ্জনৰ উদ্যোগত পোহৰলৈ আহে। তাৰ বছৰছৰ পিছত ১৯৬৬ চনত গুৱাহাটী লেখক সমবায় নামৰ অনুষ্ঠান এটিৰ সৌজন্যত কাকতিৰ সিঁচৰতি হৈ থকা কেতবোৰ প্ৰবন্ধৰে *বাণীপ্ৰতিভা* নামৰ এটি প্ৰবন্ধ সংকলন সজাই উলিওৱা হয়। অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰীৰ দেশানুৰাগমূলক গীত আৰু কবিতাকেইটি ডক্টৰ কাকতিয়েই ইংৰাজীলৈ অনুবাদ কৰি *Songs of the Cell* নাম দি প্ৰকাশ কৰি উলিয়ায়। কাকতিৰ লেখাৰ পৰা নিৰ্বাচিত আৰু ড° মহেশ্বৰ নেওগৰ দ্বাৰা সম্পাদিত কেইখনমান বচনা সাহিত্য অকাডেমিয়ে পিছত ১৯৮১ চনত *'বাণীকান্ত চয়নিকা'* নাম দি পুণৰ্মুদ্ৰণ কৰি উলিয়ায়। ১৯৯১ চনত অসম প্ৰকাশন পৰিষদে প্ৰকাশ কৰি উলিওৱা *বাণীকান্ত ৰচনাৱলী*, (অসমীয়া খণ্ড) [ইয়াৰ পাছত চমুকৈ ৰচনাৱলী]ত এই গ্ৰন্থকেইখনৰ উপৰিও তেখেতে নতুন অসমীয়া সাহিত্যৰ ওপৰত লিখা কেইবাটাও প্ৰবন্ধ *'নতুন অসমীয়া সাহিত্য'* নাম দি এটা খুলত সজাই দিছে। ৰচনাৱলীৰ সম্পাদক ড° নেওগে

তাৰ কাৰণ দৰ্শাই কৈছে যে 'নলিনীবালা দেৱী আৰু নীলমাণি ফুকনৰ বিষয়ে দুটি প্ৰবন্ধ যোগ দি, নতুন অসমীয়া সাহিত্য পুথি সম্পূৰ্ণ কৰাৰ ভাৱ ডক্টৰ কাকতিৰ অপূৰ্ণ হৈ গ'ল।' এনেদৰে কাকতিৰ পৰিকল্পিত আন এখনি গ্ৰন্থই প্ৰকাশৰ পোহৰ দেখা নাপালে। এই সমূহ গ্ৰন্থৰ উপৰিও কাকতিৰ বিভিন্ন বিষয়ক প্ৰবন্ধ, সংকলিত হৈছে। এই সকলোবোৰ বচনাই সাহিত্য, সংস্কৃতি, ধৰ্ম, দৰ্শন, নৃত্য, সমাজতত্ত্ব, ইতিহাস, পুৰাণ আদি বিভিন্ন বিষয় সামৰি লৈছে। তলত কাকতিৰ ৰচনাৰাজিৰ চমু পৰিচয় দিয়া হ'ল।

(১) *Life and Teachings of Sankar Dev* - (১৯২৩) কাকতিয়ে ইংৰাজীত লিখা এখন পুস্তিকা। এই পুস্তিকাখনিয়েই শ্ৰীশংকৰদেৱ আৰু অসমৰ নৱবৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ বিষয়ে লিখা প্ৰথম ইংৰাজী বচনা। ১৯২৩ চনত মাদ্ৰাজৰ জি. এ. নট্টেচন এণ্ড কোম্পানীয়ে গ্ৰন্থাকাৰে ইয়াক প্ৰকাশ কৰে। ইয়াৰ আগতে *দি ইণ্ডিয়ান ৰিভিউ* আলোচনীত সেই বছৰৰে এপ্ৰিল আৰু মে' মাহত দুটা খণ্ডত এই পুস্তিকাৰ বচনাখিনি প্ৰকাশ পায়। পুনৰ ১৯২৮ চনত নট্টেচন কোম্পানীয়ে উলিওৱা *Chaitanya to Vivekananda ; Lives of the saints of Bengal* নামৰ গ্ৰন্থত কাকতিৰ 'শংকৰদেৱো' অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়।

এই পুথিখনিত কাকতিয়ে প্ৰাচীন অসমৰ সামাজিক অৱস্থা, নৱবৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ পটভূমি, শংকৰদেৱৰ ঘটনাবহুল জীৱন, ভক্তি আন্দোলনৰ স্বৰূপ, অসমৰ ভক্তিধৰ্মৰ বৈশিষ্ট্য, মূলনীতি সমূহ, শংকৰদেৱৰ সাম্য-মৈত্ৰীৰ বাণীৰ তাৎপৰ্য্য, শংকৰদেৱৰ ব্যক্তিত্ব, শংকৰদেৱৰ পিছত বৈষ্ণৱ ধৰ্মত পহুভেদ, বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ স্বৰূপ আৰু সৌন্দৰ্য্য, সমাজ সংস্কাৰত এই ধৰ্মৰ অৱদান আদি বিষয় আলোচনা কৰিছে। চৰিত পুথিবোৰৰ আলমত ইয়াত শংকৰদেৱৰ জীৱন চৰিত দাঙি ধৰা হৈছে। আৰু ভক্তি আন্দোলনৰ সৈতে জড়িত শংকৰদেৱৰ জীৱনৰ প্ৰতিটি ঘটনা স্থান কালৰে সৈতে উল্লেখ কৰি ঘটনাবোৰৰ ঐতিহাসিকতা সাব্যস্ত কৰা হৈছে।

কাকতিয়ে শংকৰদেৱৰ দৰ্শন আৰু ধৰ্মৰ মূল নীতি আলোচনা কৰোঁতে শংকৰদেৱৰ কীৰ্তন, অনুদিত ভাগৱত, বৰগীত, মাধৱদেৱৰ ভক্তি ৰত্নাবলী, নামঘোষা আদিৰ পৰা ভালেমান ঘোষা আৰু পদ ইংৰাজীলৈ অনুবাদ কৰি দিছে। শংকৰদেৱৰ ধাৰাত ভক্তিৰ মাহাত্ম্য, ভক্তিৰ বিভিন্ন স্তৰ, মূৰ্তিপূজাৰ অসাৰতা, দাস্যভাৱৰ তাৎপৰ্য্য, দাস্যৰ লগত কাৰুণ্যৰ সম্পৰ্ক, কৃষ্ণৰ কৰুণা আৰু মহিমা, ঈশ্বৰত্বৰ ধাৰণা আদি বিষয়বোৰৰ পৰ্যাপ্ত অনুদিত উদ্ধৃতিৰে বিশ্লেষণ কৰা হৈছে। এই অনুবাদবোৰ ইমান সাৱলীল আৰু প্ৰাঞ্জল হৈছে যে কেৱল সেইখিনিয়েই শংকৰদেৱৰ দৰ্শন সম্পৰ্কে ধাৰণা দিবলৈ যথেষ্ট হৈছে। বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ পহুভেদৰ কথা কোৱা হৈছে যদিও আলোচনাটিত এই ধৰ্মৰ সাম্যবাদৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছে। এই লেখাটিত কাকতিয়েই পোণ প্ৰথম বাৰৰ বাবে অসমীয়া সমাজত নামঘৰৰ ভূমিকা আৰু কাৰ্যাৱলী সম্পৰ্কে মন্তব্য কৰিছে যে নামঘৰ সমূহ গাঁৱলীয়া সংসদৰ দৰে এক অনুষ্ঠান। ইয়াৰ কাৰ্যাৱলী সম্পূৰ্ণৰূপে গণতান্ত্ৰিক পদ্ধতিত পৰিচালিত হয়। ইয়াৰ কাম-কাজৰ পৰিচালনাত গাঁৱৰ প্ৰতিঘৰ মানুহৰে সমান অধিকাৰ থাকে ("The Namghars are something like village parliaments. Their affairs are conducted on a purely democratic principle, every house-

hold in the village having an equal voice in the management of affairs",) পুথিখনত কাকতিয়ে অসমৰ সত্ৰানুষ্ঠানৰ নামোল্লেখ কৰিছে কিন্তু তাৰ পৰিচয়াত্মক টোকা সংযোগ কৰা নাই। সমাজ সংগঠনত সত্ৰসমূহৰ বহুমুখী ভূমিকা সম্পৰ্কে কাকতিৰ মতামত পৰৱৰ্তী কাললৈকে শিলৰ খুটা হৈ থাকিলহেঁতেন। আৰু এই ইংৰাজী পুস্তিকাখনিয়ে অসমৰ ঐতিহ্যপূৰ্ণ সত্ৰ পৰম্পৰাক অসমৰ বাহিৰত পৰিচয় কৰাই দিলেহেঁতেন। ৰামানুজৰ দৰে শংকৰদেৱেও পুৰুষৰ সমানে তিৰোতাৰ ধৰ্মাচাৰত অনুমোদন নজনোৱা বিষয়টোৰ উল্লেখ কৰি কাকতিয়ে কৈছে – Sankar Dev was at one with Ramanuja in not allowing women to mix in the religious gatherings of men, not to speak of allowing them to turn runs..... The strict elimination of women from the religious gatherings of nun is a strong point in this school. এই সৰু পুথিখনিত কাকতিয়ে বৈষ্ণৱ ধৰ্ম আৰু শংকৰদেৱ সম্পৰ্কে সকলো তথ্য এনেদৰে যোগান ধৰিছে যে এই প্ৰচেষ্টাৰ দ্বাৰা কাকতিয়ে নিঃসন্দেহে হাতী মাৰি ভুৰুকাত ভৰাইছে বুলি ক'ব পাৰি।

(২) Assamese: Its Formation and Development (১৯৩৫)

বাণীকান্ত কাকতিয়ে *Assamese: Its Formation and Development* নামৰ গৱেষণা গ্ৰন্থখনৰ বাবে কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা ১৯৩৫ চনত ডক্টৰেট উপাধি লাভ কৰে। গ্ৰন্থখনি ১৯৪১ চনৰ মাৰ্চ মাহত অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগে প্ৰকাশ কৰি উলিয়ায়। কাকতিৰ এই প্ৰচেষ্টা এটা আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাৰ ওপৰত প্ৰকাশ পোৱা চতুৰ্থ প্ৰণালীৰূপ অধ্যয়ন। ইয়াৰ পূৰ্বে ড° জুলে ব্ৰথৰ 'লা ফৰমেচন দি লা লেংগুৱা মাৰাঠী' (১৯২০) ড° সুনীতি কুমাৰ চেটাৰ্জীৰ 'অ'ৰিজিন এণ্ড ডেভেলপমেণ্ট অব দি বেঙ্গলী লেংগুৱেজ (১৯২৬) আৰু ড° বাবুৰাম চাক্সেনাৰ 'ইভলিউচন অব আৱধী' (১৯৩৭) প্ৰকাশ পায়।

কাকতিৰ গ্ৰন্থখন অসমীয়া ভাষাৰ ঐতিহাসিক আলোচনাৰে আৰম্ভ কৰা হৈছে। প্ৰথমে পৰিচয়াত্মক ভাগটোত অসমীয়া ভাষা আৰু সাহিত্যৰ চমু বৰঞ্জী, অসম শব্দৰ ব্যুৎপত্তি, আন আন মাগধী ভাষাৰ লগত অসমীয়া ভাষাৰ সম্পৰ্ক, অসমীয়া ভাষা-সাহিত্যৰ বিৱৰ্তনৰ স্তৰ সমূহ, অসমীয়া উপভাষাৰ পৃথক পৃথক লক্ষণ, অসমীয়া শব্দভাণ্ডাৰ আৰু তাৰ ওপৰত আৰ্য আৰু আৰ্যেতৰ অষ্ট-এচিয়, তিব্বত-ধৰ্মীয় আদি ভাষাৰ প্ৰভাৱ এই সমূহ বিষয় আলোচিত হৈছে। এই ভাগটোৰ শেষৰফালে অষ্ট্ৰিক, বড়ো আৰু আহোম ভাষাৰ স্থান নামৰ এক মনোগ্ৰাহী আলোচনা চমুকৈ আগবঢ়াইছে।

গ্ৰন্থখনিৰ প্ৰথম ভাগত থকা মুঠ ১২টা অধ্যায়ত ধ্বনিতত্ত্বৰ আলোচনা কৰা হৈছে। প্ৰথম ৮ টা অধ্যায়ত ধ্বনি আৰু বৰ্ণৰ সম্পৰ্ক, অসমীয়া স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন ধ্বনি সমূহৰ স্থান, বৈশিষ্ট্য, অসমীয়া ভাষাত স্বাসাঘাত, কামৰূপী উপভাষাৰ স্বাসাঘাত পৰিৱৰ্তন, অসমীয়াৰ অন্তিম স্বৰধ্বনি, আদ্য স্বৰধ্বনি আৰু মধ্য স্বৰধ্বনি, স্বৰবিকৃতি আৰু ইন্দো এৰিয়ান ভাষাৰ 'ঋ' ধ্বনি তৎসম, তদ্ভৱ শব্দৰ মাজেৰে আহি অসমীয়াত সোমোৱাৰ ৰীতি আদি আৰু স্বৰধ্বনিৰ উৎস, বিৱৰ্তন, আচৰণ বিস্তৃতভাৱে আলোচিত হৈছে। ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ বিৱৰণ, বিৱৰ্তন আৰু মূল সম্পৰ্কীয় আলোচনাও এইটো ভাগৰে অন্তৰ্গত বিষয়।

গ্ৰন্থখনৰ ত্ৰয়োদশ অধ্যায়ৰ পৰা বিংশ অধ্যায়লৈকে মুঠ আঠোটা অধ্যায়ক দ্বিতীয় ভাগটোৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। প্ৰথম অধ্যায়ত তদ্ধিত, স্বার্থিক আদি প্ৰত্যয়, দ্বিতীয় অধ্যায়ত নিৰ্দেশাত্মক সমূহৰ ব্যৱহাৰ আৰু উৎস আৰু তৃতীয় অধ্যায়ত অসমীয়া ভাষাৰ লিংগ, বচন আৰু কাৰকৰ আলোচনা আগ বঢ়াইছে। আলোচনাটিত কাকতিয়ে পুৰণি অসমীয়া, কামৰূপী উপভাষা আৰু মান্য অসমীয়াত ব্যৱহৃত বহুবচন বুজোৱা শব্দ, প্ৰত্যয় আদিক সামৰি লৈ সেইবোৰৰ আৰ্য আৰু আৰ্যেতৰ উৎস নিৰ্ণয়ৰ চেষ্টা কৰিছে। এই অধ্যায়তে অসমীয়া ভাষাৰ কাৰকৰ ৰূপ সমূহো সামৰি লোৱা হৈছে। চতুৰ্থ অধ্যায়ত অসমীয়া সৰ্বনাম শব্দৰ ৰূপ আৰু ব্যৱহাৰ বহলাই আলোচনা কৰা হৈছে। ইয়াত সৰ্বনাম শব্দবোৰ পুৰণি ইন্দো-আৰ্যৰ পৰা ওলাই মধ্য ইন্দো-আৰ্যৰ মাজেৰে আহি অসমীয়াত কেনে ৰূপ লৈছেহি আৰু তাক ভাঙি পাতি দেখুৱাইছে। পঞ্চম অধ্যায়ত ধাতু ৰূপ সমূহক primary আৰু secondary এই দুই ভাগত ভাগ কৰি পুৰণি ইন্দো-আৰ্য ভাষাগোষ্ঠীৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা ধাতুসমূহ আৰু causative, denominatives, suffixed roots, onomatopoeic root আৰু আৰ্যেতৰ উৎসৰ পৰা অহা ধাতুৰূপ সমূহ আলোচিত হৈছে। অসমীয়া ভাষাৰ বাচ্য পৰিৱৰ্তন নিয়মতো এক সুকীয়া বৈশিষ্ট্য আছে। কৰ্মবাচ্যৰ বাক্য গাঁথনিৰ নিয়মসমূহ কাকতিয়ে উদাহৰণ সহকাৰে বিস্তৃতভাৱে ষষ্ঠ অধ্যায়ত দেখুৱাইছে। সপ্তম অধ্যায়ত অতীত কালৰ ৰূপ, কৃৎ প্ৰকৰণ, তুমুনাস্ত বিধান, আদি বিষয় সন্নিবিষ্ট হৈছে। অষ্টম অধ্যায়ত বিশেষণ, অব্যয়, সংখ্যাবাচক সৰ্বনাম আদি বিবিধ বিষয় সামৰি অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপতাত্ত্বিক আলোচনা সম্পূৰ্ণ কৰিছে।

এক সাধাৰণ পৰ্যালোচনাৰ পৰাই গ্ৰন্থখনৰ পৰিসৰ কিমান বিস্তৃত তাক অনুমান কৰিব পাৰি। তেতিয়াৰ দিনত অসমৰ দৰে অধ্যয়নৰ সুবিধা নথকা আওহতীয়া ঠাইত থাকি এনে এক বৃহৎ কাম সম্পন্ন কৰি উলিওৱাত আশ্চৰ্য্য প্ৰকাশ কৰি কাকতিৰ গৱেষণা গ্ৰন্থৰ পৰীক্ষক পেৰিছ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক জুল ব্ৰথে মন্তব্য কৰিছিল— I suppose the writer lives in a place far from academical atmosphere. But I am, really surprised to find such a writing coming from such quarter। এইজন ফৰাচী পণ্ডিতে সময়ে সময়ে পত্ৰযোগে নানা দিহা পৰামৰ্শেৰে কাকতিক এই মহান কামটিৰ বাবে উৎসাহ যোগাই আহিছিল (দ্রষ্টব্য ১৬।৩।৩৪, ২০।১২।৩৪, ২৯।১২।৩৪ তাৰিখৰ চিঠি, টাইদ আৰু গোস্বামীৰ দ্বাৰা সম্পাদিত বাণীকান্ত কাকতি গ্ৰন্থৰ পৰিশিষ্টত সংযোজিত)।

এই গ্ৰন্থৰ পূৰ্বে ৰবিন্সনৰ *A Grammar of Assamese Language* (১৮৩৯), ব্ৰাউনৰ *Grammatical Notes of the Assamese Language* (১৮৪৮), ব্ৰনচনৰ *অসমীয়া অভিধান* (১৮৬৭), আনন্দৰাম ঢেকিয়াল ফুকনৰ *A Few Remarks on Assamese Language* (১৮৫৫) হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ *হেমকোষ* (১৯০০), দেৱানন্দ ভট্টালিৰ *অসমীয়া ভাষাৰ মৌলিক বিচাৰ* (১৯১২), চন্দ্ৰকান্ত অভিধান, সত্যনাথ বৰাৰ *বহল ব্যাকৰণ*, কালিৰাম মেধিৰ *অসমীয়া ব্যাকৰণ আৰু ভাষাতত্ত্ব* (১৯৩৬) আদি অসমীয়া ভাষা সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ প্ৰকাশ হৈ ওলাইছিল যদিও তাত আলোচনা পৰ্যাপ্ত আৰু প্ৰণালীৰূপ নাছিল। কাকতিয়ে পোন প্ৰথম বাৰৰ বাবে অসমীয়া ভাষাৰ

গঠন প্ৰণালীৰ আলোচনা নিয়াবিকৈ দাঙি ধৰিলে।

কাকতিয়ে এই পৰিকল্পনাটি হাতত লোৱাৰ অন্তৰালত জড়িত থকা বিদ্যায়তনিক উদ্দেশ্যৰ লগতে এক জাতীয় অনুৰাগেও প্ৰেৰণা যোগাইছিল। ইংৰাজৰ আমোলত অসমীয়া ভাষাৰ নামত যি অপপ্ৰচাৰ চলোৱা হৈছিল আৰু অসমীয়া ভাষা প্ৰতিবেশী বাংলা ভাষাৰে আন এক ৰূপ বুলি অসমীয়া ভাষা-ভাষীৰ ওপৰত বাংলা ভাষা জাপি দিয়াৰ ষড়যন্ত্ৰ চলিছিল তাৰ প্ৰতিবাদ কৰে কাকতিয়ে তেখেতৰ গ্ৰন্থত অসমীয়া ভাষাৰ স্বকীয়তা প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ সংকল্পবদ্ধ হৈছিল। সেয়েহে গ্ৰন্থাৰম্ভতে তেখেতে অসমীয়া ভাষাৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্য আৰু বাংলা ভাষাৰ লগত তাৰ সাদৃশ্য বৈশাদৃশ্য স্থাপন কৰি দেখুৱাইছে। আভিধান সংগ্ৰহত অসমীয়া শব্দসম্ভাৰৰ বিশেষত্ব আৰু উৎস ফঁহিয়াই দেখুৱাইছে। অসমীয়া শব্দৰ পুৰণি ৰূপ বিচাৰি তেখেতে তেতিয়াৰ ছপা পুথিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰি কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতিত সংৰক্ষিত হাতে লিখা পুথিৰ পৰা পাঠ বিশেষৰ পাঠ-সমুচ্চয় প্ৰস্তুত কৰি শব্দৰ প্ৰাচীন ৰূপ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি লৈছিল। এনেদৰে কাকতিৰ একনিষ্ঠা আৰু ঐকান্তিক সাধনাৰে অসমীয়া ভাষাৰ গঠন প্ৰক্ৰিয়া আৰু ক্ৰমবিকাশৰ ইতিহাস ৰচিত হ'ল আৰু পৰৱৰ্তী কালতো ই অসমীয়া ভাষাৰ দলিল স্বৰূপ হৈ থাকিল।

(৩) পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য (১৯৪০) অধিকাণীৰী ৰায়চৌধুৰীৰ সম্পাদনাত চেতনা পত্ৰিকাত 'পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য' নামৰ প্ৰবন্ধলানিত কাকতিৰ এঘাৰটা প্ৰবন্ধ প্ৰকাশ পাইছিল। সেইখিনিৰ লগত পৰৱৰ্তী সময়ত বিভিন্ন ঠাইত প্ৰকাশ পোৱা আৰু তিনিটি প্ৰবন্ধ যোগ দি ১৯৪০ চনত এই গ্ৰন্থ প্ৰথম বাৰৰ বাবে প্ৰকাশ কৰা হয়। গ্ৰন্থখন প্ৰকাশ পোৱাৰ একৈশ বছৰ আগেয়ে, অৰ্থাৎ প্ৰবন্ধসমূহ লিখাৰ সময়ত 'তেতিয়াৰ শিক্ষিত সমাজে পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যক অসাৰ বুলি ভবাৰ কাৰণ, ইয়াৰ সাৰবত্তা আদি প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ' কাকতিয়ে এই প্ৰবন্ধলানি লিখিছিল বুলি জানিবলৈ দিছে। গ্ৰন্থখনিৰ প্ৰতিটি ৰচনাতে কাকতিৰ সাহিত্য-সমালোচনাৰ প্ৰতিভা প্ৰকাশ পাইছে। সাহিত্য-সমালোচনাৰ বাবে অপৰিহাৰ্য্য কেতবোৰ নীতি যেনে, নিৰপেক্ষতা, তুলনা, বিশ্লেষণ আৰু ধাৰণাৰ সাধাৰণীকৰণ আদি এই ৰচনাখিনিত সম্যকভাৱে প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। ইয়াত সন্নিবিষ্ট 'শংকৰদেৱৰ আধ্যাত্মিক দান' নামৰ প্ৰবন্ধ প্ৰথম পৰ্বত ঈশ্বৰ জ্ঞানত অধিকাৰ পাবৰ যোগ্যতা সম্পৰ্কে আৰু দ্বিতীয় পৰ্বত শ্ৰীশংকৰদেৱৰ ভক্তিভাৱৰ অনুপ্ৰেৰণাত অসমত বৈষ্ণৱ কবিসকলে কিদৰে জনসাধাৰণক সাহিত্যৰ সোৱাদ দি ভগৱৎ প্ৰাপ্তিৰ উপায় নিৰ্দেশ কৰিছিল আৰু বৈষ্ণৱপ্ৰচাৰক সকলে কিদৰে সাৰ্বজনীন শিক্ষা প্ৰণালীৰে সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰ মাজত শৃংখলা আৰু ঐক্যৰ ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিছিল তাক সৰলভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে। 'কুমৰহৰণ' নামৰ ৰচনাখনত ভাগৱত, হৰিবংশ আশ্ৰিত কাহিনীত কবি চন্দ্ৰভাৰতী অনন্ত কন্দলিৰ মৌলিক অৱদান বিচাৰ কৰি কবিৰ বিষয়বস্তু চয়নৰ দক্ষতা প্ৰশংসা কৰা হৈছে। উষা-অনিৰুদ্ধৰ পৌৰাণিক কাহিনীত কবিৰ মৌলিক উদ্ভাৱনে কাব্যোৎকৃষ্টা বৃদ্ধি কৰি কিদৰে কাব্যখন আকৰ্ষণীয় কৰি তুলিছে তাত কাকতি নিজে বিস্তৃত হৈছে—“.... এইবোৰ সম্পূৰ্ণভাবে মৌলিক আৰু কবিৰ নিজা সৃষ্টি। এই সামান্য উদ্ভাৱনাৰ জেউতিৰ অলপ ভাবিলেই তত

পোৱা যাব। ইয়াৰ পৰা কাব্যৰ স্বাভাৱিকতা বাঢ়িছে। উষাই ইচ্ছামতে চলাফুৰা কৰিব পাৰিলে সপোনত স্বামী পোৱা কথা বৰ মনোমোহা নহ'লহেতেন। অনৱকল্পা ছোৱালীয়ে কাৰোবাক ক'বাত দেখি ভাল বেয়া সপোন দেখিলেও দেখিব পাৰে; বতাহ সোমাব নোৱৰা ফুলৰ পাকৰিত যে ক'বপৰা পৰুৱা আহি পৰে, সেইটোহে বৰ বিস্ময়কৰ।" ৰচনা আৰু উপস্থাপনৰ কৌশলৰ অৱলীলা দেখি কাকতিয়ে গোটেই কবিতাটো 'জোনাকী নিশাৰ আকাশী পৰীৰ লীলা খেলা যেন লাগে" বুলি কৈছে। 'বধকাব্য' নামৰ প্ৰবন্ধত অসমীয়া ভাষাত এইলানি কাব্য ৰচনাৰ পটভূমি প্ৰেৰণা আদি আলোচনা কৰি কাকতিয়ে বধকাব্য সমূহৰ উদ্দেশ্য স্পষ্ট কৰি দি কৈছে—আমাৰ বধকাব্যবোৰ যুৰোপীয় সাহিত্যৰ ৰোমাঞ্চ কাব্যবোৰৰ দৰে সামান্য প্ৰৱৰ্তনৰ চেষ্টাৰ পৰা উদ্ভূত। হিংসা, দ্বেষ উৎপীড়ণ সকলোকে সমূলে উৎপাতন কৰি জগতত একভাৱ, একমত, একধৰ্ম, একসমাজ সংগঠন কৰি ধৰ্ম-ৰাজ্য-স্থাপনৰ আকাঙ্ক্ষা এইবোৰৰ ভিতৰেদি সজাগ হৈ উঠা দেখা যায় (ৰচনাৱলী পৃ ২১)। 'হেমা সুন্দৰী' প্ৰবন্ধত কাকতিয়ে অশ্বকৰ্ণ বধ কাব্যৰ চৰিত্ৰ হেমা সুন্দৰীৰ চৰিত্ৰটিৰ তাৎপৰ্য্য বিশ্লেষণ কৰি ইংৰাজ কবি স্পেন্চাৰৰ যুনা কুমাৰী চৰিত্ৰটিৰ উপমা টানিছে আৰু বৈষ্ণৱ কবিৰ বীৰ আৰু আদি ৰসাত্মক গল্পৰ ছলে ধৰ্মশিক্ষা দিয়াৰ কৌশলক শলাগিছে। 'পৰকীয়া ভাব' ৰচনাত জয়দেৱ, চণ্ডীদাস, বিদ্যাপতি, ৰামানন্দ, ৰূপ গোস্বামী, বিশ্বমংগল আদি ভক্ত কবিসকলৰ নাৰী আশ্ৰয়ী প্ৰেম যে ঈশ্বৰ-সংবাদী সাধনা আছিল তাক ডাণ্টে, মাইকেল এঞ্জেলো, পেট্ৰাৰ্কৰ প্ৰেমৰ সমপৰ্যায়লৈ নি বিশ্লেষণ কৰিছে। 'শ্ৰীৰাধা চৰিত্ৰ'ত অসমীয়া বৈষ্ণৱ দৰ্শনত বঙ্গদেশৰ বৈষ্ণৱদৰ্শনৰ ৰহস্যবাদৰ অনুপস্থিতি আৰু ৰাধা চৰিত্ৰৰ বিভিন্নতা আলোচিত হৈছে। মাধৱদেৱৰ বৰগীত, ৰাম সৰস্বতীৰ অনূদিত গীত-গোবিন্দ আৰু কলাপচন্দ্ৰৰ ৰাধাবিজয় খণ্ডকাব্য এই তিনিও ঠাইতে বংগদেশৰ মোহময়ী ৰাধাই কল্প সলাই পৰমভক্ত ৰূপে ভূমুকি মাৰি কিদৰে অসমীয়া বৈষ্ণৱ মতৰ স্বতন্ত্ৰ ৰীতি ৰক্ষা কৰিছে তাক উদ্ঘাটন কৰিছে। এই প্ৰসংগতে অসমীয়া বৈষ্ণৱ সাহিত্যত শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাংসল্য লীলা কীৰ্তনৰ লগত মধ্য যুগীয় ইউৰোপৰ কুমাৰী মেৰী আৰু শিশু খৃষ্টৰ বাংসল্য ৰস প্ৰকাশক চিত্ৰ আৰু কাব্যৰ তুলনা অনা হৈছে। শ্ৰীধৰ কন্দলিৰ 'কাণখোৱা' নিচুকনি গীতৰ ঠাঁচত লিখা এখনি সৰু গ্ৰন্থ। 'কিন্তু ই যে বৈষ্ণৱ কবিৰ অন্তৰ্মুখী কল্পনাৰ মনোৰম ৰচনা'—তাক কাকতিয়ে পোন প্ৰথম বাৰৰ বাবে আৱিষ্কাৰ কৰিলে। বৈষ্ণৱ কবি জনে 'সাধাৰণ ঘটনাত অসাধাৰণ ভাৱৰ ব্যঞ্জনা' কৰাত যি নিপুণতা দেখুৱাইছে তাত সমালোচক কাকতি অভিভূত হৈ পৰিছে। কাব্যখনৰ ৰচনা কৌশলৰ প্ৰশংসা কৰি কৈছে—'ভক্ত কবিয়ে বিষ্ণুৰ নানান অৱতাৰৰ গুণ গৰিমাত ভক্তিত আপুত হৈ সেইবোৰ ধ্যান কৰিবৰ ছলেৰে কবিতাটো লিখিছে। কিন্তু মানৱ হিয়াৰ স্বাভাৱিক স্নেহেৰে উপলব্ধি কৰিব পৰা নিঃসহায় বাল্য ভাব উপাস্য দেৱতাত আৰোপ কৰি বাংসল্য ৰসৰ ভিতৰেদি প্ৰাণৰ একান্তিকা গভীৰ ভক্তি সেই আটাইবোৰলৈ নিৱেদন কৰিছে' (ৰচনাৱলী, পৃ ৩৯)। 'পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য'ৰ অন্তৰ্গত 'বৰগীত' ৰচনাখনত কাকতিয়ে অসমীয়া বৈষ্ণৱসাহিত্যৰ বৰগীত সমূহৰ যি মানত মূল্যাংকন কৰিছে সেই মান কাকতিৰ ভাষাতহে থিৰে থাকিব—'বৰগীতবোৰ ওখ নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক ভাৱৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। সেই কাৰণেই সেইবোৰক 'বৰ' গীত বোলা হয়। ইংৰাজ

কবি হেৰিকেও কেতবোৰ আধ্যাত্মিক ভাবৰ কবিতা ৰচনা কৰি সেইবোৰৰ নাম দিছিল 'Noble Numbers'; আমাৰ সাহিত্যতো বৰগীতবোৰ Noble Numbers। 'ধাতুৰ মুদ্ৰা এটিৰ এফালে ৰজাৰ চাব আৰু আনফালে মুদ্ৰাটিৰ বেচ ফেৰিৰ উল্লেখ থকাৰ দৰে গীতবোৰতো এফালে পৰমপুৰুষৰ মানৱী লীলাৰ ব্যক্তিত্বৰ চাব আৰু আনফালে ভক্তৰ ভাষাত সেই চাবখিনিৰ মূল্যৰ ইঙ্গিত আছে।'

এই গ্ৰন্থত সন্নিবিষ্ট প্ৰবন্ধবোৰৰ ভিতৰত 'নামঘোষা' প্ৰবন্ধটি সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ। 'নাম ঘোষাৰ স্বৰূপ উদ্ঘাটন কৰি কাকতিয়ে কৈছে— 'নামঘোষাত প্ৰধানতঃ তিনিটা ভাবৰ ধাৰা মিহলি হৈ বিশাল আনন্দ সাগৰৰ ফালে প্ৰধাৰমান হৈছে— পুণ্য শ্লোক শংকৰ স্মৃতি, মাধৱদেৱৰ আত্মলিখিত আৰু কৃষ্ণ ভক্তি মাহাত্ম্য। কিন্তু হিমালয়ৰ নিভৃত শৃংগৰ ওপৰত স্তম্ভীকৃত হৈ থকা এক অনন্ত তুহিনবাশিয়েই গলি গৈ ভৈয়ামত নানান নদ-নদীস্বৰূপে অৱতীৰ্ণ হোৱাৰ দৰে, এই তিনিও ধাৰাবেই মূল কাৰণ হৈছে মাধৱদেৱৰ বসময়ী ভক্তিৰ গভীৰ আবেগ। তিবোধানৰ কিছু পূৰ্বে ৰচিত নামঘোষাক মাধৱদেৱৰ মহাপ্ৰাঙ্গনিক গীত বুলিছে। নামঘোষাৰ সাহিত্য সুখমা বিচাৰ কৰি কাকতিয়ে কৈছে, নামঘোষা পুথি পঢ়িলে ছন্দৰ ঝংকাৰ, ভাষাৰ মাধুৰ্য্য, ভাবৰ প্ৰগাঢ়তা, সকলোকে অতিক্ৰম কৰি মনঃচক্ষুৰ দৃষ্টি পৰে মাধৱদেৱৰ ভক্তি-কাতৰ কৰুণ মূৰ্তিত। আমি দেখো মাধৱদেৱ ধীৰ, সৌম্য, সহিষ্ণু, প্ৰশান্ত, একান্ত গুৰুভক্ত, কৃষ্ণনাম ৰত,— তথাপি হৃদয়ৰ উদ্বেল ভক্তি ভাবত সদায় উদ্ভাউল, সীমাবানৰ সীমা লংঘন কৰি 'পৰম আনন্দ সাগৰে মজি থাকিবলৈ ব্যাকুল— যত্ন বিদিতাদখো অবিদিতাদখি।' (ৰচনাৱলী, পৃ.৫৫) প্ৰকৃততে কাকতিৰ পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ বিচাৰ পদ্ধতি ইমান সূক্ষ্ম আৰু মন্তব্য ইমান সাৰ্থক আৰু হৃদয়গ্ৰাহী যে তাক কাকতিৰ ভাষাতে উদ্ধৃত কৰাৰ লোভ সামৰিব নোৱাৰি।

'অংকীয়া ভাওনা' প্ৰবন্ধত অংকীয়া নাটৰ আংগিক আৰু উদ্দেশ্য কঁহিয়াই দেখুৱাইছে আৰু এই অৱসৰতে কাকতিয়ে অসমৰ চিত্ৰকলা সম্পৰ্কেও দৃষ্টি দিছে। 'পুৰণি সাহিত্যৰ সীমাবদ্ধতা' ৰচনাত কেনে প্ৰতিকূল সামাজিক পৰিৱেশত অসমীয়া বৈষ্ণৱ কবি সকলে সাহিত্য ৰচনা কৰিবলগীয়া হৈছিল তাক আলোচনা কৰিছে। শংকৰদেৱৰ প্ৰভাৱ নপৰা পুৰণি অসমীয়া কবিসকলৰ ৰচনাত থকা আৰু ভক্তি আন্দোলনৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত বৈষ্ণৱ কবিসকলৰ ৰচনাত নথকা কাব্যিক সুখমাৰ বিষয়ে কিঞ্চিৎ উনুকিয়াইছে। এই সাহিত্য ৰাজিক কাকতিয়ে 'লৌকিক সাহিত্য' বুলি কৈছে আৰু সেই নামৰ প্ৰবন্ধত দুৰ্গাবৰ কায়স্থৰ গীতি ৰামায়ণ আৰু পীতাম্বৰ কবিৰ উষা পৰিণয়ৰ চমু আলোচনা আগবঢ়াইছে।

কাকতিয়ে দেখুওৱা মতে পুৰণি অসমীয়া বৈষ্ণৱ সাহিত্য ৰাজিয়ে শংকৰদেৱৰ চতুৰ্থা বিভক্ত অৱদানক পৰৱৰ্তী কাললৈকে পৰিপুষ্ট কৰি ৰখাত সহায় কৰিছে, সেই চতুৰ্থা প্ৰবাহিত অৱদান হ'ল— এক, তেওঁৰ একেশ্বৰবাদ যোগে ভাৰতীয় সভ্যতাৰ আধাৰৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত সনাতন আৰ্য্য সভ্যতাৰ প্ৰতি সামাজিক চৈতন্যৰ পুনৰুদ্ধাৰ। দুই, বাহ্যিক প্ৰক্ৰিয়াৰ ঘনাড়ম্বৰ বিভীষিকাৰ ঠাইত বিশুদ্ধ অন্তৰৰ এক অনুভূতিক প্ৰকৃষ্ট পথৰূপে নিৰূপণ। তৃতীয়তে, সামাজিক শ্ৰেণী বিভেদ উলংঘা কৰি পিছ পৰি থকা সকলকো সাধনাৰ পথত সৰ্বজনৰ সমান অধিকাৰ দান আৰু সৰ্বজনৰ ব্যক্তিগত আধ্যাত্মিক শক্তিৰ বিকাশৰ আহ্বান। চতুৰ্থতে পুৰুষ সূক্তৰ

নিৰূপিত বিৰাট ৰূপৰ অহৈতুকী আৰু অব্যাহিতা ৰতিৰ অকুতোভয় সন্ধান।'। অসমীয়া জাতীয় জীৱনৰ এক সংকটময় পৰিস্থিতিত এই কবিসকলৰ অভ্যুত্থান ঘটিছিল। ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক অস্থিৰতাৰ এই দুৰ্যোগতো শংকৰদেৱৰ ঐকান্তিক ধৰ্মৰ আধ্যাত্মিক আদৰ্শৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হোৱা অসমীয়া জাতিয়ে সৰ্বভাৰতীয় মহাজাতীয় চৈতন্যৰ লগত ঐক্য স্থাপন কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল।

পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য গ্ৰন্থখনিৰ তাৎপৰ্য এই খিনিতেই যে ইয়াত সমালোচক হিচাপে কাকতিৰ সাৰ্থক প্ৰকাশ ঘটিছে। ইয়াৰ প্ৰতিটো প্ৰবন্ধতে কাকতিৰ জাতীয় সাহিত্য বিশেষকৈ বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ প্ৰতি গৰ্ববোধ আৰু ঐতিহ্য প্ৰীতি নিহিত হৈ আছে। এনে প্ৰীতিৰ ঘনত্বৰ বাবে কেতিয়াবা সমালোচকজনে ভক্তি আন্দোলনৰ বহিৰ্ভূত সাহিত্যৰ সৌন্দৰ্য সুখমা স্পষ্টকৈ মনিৰ পৰা নাই। বা পাৰিছে যদিও তাক অন্তঃ কৰণেৰে স্বীকাৰ কৰিব পৰা নাই। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হৈছে অসমৰ বৈষ্ণৱ পৰম্পৰাৰ প্ৰতি কাকতিৰ গভীৰ শ্ৰদ্ধা। তেতিয়ালৈকে 'অসাৰ পদ পুথি' বুলি ভবা বৈষ্ণৱ ধৰ্মীয় গ্ৰন্থসমূহক আধুনিক দৃষ্টিভংগীৰে পৰীক্ষা কৰি তাৰ সাহিত্যিক সৌন্দৰ্য নিৰূপণ কৰি, দাৰ্শনিক তাৎপৰ্য নিৰ্ণয় কৰি, ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য বিশ্লেষণ কৰি আৰু লগতে শংকৰদেৱ, মাধৱদেৱ, অনন্ত কন্দলী, ৰাম সৰস্বতী আদিক ভাৰতীয় তথা বিশ্ব কবি পৰম্পৰাত স্থাপন কৰি কাকতিয়ে এক নতুন দিশ উন্মোচন কৰিলে। আৰু পৰৱৰ্তী অনুসন্ধিৎসু সকলৰ বাবে 'মনোবজ্জ সমুৎকীৰ্ণ সুত্ৰসোৱাস্তি গতি'ৰ দৰে দুৰ্গম পথৰ দ্বাৰ উদ্ঘাটন কৰিলে।

(৪) কলিতা জাতিৰ ইতিবৃত্ত (১৯৪৩) 'কলিতা জাতিৰ ইতিবৃত্ত' নামৰ পুস্তিকাখনি কাকতিৰ নৃতাত্ত্বিক আৰু লোক-সাংস্কৃতিক গৱেষণাৰ ফল। এই সৰু পুথিখনিত (কাকতিয়ে এইখনক 'খুদিয়া পুথিহে' বুলিছে) কাকতিয়ে কলিতা জাতিৰ কৌশিক স্বৰূপতা নিৰ্ণয় কৰিবৰ চেষ্টা কৰিছে। কলিতা শব্দৰ তাৎপৰ্য, কলিতা জাতিৰ আদি বাসস্থান আৰু তেওঁলোকৰ প্ৰব্ৰজনৰ পথ সম্পৰ্কে দেশী বিদেশী জিজ্ঞাসুসকলে অনেক গৱেষণা চলাই আহিছে। তাৰ ভিতৰত বি. এইচ. বেডেন পাৱেল, মণ্টেগমেৰী মাৰ্টিন, জন ব্ৰায়ান নিউফিল্ড, কনকলাল বৰুৱা আদি পণ্ডিতে এই সন্দৰ্ভত কেতবোৰ তথ্য উদ্ধাৰ কৰি থৈ গৈছে। এই খিনি গৱেষণাৰ আঁত ধৰি কাকতিদেৱে 'নিউ ইণ্ডিয়া এণ্টিকোৱেৰী'ৰ গৱেষণা পত্ৰিকাত ১৯৩৯ চনত 'দি কলিতা কাষ্ট অৱ আচাম' নামে এটি ইংৰাজী প্ৰবন্ধ প্ৰকাশ কৰে। 'এই প্ৰবন্ধত ভাষাতাত্ত্বিক বিশ্লেষণৰ পৰা অসম আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ ভাষাতাত্ত্বিক আৰু পুৰাতাত্ত্বিক সমান্তৰালতাৰ সম্ভৱপৰ দৃষ্টান্ত দাঙি ধৰি অনিশ্চিত উৎপত্তিৰ জাতি অথচ সম্পূৰ্ণভাৱে আৰ্যীকৃত জন-সমূহৰ প্ৰধান গোটৰ প্ৰতিভূ' কলিতাসকল দক্ষিণৰ পৰা প্ৰব্ৰজন কৰি অহা লোক বুলি কৈছে। 'আনহাতেদি এই পুস্তিকাখনত তেখেতে তন্ত্ৰ, পুৰাণ, গুৰু চৰিত, কামৰূপৰ বুৰঞ্জী, শাসনসমূহ, বৌদ্ধগ্ৰন্থ, ভাৰত আৰু তীৰ্থতত প্ৰচলিত কিংবদন্তী আৰু ইতিপূৰ্বে দেশী বিদেশী পণ্ডিতে আগ বঢ়াই থৈ যোৱা তথ্যৰ ভিত্তিত কলিতা জাতি পুৰণি উত্তৰ ভাৰতৰ সুবৃহৎ ক্ষত্ৰিয় জাতিৰ এটি সৰু ফৈদ বুলি সিদ্ধান্ত দিছে— 'মূল সিদ্ধান্ত এইটো পতিপন্ন কৰা হৈছে যে বঙ্গলা আদি দেশৰ বৈদ্য, কায়স্থ আদিৰ দৰে অসমৰ কলিতা এটি বৃত্তিমূলক জাতি নহয়। এইটি clan, ইয়াক সংস্কৃতত 'কুল' আৰু অসমীয়াত 'ফৈদ' বুলিব পাৰি।

কলিতা পুৰাণ উত্তৰ ভাৰতৰ সুবৃহৎ ক্ষত্ৰিয় জাতিৰ এটি সৰু ফৈদ'। এই সিদ্ধান্ত তেখেতে পুস্তিকাখনিৰ পাতনিতে ঘোষণা কৰিছে। কাকতিৰ এই সিদ্ধান্ত ঘাইকৈ ঐতিহাসিক আৰু সাহিত্যিক সমল, কিংবদন্তী আৰু জনশ্ৰুতি আৰু বিষয়বস্তুৰ লগত প্ৰাসংগিকতা থকা সমধুনিৰ শব্দৰ তুলনামূলক অধ্যয়নৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

১৯৪৩ চনত বৰপেটাৰ কলিতা যুৱক সংঘৰ তৰফৰ পৰা প্ৰকাশ কৰি উলিওৱা এই গ্ৰন্থখনিৰ বিষয়বস্তু সুচাৰুৰূপে চাৰিটি অধ্যায়ত ভাগ কৰা হৈছে। প্ৰথম অধ্যায়ত কলিতা জাতি সম্পৰ্কে ঐতিহ্য আৰু বুৰঞ্জীয়ে ধৰি ৰখা তথ্য পৰিবেশন কৰা হৈছে। অসমত ৰচিত চৰিত পুথি, ভূমিদানৰ শাসন, বিদেশী ভ্ৰমণকাৰীৰ টোকা, অসমৰ ওচৰ চুবুৰীয়া ৰাজ্যৰ ইতিহাস আৰু একাধিক সমাজতাত্ত্বিক পণ্ডিতৰ লিখনিৰ আলমত ইয়াত অসমত কলিতা জাতিৰ প্ৰাচীনত্ব, তেওঁলোকৰ সম্ভাৱ্য মূল আবাসস্থান আদি বিষয় বিচাৰ কৰা হৈছে। দ্বিতীয় অধ্যায়ত বৌদ্ধ সাহিত্যত কলিতা জাতিৰ উল্লেখ আৰু জাতকৰ বিভিন্ন আখ্যানৰ আলমত এই জনগোষ্ঠীৰ ইতিহাস নিৰ্ণয় কৰিব খোজা হৈছে। তৃতীয় অধ্যায়ত পুৰাণ আৰু তন্ত্ৰ সাহিত্যক আলোচনাৰ উৎস হিচাপে লোৱা হৈছে আৰু কালিকা পুৰাণ, যোগিনীতন্ত্ৰ, মঞ্জুশ্ৰীমূলকল্প, মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণ আদি কেইখনমান গ্ৰন্থৰ উৎস নিৰ্দেশ কৰা হৈছে। প্ৰথম তিনিটি অধ্যায়ত যিখিনি তথ্য পৰিবেশন কৰা হ'ল, তাৰ ভিত্তিত চতুৰ্থ অধ্যায়ত কেতবোৰ সিদ্ধান্ত দিয়া হৈছে। এনেদৰে বিভিন্ন উৎসত সিঁচৰতি হৈ থকা অনেক তথ্য সংগ্ৰহ কৰি প্ৰধানকৈ লোক-কথাৰ তুলনাত্মক ৰীতিৰে অধ্যয়ন কৰি কাকতিয়ে অসমীয়া ভাষাত এই বিষয়ৰ গৱেষণাৰ এক নতুন দিশ উন্মোচন কৰিলে।

(৫) **The Mother Goddess Kamakhya** ১৯৪৮ চনৰ মাৰ্চ মাহত প্ৰকাশ পোৱা মাদাৰ গডেছ কামাখ্যা কাকতিৰ সমাজতাত্ত্বিক গৱেষণাৰ ফল। গ্ৰন্থখনৰ পাতনিতে কাকতিয়ে ইয়াৰ বিষয়বস্তুৰ পৰিচয় দি কৈছে যে তুলনামূলক সমাজতাত্ত্বিক অধ্যয়নৰ পোহৰত অসমত প্ৰচলিত ধৰ্মীয় বিশ্বাস আৰু আচাৰ-আচাৰণত সম্পৃক্ত হৈ কথা আৰ্য আৰু আৰ্যোত্তৰ উপাদান সমূহৰ এক অধ্যয়ন এই গ্ৰন্থখনত আগ বঢ়োৱা হৈছে। এই সমাজতাত্ত্বিক অধ্যয়নৰ বাবে তেখেতে প্ৰাচীন কামৰূপত ৰচিত পুৰাণ, তন্ত্ৰ আদিৰ মুখ্য বিষয় কামাখ্যা দেৱীক কেন্দ্ৰবিন্দুৰূপে লৈ ঐতিহাসিক আৰু সামাজিক তত্ত্ববোৰৰ একাসূত্ৰ স্থাপনৰ চেষ্টা কৰিছে। পাঁচোটি অধ্যায়ত সম্পূৰ্ণ গ্ৰন্থখনিৰ প্ৰথম অধ্যায়ত অসম দেশৰ পৰিচয় দাঙি ধৰা হৈছে। ইতিহাস, পুৰাণ, কাব্য তন্ত্ৰ আদিত উল্লেখ কৰা মতে অসমৰ প্ৰাচীন ৰূপ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হৈছে। দ্বিতীয় অধ্যায়ত প্ৰাচীন কালৰে পৰা অসমত প্ৰচলিত শৈৱধৰ্মৰ আৰু শিৱপূজাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। তৃতীয় অধ্যায়ত কাকতিয়ে নিজৰ ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক দৃষ্টিভংগীৰে নৰকৰ পৌৰাণিক কাহিনীৰ নিজস্ব ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে। তাৰ লগত বশিষ্ঠ মুনিৰ অসম ভ্ৰমণৰ কাহিনী আৰু বাণ ৰজাৰ কাহিনীৰ এক সম্ভাৱ্য ঐতিহাসিক ৰূপ টানিবৰ চেষ্টা কৰিছে। চতুৰ্থ অধ্যায়ত কামাখ্যা, পাৰ্বতী, ত্ৰিপুৰা, তাম্ৰেশ্বৰী আদি দেৱীৰ বিভিন্ন ৰূপৰ পৰিচয় আৰু তাৎপৰ্য ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। পঞ্চম অধ্যায়ত অসমত বিষ্ণুপূজাৰ আৰম্ভণ আৰু শাক্ত আৰু বৈষ্ণৱ সংঘৰ্ষ আৰু নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰৱৰ্ত্তনৰ পটভূমি বিচাৰ কৰিছে। এনেদৰে এই গ্ৰন্থত কাকতিয়ে ধৰ্মীয় পূজা-অনুষ্ঠান আৰু ৰীতি-নীতিক এক আধুনিক

দৃষ্টিভংগীৰে পৰীক্ষা কৰি চাইছে আৰু লোককথা, কিংবদন্তী আদিৰ মাজত লুকাই পৰি বিকৃত হৈ পৰা অসমৰ সামাজিক ইতিহাস উদ্ধাৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে।

(৬) **সাহিত্য আৰু প্ৰেম (১৯৪৮)** “বিজ্ঞানৰ পণ্ডিতসকলে কয়, জুহালৰ এঙাৰ আৰু বহুমূলীয়া হীৰা হেনো ৰসায়ণৰ বিশ্লেষণত একেই পদাৰ্থ। কেৱল তাপ আৰু হেঁচাৰ ভাৰতম্য অনুসৰি দুইৰো বাস্তৱ প্ৰকৃতি আৰু গুণৰ ভেদ ভাব ওপজে। প্ৰেমৰ পোৰণি শক্তিৰ প্ৰভাৱতো একে তেজ-মণ্ডহৰ শৰীৰৰ মানুহৰ মনত বেলেগ বেলেগ প্ৰতিক্ৰিয়া ঘটে। কেতবোৰৰ পক্ষে মনৰ চট্ফটনি আৰু কেতবোৰৰ দুৰ্লভ প্ৰকৃতিৰ মানুহৰ পক্ষে ই উদ্বোধনী প্ৰজ্ঞান বস্তু।”—ড° কাকতিৰ **সাহিত্য আৰু প্ৰেম** নামৰ গ্ৰন্থৰ পাতনিৰ এই আৰম্ভণি বাক্য কেইটিৰ পৰাই স্পষ্টকৈ বুজাব পাৰি যে মানুহৰ প্ৰেমানুভূতিৰ এক বিশ্লেষণাত্মক অধ্যয়ন ইয়াত আগবঢ়োৱা হৈছে। ভাৰতীয় আৰু ইউৰোপীয় সাহিত্যৰ কেইজনমান বিখ্যাত মনীষীৰ কাহিনীক আহিলা হিচাপে লৈ প্ৰেমৰ বিভিন্ন উৎস, স্বৰূপ, ক্ৰিয়া আৰু প্ৰতিক্ৰিয়া আদি নিৰীক্ষণ আৰু বিশ্লেষণ কৰি একোটা সিদ্ধান্ত সাব্যস্ত কৰা হৈছে। পাতনিতে তেখেতে জানিবলৈ দিয়া মতে এই ৰচনাসমূহ আৱাহন, জয়ন্তী আদি কাকতত লিখা হৈছিল। পাছত ৰচনাসমূহ ড° বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱাৰ উদ্যোগত **সাহিত্য আৰু প্ৰেম** শীৰ্ষক নামেৰে প্ৰকাশ পায়। সংকলনটিত মুঠ ছয়টা প্ৰবন্ধ গ্ৰথিত হৈছে।

সংকলনটিৰ প্ৰথমটি ৰচনা ‘নিশাদূত’ বৈদিক সাহিত্যৰ বৃহদ্ভেদতা গ্ৰন্থৰ পৰা সংকলিত। ইয়াত দাৰ্ভা ৰথৰীতিৰ কন্যা ৰাজকুমাৰীৰ প্ৰতি ওপজা কুমাৰ শ্যামাধ্বৰ সৰল নিৰ্মল প্ৰেমৰ অনুপ্ৰেৰণাত ঋষিত প্ৰাপ্তিৰ কাহিনী কথিত হৈছে। ভাৰতীয় সাহিত্যত দূত কাব্যৰ পাতনি আৰু বৈদিক মন্ত্ৰদ্রষ্টা জনৰ আধ্যাত্মিক সত্য উপলব্ধি কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ঋষিত পদৰ তাৎপৰ্যও আলোচনা কৰা হৈছে। ‘ভাৰতীয়াৰ ভেৰত প্ৰেমিক’ নামৰ দ্বিতীয় প্ৰবন্ধটি হৰিবংশৰ পৰা সংগৃহীত। ইয়াত ইন্দ্ৰ আৰু শ্ৰীকৃষ্ণই পৰামৰ্শ কৰি দেৱপুত্ৰ প্ৰদ্যুম্নৰ হতুৱাই কিদৰে ছল কৰি বজ্জনাভ অসুৰক বধ কৰিলে সেই কাহিনী কোৱা হৈছে। অৱশ্যে হৰিবংশৰ কাহিনীকাৰৰ আৰু কাকতিৰ কাহিনী উপস্থাপন ৰীতি পৃথক পৃথক। হৰিবংশৰ উদ্দেশ্য বজ্জনাভৰ নিধন। প্ৰদ্যুম্নৰ শত্ৰুকন্যা প্ৰভাৱতীৰ লগত হোৱা প্ৰেম হৈছে উদ্দেশ্য চৰিতাৰ্থ কৰা কুটনৈতিক কৌশলহে। কাকতিৰ উদ্দেশ্য হৈছে এই কৌশলগত প্ৰেমৰ বিশ্লেষণ কৰা। ‘নাৰীহৃদয়’ প্ৰবন্ধত আবেলাৰ্ড আৰু হেলইছাৰ ঐতিহাসিক কাহিনীৰ ভিত্তিত সাধাৰণভাৱে নাৰীমনৰ এক মনস্তাত্ত্বিক অনুসন্ধান কৰা হৈছে। ৰচনাৰ আৰম্ভণিতে কাকতিয়ে আলোচ্য সমস্যাটি স্পষ্ট ভাৱে দাঙি ধৰিছে— ‘সাহিত্যত নাৰী-হৃদয় আৰু নাৰী স্বভাৱৰ যি বিকাশ দেখা যায়, সি কিমান পৰিমাণে পুৰুষ গ্ৰন্থকাৰসকলৰ কাল্পনিক আৰোপ আৰু কি পৰিমাণে প্ৰকৃত স্ত্ৰী চৰিত্ৰৰ স্বাভাৱিক অভিব্যক্তি, সেই কথা বৰ্তমান শিক্ষা বিস্তাৰৰ যুগত মৌলিক প্ৰতিভাশালী স্ত্ৰী লেখিকা কেতবোৰ নোলায় মানে চিৰকালীয়া সমস্যা হৈয়ে থাকিব।’ ইউৰোপীয় মনীষী পীয়াৰে আবেলাৰ্ডৰ ‘ইষ্টৰিয়া কেলামিটেটাম’ বোলা আত্মচৰিতখনৰ ভিত্তিত আবেলাৰ্ড হেলইছাৰ জীৱনৰ বিভিন্ন স্তৰত-বিভিন্নৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰা প্ৰেমৰ সঁতিটিৰ গতি বিধি নিৰীক্ষণ কৰা হৈছে আৰু হেলইছাই প্ৰেমিকলৈ লিখা চিঠিৰ ভিত্তিত নাৰী হৃদয় বিশ্লেষণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে। ‘সৌন্দৰ্যৰ প্ৰভাৱণা’ নামে চতুৰ্থটি কাহিনীত ৰেণেছাঁ যুগৰ

প্ৰখ্যাত চিত্ৰশিল্পী এন্দ্ৰিয়াদেল চাটোৰ নিষ্ফল জীৱনৰ কৰুণ কাহিনী বৰ্ণোৱা হৈছে। লুক্ৰেজীয়া নামৰ অসং চৰিত্ৰৰ প্ৰেমিকাৰ আকৰ্ষণত কিদৰে বিৰাট প্ৰতিভাবান শিল্পীজনৰ অতীন্দ্ৰিয় সৌন্দৰ্যস্পৃহা ইন্দ্ৰিয়ানুগ প্ৰণয়লৈ স্থালিত হ'ল তাৰ আলোচনা কৰা হৈছে। 'কবিৰ অহৈতুকী প্ৰীতি'ত চণ্ডীদাস আৰু ডাণ্টেৰ দৰে কবিৰ যথাক্ৰমে বামী ধুবুনী আৰু বিয়েট্ৰিছৰ প্ৰতি হোৱা নিষ্কাম প্ৰেম কিদৰে প্ৰতিভাৰ প্ৰজ্জ্বলিকা শক্তি হ'ব পাৰে তাক দেখুওৱা হৈছে। বিশ্বাত্মাৰ লগত মানবীয় অনুভূতিৰ ঐক্যস্থাপনৰ আৰ্হি দাঙি ধৰা হৈছে 'পণ্ডিতৰ ভূমাস্পৃহা' নামৰ ৰচনাটিত। জীৱনৰ কামনা-বাসনা, প্ৰেম-প্ৰীতি আদিক অস্বীকাৰ নকৰাকৈ কেৱল মননশীল কবিয়েহে বিৰাটাত্মাৰ লগত স্বাত্মাৰ সম্বন্ধ স্থাপন কৰিব পাৰে। ইউৰোপৰ আন এজন সাহিত্যিক ফ্ৰেদাৰিক আমীয়েলৰ 'জাৰ্ণেল ইনটাইম' নামৰ গ্ৰন্থৰ কেতবোৰ ছন্দৰ অনুবাদ আগবঢ়াই ভাবুক কবি-প্ৰতিভাৰ আগত উদ্ভাসি উঠা বিৰাট সত্তা বা ভূমি-সত্তাৰ উপলব্ধিৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছে। ভাৰতীয় সাহিত্যত এনে অনুভূতিৰ উপলব্ধি ঋগ্বেদৰ দিনৰেপৰা প্ৰকাশ পাই আহিছে। কাকতিয়ে ঋগ্বেদৰ দেৱীসূক্ত আৰু উপনিষদৰ পৰমাত্মা বিচাৰৰ প্ৰচেষ্টা প্ৰাসংগিক ভাৱে উল্লেখ কৰিছে।

প্ৰকৃততে সমগ্ৰ বৈদিক সাহিত্য এই বিশ্বাত্মা উপলব্ধিৰ ভেটিতেই প্ৰতিষ্ঠিত। স্বাত্মাক শৰীৰৰূপ বন্ধনীটোৰ ভিতৰতে সোমাই থাকিবলৈ নিদি চৈতন্যময় জগতখনৰ সৰ্বত্ৰ বিচৰণ কৰি ফুৰিবলৈ সুবিধা দিলেই জীৱাত্মাৰ লগত বিশ্বাত্মাৰ সম্বন্ধ স্থাপিত হয়। বিশ্বচৈতন্যৰ অনন্ত প্ৰবাহ ভাবুকজনে নিজৰ মাজত অনুভৱ কৰে আৰু তেতিয়াই নিজকে বিশ্বাত্মাৰ ক্ষুদ্ৰ অংশ বুলি গণ্য কৰিব পাৰে। এনে উপলব্ধিৰ অন্ততহে ছান্দোগ্য উপনিষদত উদ্ভালকে নিজপুত্ৰ শ্বেতকেতুক ক'ব পাৰিছিল— 'তত্ত্বমসি শ্বেতকেতো'। সাহিত্যৰ জয়লগ্নৰে পৰা ইয়াৰ লগত জড়িত হৈ থকা এটি চিৰন্তন বিষয়ক এই গ্ৰন্থখনত বৈজ্ঞানিক আৰু মনস্তাত্ত্বিক গুৰুত্বেৰে অধ্যয়ন কৰা হৈছে। সাহিত্যৰ এনে এটি দিশৰ বিষয়ত এনে তত্ত্বগত চিন্তাশীল লেখা অসমীয়া ভাষাত এয়ে প্ৰথম।

(৭) **পখিলা** (১৯৫১): পখিলা ড°কাকতিৰ একমাত্ৰ শিশু গ্ৰন্থ। বাৰটা ভিন্নস্বাদৰ কাহিনী শিশু আৰু কিশোৰৰ উপযোগীকৈ ইয়াত সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। বাণী প্ৰকাশ মন্দিৰৰ উদ্যোগত ১৯৫১ চনত পখিলা পোহৰলৈ আহে। পখিলাৰ জন্ম বৃত্তান্ত কাকতিয়ে বৰ সুন্দৰকৈ সদৰি কৰিছে— "প্ৰকাশকে বিচাৰিলে গল্পৰ শৰাই, মই আগবঢ়ালো এপগীয়া ভকতৰ চক। এই শ্ৰেণীৰ ভকতে একেটি চকতে একে সময়তে মাহ, চাউল, কচু, ঢেকীয়া য'তে যি পায় লগ কৰি সিজায়। ময়ো য'তে যি চকুত পৰিল, বুটলি আদি দুই বেঁটুপাতৰ মাজত ভৰাই দিলো"। কাকতিৰ এইলানি ৰচনাৰ বেছিভাগ ১৯৪৮ চনৰ পৰা ড°বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱাৰ সম্পাদনাত প্ৰকাশ হ'বলৈ ধৰা শিশু আলোচনী 'ৰংঘৰ'ৰ পাতত ওলায়। কেইটামান আৱাহন, সৌমাৰ জ্যোতি আদিতো ইতিমধ্যে প্ৰকাশ পাইছিল।

বিভিন্ন দেশৰ লোক কথা, পৌৰাণিক কথা আৰু ঐতিহাসিক কথা বাছি আনি কেতবোৰ কাহিনী পখিলাৰ বাবে যুগুতাইছে। প্ৰায় প্ৰতিটো কাহিনীৰ আৰম্ভণিতে তেখেতে কাহিনীভাগৰ উৎস কৈ লৈছে। সেই মতে নাম মাহাত্ম্য, প্ৰাচীন মিচৰীয় সাধু, মাছ অৱতাৰ, বেবিলনৰ উপকথা, সোণালী পবন, অমৰ প্ৰেমিক, অৰূপ

ধুনীয়া তিব্বত, মাইলাৰ মহাসভা আৰু ডাৱৰ, গ্ৰীচ দেশৰ প্ৰাচীন কথা, তুলসী দাস, ভাৰতীয় ঐতিহাসিক কাহিনী, নাৰায়ণ ৰূপী জোঁৱাই আৰু নৰকাসুৰ, ভাৰতীয় পৌৰাণিক আখ্যান আৰু এমুঠি সৰিয়হ, জাতকৰ কথা। শিশু সকলক ভিন্ন দেশীয় সাধুৰ সোৱাদ দি তেওঁলোকৰ জ্ঞানলিপ্সা বঢ়োৱাই পখিলাৰ উদ্দেশ্য। সেইকথা কাকতিয়ে গ্ৰন্থখনৰ আৰম্ভণিতে সংযোগ কৰা পখিলা নামৰ চমু আগকথাতে স্পষ্ট হৈ পৰিছে। অকণহঁতক উদ্দেশ্য কৰি পখিলাই কৈছে, "জগতৰ ডাঙৰ চানেকি, ডাঙৰ ভাব, ডাঙৰ কাম— এইবোৰেই ফুলৰ নিচিনা। সেইবোৰৰ সোৱাদ লোৱাত যদি মন বুৰাই ৰাখিব পাৰা, চাবা, তেুমালোকৰ মনো সেই চনেকি, ভাৱ আৰু কামৰ অনুৰূপ তেজাল হ'ব। আমি বতাহত উৰি ফুৰোঁ, তোমালোকে ভাৰত উৰি ফুৰিবা।..... তোমালোকৰ মনৰপৰা বহুমূলীয়া জ্ঞানৰ কাপোৰৰ দৰে অমূল্য গ্ৰন্থ আৱিষ্কাৰ, উদ্ভাৱনৰ নতুন কৌশল ওলাব।"

ইয়াৰ প্ৰতিটি কাহিনী শিক্ষাপ্ৰদ। কামনাত কোৰোণ নামৰ থূলত আগবঢ়োৱা তিনিওটি কাহিনীৰ সাৰমৰ্ম কাকতিয়ে শেষত ভাঙি দিছে এনেদৰে— "সেই কাৰণেই দেৱতাৰ ওচৰত বৰ মাগোঁতে অতি সাবধান হ'ব লাগে। পণ্ডিতসকলে মানুহৰ বাসনাক দুভাগত ভগাইছে : প্ৰেয় আৰু শ্ৰেয়। এবিধ বাসনাই প্ৰীতি দিয়ে, আনবিধে মঙ্গল দিয়ে, বহুত সময়ত কোনটো প্ৰীতিদায়ক, কোনটো মঙ্গলদায়ক থিৰ কৰা বৰ টান। সেই কাৰণে জানীসকলে নিৰ্দিষ্ট বস্তুৰ প্ৰতি কামনা নজনাই, ইন্দ্ৰবৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰে 'যচ্ছ্ৰেয়ং স্যান্নিশ্চিতং ক্ৰহি তমে'। হে দেৱতা যিটো মোৰ পক্ষে মঙ্গলদায়ক, সেইটো মোক জনাই দিয়া"। ভাৰতীয় দৰ্শনৰ শ্ৰেয়ঃ আৰু প্ৰেয়ঃ প্ৰত্যয়ৰ এনে সৰল, সংক্ষিপ্ত আৰু শিশুৰ উপযোগী ব্যাখ্যা অসমীয়া ভাষাত বোধকৰো আশ্চিও বিৰল। তেনেদৰে 'এমুঠি সৰিয়হ গুটি' নামৰ কাহিনীটিৰ অন্তত শিক্ষা দিয়া হৈছে যে অবিচলিত চিত্তেৰে সত্যৰ ধ্যান কৰিব পাৰিলেই সংসাৰৰ শোক-তাপ আদিৰ পৰা ৰক্ষা পাব পাৰি। এনেদৰে প্ৰায় প্ৰতিটি প্ৰবন্ধৰ দ্বাৰা নুমলীয়া পাঠকক এক পৰম শক্তিৰ অস্তিত্ব সম্পৰ্কে সচেতন কৰি দি অধ্যাত্মিক জ্ঞান দিবৰ চেষ্টা কৰা হৈছে। কাকতিৰ আন চিন্তামূলক প্ৰবন্ধবোৰৰ তুলনাত পখিলাৰ ভাষা সামগ্ৰিক ভাৱে সৰল। কাহিনীবোৰ সাধাৰণতে বাগালাপৰ আৰ্হিত দাঙি ধৰা হৈছে। শিশুৰ বাবে অচিনাকি আৰু নতুন শব্দ ওলালে সদায় তাৰ অৰ্থ আৰু উৎস ভাঙি সহজ কৰি দিছে।

প্ৰকৃততে পখিলাত সন্নিবিষ্ট কাহিনীসমূহ তুলনামূলক লোক কথাৰ অধ্যয়নৰ সামগ্ৰী। ইয়াৰ কেতবোৰ কাহিনী কাকতিৰ আন গৱেষণা-প্ৰবন্ধ আৰু গৱেষণা গ্ৰন্থৰ আলোচ্য বস্তু। তাকে শিশুৰ উপযোগীকৈ পখিলাত আগ বঢ়োৱা হৈছে। ড°মহেশ্বৰ নেওগে সমুচিত ভাৱে মন্তব্য কৰিছে— "মুঠতে যি প্ৰাচীন কামৰূপৰ ধৰ্ম আৰু প্ৰাচীন ভাৰতৰ ধৰ্মমূলক কাহিনীৰ অন্তৰালৰ উপকথাৰ তুলনামূলক অধ্যয়নত এইবেলা কাকতি বত আহিল, তাৰে উপফল আনি তেওঁ ল'ৰা-ছোৱালীৰ সাধুৰ কুঁকিত ভৰাই দি সিবিলাকক ধন্য কৰিছেহি" (ভূমিকা, ৰচনাৱলী পৃ.৩১)।

(৮) **Visnuite Myths and Legends** (১৯৫২): 'বিষ্ণুৱাইট মিথছ এণ্ড লিজেন্ডছ' নামৰ গ্ৰন্থখনি ১৯৫২ চনত কাকতিৰ মৃত্যুৰ এমাহৰ পিছত প্ৰকাশ পায়। ভাৰতত বিষ্ণু দেৱতাক কেন্দ্ৰ কৰি লোক সংস্কৃতিৰ সঁতিটোত উটি অহা আখ্যান,

উপাখ্যান, জন-বিশ্বাস লোকাচার আদিৰ সংমিশ্ৰণত গঢ় লৈ উঠা ভাৰতীয় পৌৰাণিক ঐতিহাসিক এই গ্ৰন্থত বিশ্লেষণ কৰি চোৱা হৈছে। ১৪০ পৃষ্ঠাৰ কিতাপখনত পৰিচিতিৰে ধৰি মুঠ এঘাৰটি ইংৰাজী প্ৰবন্ধ সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। পৰিচয়মূলক প্ৰথম প্ৰবন্ধটিত কাকতিয়ে বিষয়বস্তুৰ পৰিচয়, পৰিসৰ আৰু এইলানি বচনাৰ গৱেষণা ৰীতি স্পষ্টকৈ জানিবলৈ দিছে। Narayan the God of the Deep বোলা দ্বিতীয় প্ৰবন্ধত ইন্ডো ইউৰোপীয় ভাষা সমূহৰ ধ্বনি সাম্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি নাৰায়ণ পদৰ এক বিস্তৃত ব্যুৎপত্তি নিৰূপণ কৰিছে। তৃতীয় অধ্যায়ত বসুদেৱ নামৰ ব্যুৎপত্তি বিচাৰ কৰি বিভিন্ন উৎস নিৰ্দেশ কৰা হৈছে। ঐতিহাসিক দৃষ্টিৰে পৰীক্ষা কৰি বাসুদেৱ কোনো বীৰ বা নেতা বা বীৰগোষ্ঠীৰ প্ৰতিনিধিও হ'ব পাৰে বুলি নতুবা প্ৰকাশ্যৰ্থক ৰস্ ধাতুৰ জৰিয়তে বিৰত বা সূৰ্যৰ লগত বাসুদেৱৰ সম্বন্ধ থাকিব পাৰে বুলি সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিছে। চতুৰ্থ ৰচনাখনিত কৃষ্ণৰ শিশুকল্পৰ ধাৰণা, বৈদিক বিষ্ণুৰ লগত লোক দেৱতা কৃষ্ণৰ সম্বন্ধ স্থাপন, গৌ-পূজাৰ পৰম্পৰা আৰু ধ্বনিসাম্যৰ ভিত্তিত গোলোক আৰু গকুলৰ সম্বন্ধও বিচাৰ কৰা হৈছে। "The Rasa Dance and the Moon Myth" নামৰ পঞ্চম প্ৰবন্ধত ইল্লীশ, চালিকা বাস আদি শব্দৰ তাৎপৰ্য, মণ্ডল নৃত্যৰ পৰম্পৰা, চন্দ্ৰ দেৱতাৰ লগত বাসনৃত্যৰ সম্ভাৱ্য সম্বন্ধ আদি বিষয় বৰ প্ৰত্যয়জনকভাৱে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। ষষ্ঠ প্ৰবন্ধত ভাৰতীয় সাহিত্যত ৰাধা চৰিত্ৰৰ অভ্যুদয় আৰু বিকাশ আলোচিত হৈছে। সপ্তম অধ্যায়ত পুৰাণ প্ৰসিদ্ধ বিষ্ণুৰ বিভিন্ন অৱতাৰ আৰু বিভূতিৰ সৈতে জড়িত ক্ৰীসন্তাসমূহৰ তাৎপৰ্য, সৃষ্টিতত্ত্বৰ সৈতে ক্ৰীকল্পৰ সম্বন্ধ আদি বিষয় আলোচিত হৈছে। অষ্টম অধ্যায়ত পুৰীত অৱস্থিত জগন্নাথ দেৱৰ মন্দিৰ আৰু মূৰ্তিৰ লগত জড়িত বিভিন্ন লোকাচাৰ আৰু লোক বিশ্বাসৰ বিচাৰত কেতবোৰ স্বকীয় সিদ্ধান্ত প্ৰদান কৰিছে। এই সন্দৰ্ভত কাকতিয়ে জগন্নাথক শবৰ জনজাতিৰ দেৱতা বুলি অথবা বৌদ্ধধৰ্মৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হিন্দু দেৱতা বুলিও সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিছে। পৰৱৰ্তী তিনিটি ৰচনাত বিষ্ণুৰ মংসা, কুৰ্ম, বৰাহ, নৰসিংহ আৰু বামণ অৱতাৰক বিষয়বস্তু ৰূপে গ্ৰহণ কৰা হৈছে।

এই গ্ৰন্থৰ প্ৰতিটি প্ৰবন্ধতে কাকতিৰ গভীৰ মননশীলতা প্ৰকাশ পাইছে। প্ৰণালীবদ্ধভাৱে সজাই লোৱা গৱেষণাৰ ব্যাপক পৰিসৰেও ৰচনা সমূহৰ গুৰুত্ব বঢ়াইছে। বিভিন্ন সৰু ডাঙৰ মানৱ গোষ্ঠীৰ মাজত প্ৰচলিত লোকগাঁথায়ো এই সৰ্বভাৰতীয় ধৰ্মীয় সাহিত্যৰ ভাণ্ডাৰলৈ অৱদান আগ বঢ়াইছে। বিভিন্ন জনগোষ্ঠীসমূহৰ মাজত দিয়া নিয়া প্ৰথাৰে এইবোৰৰ সম্প্ৰসাৰণ ঘটোৱা হৈছে। এনেদৰে বিশ্বৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত সিঁচৰতি হৈ থকা মানৱগোষ্ঠী সমূহৰ সংস্কৃতিৰ মাজত এক গোপন ঐক্য কাকতিয়ে দেখিবলৈ পাইছে। প্ৰাচীন বেবিলনীয়, এচিৰিয়, মিছৰীয়া আৰু আন কেইটামান প্ৰাচীন ইউৰোপীয় সভ্যতাৰ পুৰাণ কথা আৰু ধৰ্মাচৰণৰ মাজত এক প্ৰাচীন যোগসূত্ৰ কাকতিয়ে উদ্ধাৰ কৰিব খুজিছে। মেস্ৰমূলাৰ, বুৰফিন্ড, মেকড'নেল, বাৰ্ধ প্ৰভৃতি প্ৰাচ্যতত্ত্বজ্ঞ পণ্ডিতৰ বিচাৰধাৰাৰ অনুকৰণত কাকতিয়ে এই পুৰাণগাঁথা সমূহ পৰীক্ষা কৰিছে। যাস্ক, কাত্যায়ন, ভৰ্তৃহৰি, সায়নাচাৰ্য আদি প্ৰাচীন ভাৰতীয় পণ্ডিতসকলেও এই বিষয়বোৰৰ ওপৰত অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ব্যাখ্যা আগ বঢ়াই থৈ গৈছে। এইবোৰ ভাৰতীয় পৌৰাণিক পৰম্পৰাৰ অধিক ওচৰচপা

যদিও কাকতিয়ে সেইবোৰ তথ্যক গৱেষণাৰ আইলাকপে ব্যৱহাৰ কৰা নাই। অৱশ্যে এই লানি গৱেষণা কেৱল লোক-সাংস্কৃতিক সমলৰ ভিত্তিত (In a Folk-lore setting) সম্পন্ন হৈছে বুলি কাকতিয়ে শিবোনামাতে কৈ থৈছে। ওপৰোক্ত বিদেশী পণ্ডিত সকলৰ গ্ৰন্থৰ উদ্ধৃতিকে কাকতিয়ে প্ৰবন্ধবোৰত তথ্যৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছে আৰু তেখেতে এই কথা স্বীকাৰ কৰি কৈছে যে সেই উদ্ধৃতি সমূহ তেখেতে এনেদৰে যুগুতাই উলিয়াইছে যাতে সেইবোৰে কেতবোৰ সম্ভাৱ্য সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱাত সহায় কৰে। তেখেতৰ পূৰ্বসূৰী নৃতাত্ত্বিকসকলৰ মতবোৰ পৰীক্ষা কৰি কাকতিয়ে এটি আৱশ্যকীয় তত্ত্ব আগবঢ়াইছে যে— the constituent elements of Indian legends can be traced back to the following sources (a) Indo European (b) Indo Aryan (c) Extra- Aryan which includes aboriginal and tribal beliefs as also "the cluster of systematised folk beliefs, carried hither and thither in various stages of development by migrating and trading people.

(৯) **পুৰণি কামৰূপৰ ধৰ্মৰ ধাৰা (১৯৫৫)** কাকতিদেৱৰ ৩৬ খন নাতিদীৰ্ঘ সমাজতাত্ত্বিক ৰচনা 'পুৰণি কামৰূপৰ ধৰ্মৰ ধাৰা' নামেৰে ১৯৫৫ চনত গ্ৰন্থিত হৈ প্ৰকাশ পায়। গ্ৰন্থখনিৰ পৰিকল্পনা তেখেতে নিজে কৰিছিল যদিও তাক সম্পূৰ্ণৰূপত দেখিবলৈ নাপালে। পুৰণি অসমীয়া সমাজত প্ৰচলিত ধৰ্মীয় লোকাচাৰ সমূহত সংম্পৃক্ত হৈ থকা আৰ্য-অনাৰ্য উপাদান সমূহৰ বিচাৰ বিশ্লেষণ কৰাই এই প্ৰবন্ধ বোৰৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য।

'আৰ্যৱৰ্ত্ত আৰু পুৰণি অসম' নামৰ প্ৰথম ৰচনাত ব্ৰাহ্মণ, পুৰাণ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, তত্ত্বশাস্ত্ৰ, বৌদ্ধগ্ৰন্থ, অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ, মহাকাব্য আদি প্ৰাচীন ভাৰতীয় গ্ৰন্থই আগবঢ়োৱা তথ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি আৰ্যৱৰ্ত্ত আৰু প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ আৰু কামৰূপৰ অৱস্থান নিৰূপণ কৰিছে। 'পুৰণি অসমৰ প্ৰাধান্য' নামৰ দ্বিতীয় ৰচনাত এয়ে প্ৰতিপন্ন কৰা হৈছে যে 'ৰাম ৰাজ্যৰ পৰা আৰম্ভ কৰি মোগল সাম্ৰাজ্যলৈকে কোনো ভাৰতীয় সাম্ৰাজ্যৰ ভিতৰত পুৰণি অসম অন্তৰ্ভুক্ত হোৱা নাছিল।' অথচ ৰামায়ণ, মহাভাৰত, বৰুণংশ, হৰ্ষচৰিত, সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদ প্ৰশস্তি আদি শাস্ত্ৰ আৰু সাহিত্য আৰু মোগল বুৰঞ্জী, বিদেশী পৰিত্ৰাজকৰ টোকাৰ পৰা সৰ্বভাৰতীয় ক্ষেত্ৰত কামৰূপ আৰু প্ৰাগজ্যোতিষপুৰৰ নাম বিশেষভাৱেই উল্লেখনীয় আছিল বুলি বুজা যায়। 'পুৰণি অসমৰ দুৰ্গমতা' নামৰ প্ৰবন্ধটিত কাকতিয়ে এটি বৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্য আগবঢ়াইছে। আৰ্য গ্ৰন্থসমূহৰ পৌৰাণিক ব্যাখ্যা নাকচ কৰি তেখেতে প্ৰাগজ্যোতিষ আৰু কামৰূপ শব্দৰ অনাৰ্যমূলকতা নিৰ্দেশ কৰিছে। 'প্ৰাগজ্যোতিষ শব্দটো কেতবোৰ অনাৰ্য শব্দৰ সমষ্টি। ইয়াৰ অৰ্থ দীঘল আৰু ওখ পৰ্বতমালা। পাহাৰ-পৰ্বত, জ্যো, জুহ= ওখ, তিক্, তিহু=দীঘল' 'কামৰূপ দুটি অনাৰ্য শব্দৰ সমষ্টি, (কামৰ+প) কামৰ নামক দেৱতাৰ পৰ্বত (পা)।'

পৌৰাণিক আখ্যানৰ সাক্ষ্যমতে প্ৰাচীন অসমত প্ৰচলিত শাক্ত, শৈৱ আৰু বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ স্বৰূপ আলোচনা ভালে কেইখন ৰচনাৰ বিষয়বস্তু। এই লানি ৰচনাৰ বৈশিষ্ট্য এইখিনিতেই যে ইয়াত কাকতিয়ে পৌৰাণিক কথাবস্তুৰ আঁৰত লুকাই থকা সম্ভাৱ্য ঐতিহাসিক তথ্য উদ্ধাৰৰ প্ৰচেষ্টা অব্যাহত ৰাখিছে। কামৰূপৰ ধৰ্মক

কাকতিয়ে কৈবাত ধৰ্ম বুলিছে। তেখেতে কৈছে— ‘হিন্দু ধৰ্ম যেতিয়া সকলো জাতিৰ মাজতে ব্যাপকভাৱে প্ৰচাৰ হ’ব ধৰিলে, তেতিয়া অহিন্দু জাতিবোৰৰ আচাৰ-নীতিবোৰেও ইয়াৰ ভিতৰত ঠাই পাব ধৰিলে। সেই কাৰণে আৰ্য-অনাৰ্যৰ সংমিশ্ৰণৰ পৰা যি ধৰ্মৰ অভ্যুদয় হ’ল তাক যোগিনী তন্ত্ৰৰ গ্ৰন্থকাৰে কৈবাতজ ধৰ্ম বুলিছে। ‘শাক্ত আৰু শৈৱ’ ধৰ্মত প্ৰচলিত বামাচাৰ, কৌলাচাৰ, বলি-বিধান, কুমাৰী পূজা আদি আচাৰ অনুষ্ঠান, ৰীতি-নীতি, পূজা-পাতল আদিৰ সবিশেষ উল্লেখ কৰিছে। ‘ইন্দুজাল বিদ্যা’ ক,খ,গ এই তিনিওটি ৰচনাতে অদ্বৈত দাৰ্শনিক শ্ৰীশংকৰাচাৰ্যৰ জীৱনী শংকৰ দিগ্বিজয়, মোগল ইতিহাস আৰু শিখ ধৰ্মৰ ইতিহাসত লিপিবদ্ধ ঘটনাৰ আলমত প্ৰাচীন অসমত ইন্দুজাল বিদ্যাৰ প্ৰচলনৰ বিষয়ে জানিবলৈ দিছে। ‘বিষ্ণুপূজা’, ‘হয়গ্ৰীৱ মাধৱ’ আদিত অসমৰ বিষ্ণুস্থানৰ অৱস্থান, ঐতিহ্য, তাৎপৰ্য আদি আলোচনা কৰিছে। অসমত কিদৰে শাক্ত, শৈৱ আৰু বৈষ্ণৱ ধৰ্মত সমন্বয় ঘটিছে তাৰো এক সম্ভাৱ্য প্ৰক্ৰিয়া কাকতিয়ে আঙুলিয়াই দিছে। ‘মাতৃৰ লগত বিভেদ’ আৰু ‘নতুন শৃংখলা’ত মহাপুৰুষ শ্ৰীশংকৰদেৱৰ উদ্যোগত গঢ়ি উঠা ভক্তি আন্দোলনৰ প্ৰভাৱত অসমীয়া সমাজৰ বিভিন্ন দিশত কিদৰে নৱ চৈতন্যৰ উদয় হৈছিল তাক আলোচনা কৰা হৈছে। শংকৰদেৱৰ দ্বাৰা প্ৰচাৰিত ধৰ্মৰ বৈশিষ্ট্যও এই অৱসৰতে উল্লেখ কৰা হৈছে। ব্যয়সংকুল ধৰ্মীয় ক্ৰিয়া কাণ্ডৰ বিপৰীতে একশৰণ ধৰ্ম “মানুহ আৰু ঈশ্বৰৰ মাজত কোনো দেনা-পাওনাৰ বন্দোবস্তৰ ধৰ্ম নহয়, ই বলি আৰু সহজসাধ্য প্ৰতিকাৰৰো ধৰ্ম নহয়। এই ধৰ্মই আত্মাৰ ধীৰ আৰু ক্ৰমিক উদ্ধাতিৰ ওপৰত প্ৰাধান্য দিয়ে আৰু ঈশ্বৰৰ ওচৰত কায়-মন সমৰ্পণ কৰি আত্মাৰ এটা নতুন উদাৰতা সাধনৰ বাট দেখুৱায়।”

‘পুৰণি কামৰূপৰ ধৰ্মৰ ধাৰা’ৰ প্ৰবন্ধবোৰত কাকতিয়ে প্ৰচুৰ পৰিমাণে ঐতিহাসিক, পৌৰাণিক, ধৰ্মীয় আৰু সাংস্কৃতিক তথ্য পৰিৱেশন কৰিছে। প্ৰবন্ধ বোৰ বহুগত হোৱা বাবে লেখকে পোনপটীয়াকৈ আৰু সূক্ষ্মভাৱে বক্তব্য দাঙি ধৰিছে, বাদ-বিবাদৰ মেৰপাকত কাকতি সোমাবলৈ চেষ্টা কৰা নাই। গ্ৰন্থখনে ইমানবোৰ তথ্য একেলগে দাঙি ধৰিছে যে সেইবোৰৰ সূত্ৰ ধৰি পৰৱৰ্তী গৱেষণা আৰু অধ্যয়ন আগবঢ়াই নিয়াত সুবিধা কৰি দিছে। পুৰণি অসমৰ ধৰ্মৰ ধাৰাই অসমৰ সাংস্কৃতিক পৰম্পৰালৈ এখন ৰুদ্ধদ্বাৰ মুকলি কৰি অসমীয়া সংস্কৃতিৰ গৱেষকসকলক এক নতুন ক্ষেত্ৰলৈ আহ্বান জনাইছে।

(১০) নতুন অসমীয়া সাহিত্য (১৯৯১): কাকতিৰ এই নামৰ কোনো গ্ৰন্থ প্ৰকাশ হোৱা নাছিল। কিন্তু কাকতিয়ে তেখেতৰ সমসাময়িক বয়ঃজ্যেষ্ঠ আৰু বয়ঃকণিষ্ঠ কেইজনমান অসমীয়া সাহিত্যিকৰ লেখাৰ ওপৰত আলোচনা বা সমালোচনা লিখিছিল। সেই সকলোবোৰ ৰচনা গোটাই আৰু তাৰ লগত “নলিনীবালা দেৱী আৰু নীলমণি ফুকনৰ বিষয়ে দুটি প্ৰবন্ধ যোগ দি ‘নতুন অসমীয়া সাহিত্য’ পুথি সম্পূৰ্ণ কৰাৰ ভাব উক্তৰ কাকতিৰ অপূৰ্ণ হৈ ৰ’ল” বুলি ড°নেওগে জানিবলৈ দিছে। কাকতিৰ মৃত্যুৰ বহু বছৰ পিছত, ১৯৯১ চনত প্ৰকাশিত বাণীকান্ত ৰচনাৱলীত কাকতিৰ এই মনোবাঞ্ছা ড°নেওগে পূৰণ কৰিলে। কাকতিৰ দ্বাৰা পৰিকল্পিত আৰু দুখন পুথি তেখেতৰ মৃত্যুৰ পিছত তেখেতৰ গুণগ্ৰাহী সজ্জনৰ প্ৰচেষ্টাত প্ৰকাশিত হৈছে।

সেই দুখন হ’ল ‘বিষ্ণুৱাইট মিথচ্ এণ্ড লিজেন্ডছ’ আৰু ‘পুৰণি কামৰূপৰ ধৰ্মৰ ধাৰা’। নতুন অসমীয়া সাহিত্যকো তেনেদৰে প্ৰকাশ পোৱা কাকতিৰ আন এখন গ্ৰন্থ বুলি বিবেচনা কৰিব পাৰি। এই গ্ৰন্থ, কাকতিৰ ইচ্ছাৰ সাকাৰ ৰূপ হোৱাৰ উপৰিও এই গ্ৰন্থৰ আন এক তাৎপৰ্যও আছে। এই গ্ৰন্থত সম্বলিত প্ৰবন্ধখিনিতে কাকতিৰ সাহিত্য-সমালোচনাৰ ৰীতি পৈণত ৰূপত প্ৰকাশ পাইছে। আধুনিক অসমীয়া সাহিত্যৰ কেইজনমান লক্ষপ্ৰতিষ্ঠ কবি-সাহিত্যিকৰ ৰচনাৰ সম্পৰ্কত লিখা কাকতিৰ প্ৰবন্ধ কেইটি নিসন্দেহে আধুনিক কবিতাৰ সমালোচনাৰ বাটকটীয়া। প্ৰকাশন পৰিষদেও এই ৰচনাখিনিক গ্ৰন্থৰূপে স্বীকৃতি দি ৰচনাৱলীত স্থান দিছে বাবে নতুন অসমীয়া সাহিত্যকো কাকতিৰ গ্ৰন্থৰ শিতানতে আগবঢ়োৱা হ’ল।

পুৰণি অসমৰ ধৰ্মৰ ধাৰা আৰু পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যত কাকতিয়ে ধ্ৰুপদী সাহিত্যৰ পাতত ছেদেলি-ভেদেলি হৈ থকা অতীত সংস্কৃতিৰ টুকুৰা তথ্য গোটাইছে, সেইবোৰ ইটোৰ পিঠিত সিটোক খাপ খুৱাই ইতিহাসৰ দৌল পুনৰ্নিৰ্মান কৰিছে, পুৰণি পৌৰাণিক লেপন ঘঁহি কুৰি নতুন চুন-কাম আৰম্ভ কৰিছে। তেনেদৰে পৌৰাণিক ইতিহাসৰ উদ্ধাৰ কাৰ্যত আত্মনিয়োগ কৰিছে যদিও তেখেতে কাষৰে-পাজৰে চাৰিওফালে মূৰ দাঙি উঠা নতুন নিৰ্মাণ শৈলীৰ ওপৰতো সতৰ্ক দৃষ্টি ৰাখিছিল। নতুন ৰচনাৱলীৰ গতি-বিধি নিৰীক্ষণ কৰি আছিল। সময়ে সময়ে সেইবোৰৰ মূল্যায়ন কৰি আছিল আৰু নতুন অসমীয়া সাহিত্য আগবাঢ়ি যোৱা অচিনাকি পথযাত্ৰাৰ চলন্তিকা বিৱৰণী অসমীয়া সাহিত্যৰ অনুৰাগীসকলক দি আছিল। এই লেখা সমূহৰো কোনোটি মাহেকীয়া, পষেকীয়া পত্ৰিকাবোৰত, কোনোখন নতুন সাহিত্যিকৰ সাহিত্যৰ পৰিচয়াত্মক টোকা বা পাতনিকপে প্ৰকাশিত আৰু কোনোখন সভা-সমিতিত ভাষণৰূপে পঠিত। তেনে ৰচনাসমূহৰ যোৱাটি প্ৰবন্ধ *নতুন অসমীয়া সাহিত্য* শীৰ্ষকৰ তলত একেটা জোকাতে সজাই উলিওৱা হৈছে।

ইয়াত কাকতিয়ে যিসকল সাহিত্যিকৰ লেখা স্পৰ্শ কৰিছে সেই সকলৰ ভিতৰত লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা আছিল কাকতিৰ বাবে অন্যতম শ্ৰদ্ধাভাজন। কলিকতাত বেজবৰুৱা সমিতিৰ সভাত (১৯২৯) পঢ়া এখন চুটি ৰচনাত অসমীয়াৰ জাতীয় আৰু ঘৰুৱা জীৱনত বেজবৰুৱাৰ লিখনিৰ সৰ্ব্বাত্মক প্ৰভাৱক স্বীকৃতি দি কাকতিয়ে তেখেতৰ অগ্ৰজ সাহিত্যিকজনৰ ৰচনাৰাজিৰ বিশ্লেষণ কৰি কৈছে যে “জাগ্ৰত স্বদেশানুৰাগ, অপূৰ্ণ ৰচনা পদ্ধতি আৰু প্ৰকৃত হাস্যৰস— এই তিনিটা উপাদান লৈ বেজবৰুৱাৰ প্ৰতিভাই আধুনিক সাহিত্যৰ সকলো বিভাগতেই বিকাশ লাভ কৰিছে।” কাকতিৰ মতে অসমবাসীৰ “জাতীয় ভাবমণ্ডল সৃষ্টি কৰাত বেজবৰুৱাৰ শ্ৰেষ্ঠ দান হ’ল স্বদেশ-হিতৈষিতা, দ্বিতীয় দান তেওঁৰ ভাষা আৰু তৃতীয় ডাঙৰ দান অসমীয়া সাহিত্যত হাস্যৰসৰ অৱতাৰণা।” কাকতি কলিকতাত পঢ়া দিনৰেপৰা বেজবৰুৱাৰ মৃত্যুলৈকে দুয়োৰো মাজত গাঢ় আত্মীয়তা আছিল। বাঁহী আলোচনীৰ জৰিয়তে দুইজনৰ অন্তৰংগতা বাঢ়িছিল। সেই সময়ত ‘অসম প্ৰদীপিকাত’ প্ৰকাশিত কেতবোৰ আপত্তিজনক প্ৰবন্ধৰ প্ৰতিবাদ স্বৰূপে দুয়োজনে একেলগে এক স্পৰ্শকাতৰ বিষয়ৰ বাক-বিতণ্ডাত প্ৰবৃত্ত হ’বলগীয়া হৈছিল। তেতিয়াই বেজবৰুৱাই ‘বাঁহী’ত কাকতিৰ ‘বিজুলী’ নামৰ প্ৰবন্ধ লানি প্ৰকাশ কৰিছিল। এই সম্পৰ্কত কাকতিয়ে বেজবৰুৱাৰ পৰা দিহা-পৰামৰ্শও লৈছিল (দ্বৈতব্য, পত্ৰলেখা সম্পা. ড°মহেশ্বৰ নেওগ)।

এনেদৰে বেজবৰুৱাৰ প্ৰতি কাকতি শ্ৰদ্ধাপৰ হৈ তেখেতৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হৈছিল।

কাকতিয়ে তেখেতৰ সমসাময়িক ভালে কেইজন কবি-সাহিত্যিকক পাঠকৰ লগত পৰিচয় কৰাই দিছে। আৰু কোনো কোনো সাহিত্যিকৰ লেখাৰ সৌষ্ঠৱ প্ৰকাশক একোটি প্ৰশংসাত্মক টোকা আগ বঢ়াইছে। কেইবাজনো লেখকৰ নতুন গ্ৰন্থ কাকতিৰ মূল্যবান পাতনিৰে উন্মোচন কৰা হৈছে। এনে বচনাবোৰ কেৱল গ্ৰন্থ পৰিচিতি নহয়, বৰং একোটা পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ সমীক্ষাত্মক আলোচনা। তাৰ ভিতৰত যতীন্দ্ৰ নাথ দুৱৰাৰ কথা-কবিতা অন্যতম। এই বচনাটিৰ যোগেদিয়ে কথা-কবিতাৰ লক্ষণ, ছন্দোময়ী কবিতাৰ লগত কথা-কবিতাৰ পাৰ্থক্য আৰু কথা-কবিতাৰ জন্ম কথা অসমীয়া পাঠকৰ মাজত সদৰি কৰা হৈছে। অতি সহজ ভাষাত কাকতিয়ে কৈছে 'কথা-কবিতাৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য চিত্ৰ আৰু ছন্দোময়ী কবিতাৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য ধ্বনি। কথা-কবিতাৰ এটি মাথোন কেন্দ্ৰস্থ ভাব থাকে।' ইয়াত 'কপৰ সমাবেশ' থাকে, ই প্ৰায়ে কপাত্মক। প্ৰত্যেকটো চিত্ৰৰ আঁৰতেই ওৰণি লোৱা ভাব একোটা থাকে"। কথা-কবিতাৰ প্ৰতিটি বচনা বিশ্লেষণ কৰি চাবলৈ গৈ তেখেতে কবি দুৱৰাৰ জীৱনলৈয়ো ডুমুকিয়াই চাইছে আৰু কবিৰ বচনাত ভাব প্ৰগাঢ়তালৈ লক্ষ্য কৰি কৈছে— 'দুৱৰা ডাঙৰীয়াৰ জীৱন ঘটনাবল্ল নহয়, ভাব বহল।' দুৱৰাৰ কথা-কবিতাত 'কাব্য প্ৰতিভাৰ ষোল কলাৰ বিকাশ' দেখা নাই যদিও কাকতিয়ে তেখেতৰ কৃতিত্বৰ প্ৰশংসা কৰি কৈছে— 'সকলো প্ৰকৃত কবিতাই কবিৰ ব্যক্তিগত অনুভূতিৰ ভাষাময় চিত্ৰ বা ছন্দোময় স্পন্দন। এই ব্যক্তিগত অনুভূতিক বিশ্বজনীন বচনাৰ উপাদান কবিৰ পৰা শক্তিতহে কবিৰ কৃতিত্ব প্ৰকাশ পায়। সেই কৃতিত্ব দুৱৰা ডাঙৰীয়াৰ কেতবোৰ কবিতাত সম্পূৰ্ণৰূপে লাভ কৰিছে।

কাকতিয়ে বয়নাথ চৌধাৰীৰ কবিতা পুথি *দহিকতৰা* ওপৰতো এটি আলোচনা লিখিছে। চৌধাৰীৰ *কেতেকী* কাব্যৰ তেখেতে লিখা এটি টোকা 'চেতনা'ত প্ৰকাশ পাইছিল। *কেতেকী*ৰ দ্বিতীয় ভাঙৰণৰ পৰা এই বচনাখনি পাতনিকপে সংযোজন কৰা হৈছে। চৌধাৰীৰ *সাদৰী* নামৰ কবিতা পুথিত থকা কেইবাটিও কবিতাৰ আলোচনা এই দুখন বচনাৰ ভিতৰত সামৰি লোৱা হৈছে। চৌধাৰীৰ *দহিকতৰা* (পোনতে অসম ছাত্ৰ সন্মিলনৰ মুখপত্ৰ 'মিলন'ত মিলন দূত নামে প্ৰকাশিত) কবিতাৰ অন্তৰ্নিহিত ভাব আৱিষ্কাৰ কৰি কাকতিয়ে লিখিছে— 'ই এটি কাম-গন্ধ-বিহীন প্ৰেমৰ কবিতা আৰু চৰাইটিও কবি হৃদয়ত চিৰদিন আনৰ চকুত নপৰাকৈ পুহি থকা আদৰ্শ জীৱন্ত মূৰ্তি।' *দহিকতৰা*তে নিমজ্জিত কবি হৃদয়ৰ অনুভূতি খিনি উপলব্ধি কৰি কাকতিয়ে কৈছে যে চৌধাৰীৰ মাধুৰ্যপূৰ্ণ প্ৰকাশভংগীত বাসনাৰ মাদকতা নাই। বৰং কবিৰ আশৈশৱ তথ্যতাইহে *দহিকতৰা*ৰ কবিতা বোৰত এটি মাদকতাপূৰ্ণ প্ৰলেপ দি থৈছে। চিৰকৌমাৰ্যব্ৰতী কবিৰ অতীন্দ্রীয় প্ৰেমানুভূতিৰ নিষ্কলুষ পৰশে কবিতাৰ নিসৰ্গ চিত্ৰবোৰক মহীয়ান কৰি তুলিছে। কাকতিৰ দৃষ্টিত চৌধাৰীৰ প্ৰেমৰ মহত্ত্ব এনেদৰে ধৰা পৰিছে।

ইয়াৰ আগতে কাকতিয়ে চৌধাৰীৰ '*কেতেকী*' কাব্যৰ ওপৰত লিখা টোকা এটিত চৌধাৰীৰ প্ৰকৃতি প্ৰীতি, কল্পনাৰ তীব্ৰতা আৰু জাতীয় চৰিত্ৰৰ প্ৰতি সচেতনতাক বৰ উচ্ছ্বাসেৰে প্ৰশংসা কৰিছে। তেখেতে চৌধাৰীৰ ভাব আৰু গতিক শ্বেলি, কিটছ ক'লেৰিজ, শংকৰদেৱ আৰু কালিদাসৰ কবিতাৰ লগত তুলনা কৰিছে

আৰু এইসকল বিশ্ববিখ্যাত কবিৰ লগত তুলনা কৰি অসমীয়া কবিজনৰ মৌলিক প্ৰতিভাৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰতিপাদন কৰিছে। *কেতেকী*ৰ একোটা স্তৱকত সাধাৰণ অসমীয়া ঘৰুৱা জীৱনৰ ভিতৰেদি বিশ্ব জীৱনৰ বিকাশ দৰ্শন কৰি কাকতিয়ে চৌধাৰীৰ কবিতাত 'সাহিত্যৰ জাতীয়তা' প্ৰতিফলন হোৱা দেখিছে — যেন 'গোম্পদে নভোমণ্ডলম্' হে। *দহিকতৰা* আৰু *কেতেকী*ৰ সাহিত্য সুখমা, ভাব মণ্ডলৰ পৰিসৰ, কল্পনাৰ বিলাস আদি ফঁহিয়াই চাই কাকতিয়ে দুয়োটা বচনাৰে সূক্ষ্ম পাৰ্থক্য অতি চমুকৈ আঙুলিয়াই দিছে— *দহিকতৰা* কবিতাটোৰ ভিতৰত তথ্যতাৰ ভাব এটা আছে। ইয়াত *কেতেকী* কবিতাৰ মাদকতা নাই।' কাকতিৰ পৰ্যবেক্ষণ ক্ষমতা অতি সূক্ষ্ম হোৱাৰ বাবেহে এনে মন্তব্য সাৰ্থক হৈছে। ইয়াকেই কয় 'মিতল সাৰল বচো হি বাগিতা'। চৌধাৰীৰ সকলো কবিতাৰ ভিতৰত চৰাইৰ কবিতাবোৰে কাকতিক বেছি আকৰ্ষণ কৰিছিল। সেয়েহে তেখেতে চৌধাৰীক 'বিহগী কবি' আখ্যা দি গ'ল।

অসম কেশৰী ৰায়চৌধুৰীৰ কবিত্ব আৰু স্বদেশানুৰাগত কাকতি মুক্ত। ৰায়চৌধুৰীৰ মাজত আজন্ম কবি এজন প্ৰত্যক্ষ কবি কাকতিয়ে লিখিছে— He is at bottom a poet and his public programme is too often poetry in fire works কাকতিয়ে *তুমি* কাব্যৰ সম্পৰ্কত লিখা এটি সমালোচনাত ৰায়চৌধুৰীৰ কবিতাৰ মহত্ত্ব প্ৰকাশ কৰি কৈছে, 'তুমি' কাব্য ৰায়চৌধুৰীৰ অতল আধ্যাত্মিকতাৰ উজ্জল চানেকি। তুমি কাব্যক কবিৰ বিশ্বৰূপ দৰ্শন বুলিব পাৰি।' এনে আধ্যাত্মিক ভাবাদৰ্শেৰে পৰিপুষ্ট *তুমি* কাব্য ৰায়চৌধুৰীৰ কোনোবা বিশিষ্ট নাৰী মূৰ্তিৰ প্ৰতি প্ৰেমৰ সন্মোহন অনুভূতিৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ। প্ৰেমিক কবিক কাকতিয়ে শ্বেলি, ৰায়ৰণ আদি ৰোমাণ্টিক কবিসকলৰ লগত তুলনা কৰিছে আৰু তেওঁৰ প্ৰেমৰ স্বৰূপ ডাণ্টে-বিয়েট্ৰিছৰ অতীন্দ্রীয় প্ৰেমৰ শাৰীলৈ তুলি নিছে। প্ৰথম স্তৰত তুমিক কাকতিয়ে তৰুণ প্ৰেমিকৰ চিত্ৰ প্ৰমাণী ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য আৰু ইন্দ্ৰিয়ভোগ্য সৌন্দৰ্য্যৰ সমাবেশ বুলি অভিহিত কৰিছে। কিন্তু পিছৰ স্তৰত ই আত্মোপলব্ধিৰ উপায়, বিশ্বৰূপ দৰ্শনৰ মাধ্যম। 'ৰায়চৌধুৰীৰ তুমি গুৰিবেপৰাই বিশ্বনাথৰ স্বৰূপ।' তীব্ৰ ইন্দ্ৰিয়ানুভূতিক অতীন্দ্রীয় দৰ্শনৰ লগত সাঙুৰি লৈ ভাষাৰে উজাৰি দিবলৈ কবিয়ে কি কৌশল লৈছে তাক কাকতিয়ে উদ্ঘাটন কৰি কৈছে— 'শিলৰ ওপৰেদি তৰিৎ গতিত ছিটিকি পৰা জলপ্ৰপাতৰ তৰঙ্গ ভঙ্গৰ দৰে দশাঙ্কৰী ক্ষিপ্ৰ গতিৰ চুটি পদবোৰে অনুভূতিৰ তীব্ৰতা বিচিত্ৰ সৌন্দৰ্য্যময়ী ভাষাৰে প্ৰকাশ কৰিছে (তুমি)।

কবিতাত ৰায়চৌধুৰীৰ ব্যক্তিত্ব আৰু প্ৰতিভাৰ বিচাৰ কৰি কাকতিয়ে এনেদৰে মন্তব্য দিছে— Austere in his habits, patriotic to the core, selfless and sincere, Roychaowdhury's schemes have all the glamour of poetry but not all the four legs of realism. (Ambikagiri Roy Chowdhury, pub. in the Journal of the University of Gauhati, VI. XII, no. 1 Arts, 1961. P P. 24-29)

কাকতিয়ে ধৰ্মেশ্বৰী দেৱীৰ *ফুলৰ শৰাই* নামৰ কবিতা পুথিৰ বাবেও এখনি পাতনি লিখিছিল। তাতো কাকতিয়ে কবি গৰাকীৰ বাস্তৱ জীৱনৰ ভূ ৰাখিহে কবিতাত দৃষ্টিপাত কৰিছে। জাগতিক সুখৰ মুখ নেদেখা কবি হতাশ নহৈ কিদৰে ঈশ্বৰৰ সন্ধানত নামি পৰিছে তাক কাকতিয়ে সুন্দৰকৈ হৃদয়সম কৰিছে। কবিগৰাকীৰ ব্যথিত হৃদয়ৰ আনন্দ ধ্বনিত হোৱা কবিতাবোৰৰ সম্পৰ্কত কাকতিয়ে মন্তব্য

কবিছে— ‘কবিতাবোৰ সংসাৰৰ যাতনাত নিমাত্ৰ হিয়াৰ অমৃত নিহালি। যাতনাত উথলি উঠা সকলো গৰল ৰচয়িত্ৰীয়ে অসীম ধৈৰ্যৰে নিজেই গ্ৰাস কৰিছে। .... সাধাৰণ কবিৰ দৰে ৰচয়িত্ৰীয়ে হিয়া উদঙাই আমাক কৰুণ বিননি শুনোৱা নাই। অসীম সংযমৰ ভিতৰে তেওঁ দেখুৱাইছে য’ৰ পৰা ভয় তাৰ পৰাই অভয় আহিব পাৰে — যতো ভয়মভয়ং তনো অস্ত।’

শ্ৰীলক্ষ্মেশ্বৰ শৰ্মাই অনুবাদ কৰা মাতৃ নামৰ অনুবাদ গ্ৰন্থখনৰ পাতনিত অনুবাদ কৰ্মৰ উপযোগিতা আৰু ভাল অনুবাদৰ লক্ষণসমূহ চমুকৈ অথচ স্পষ্টকৈ কাকতিয়ে বুজাই দিছে।

অগ্ৰজ প্ৰতিম জ্ঞানদাভিৰাম বৰুৱাৰ ‘বিলাতৰ চিঠি’ নামৰ প্ৰবন্ধ সংকলনটিৰ পাতনি লিখোতে কাকতিয়ে লেখকজনৰ প্ৰতি যথোচিত শ্ৰদ্ধাপূৰ্বক তেওঁৰ গদ্য ৰীতিৰ প্ৰশংসা কৰিছে — ‘বিষয়বস্তুৰ সংকলন আৰু লিখাৰ নিখুঁত ৰীতিৰ বাবে এই প্ৰবন্ধবোৰ পুৰণি হ’লেও সজীৱ আৰু চিৰ নতুন।’ নিৰ্ভাঁজ অসমীয়া জতুৱা ঠাচৰ নিদৰ্শন হিচাপে জে.বৰুৱাৰ লেখাক স্বীকৃতি দিছে। কাকতিয়ে উপেন্দ্ৰ চন্দ্ৰ লেখাৰে ৰচনা কৰা অসমীয়া ৰামায়ণ সাহিত্য নামৰ গ্ৰন্থখনি পাঠকলৈ বুলি আগবঢ়াই দিওঁতে অতি চমুকৈ অথচ প্ৰাঞ্জল ভাবে প্ৰাচীন কালৰেপৰা যে অসমৰ সাহিত্য-সংস্কৃতি, স্থাপত্য-ভাস্কৰ্য্য, লোকাচাৰ, লোককথা আদিত ৰামায়ণৰ গভীৰ প্ৰভাৱ পৰি আহিছে তাক বহলকৈ বুজাই দিছে। যি কোনো বিষয়ৰে বিদ্যায়তনিক অধ্যয়নৰ সমাপ্তি কেতিয়াও ঘোষণা কৰিব নোৱাৰি। চিন্তালব্ধ হ’লেও আজিৰ সিদ্ধান্ত কাইলৈ প্ৰত্যাহ্বান হ’ব পাৰে এই সম্পৰ্কে কাকতি সচেতন আছিল। কাকতিয়ে কৈছে — “এই গ্ৰন্থৰ মীমাংসাবোৰক শেষ মীমাংসা বুলি নধৰিলেও ইয়াৰ ভিত্তিতে ভবিষ্যৎ আলোচনা কৰিবলৈ সুবিধা হ’ব যে তাত সন্দেহ নাই।”

কবি নীলমণি ফুকনৰ গুটিমালী নামৰ পুথিখন আগবঢ়াওতে পোনতেই কাকতি ইয়াৰ মধুৰ কাব্যিক ব্যঞ্জনাত মুগ্ধ হৈছে। ফৰাচী বিপ্ৰৱে মানৱ সমাজত ব্যক্তিৰ মূল্য নতুনকৈ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলৈ শিকাইছিল। ইউৰোপীয় ৰোমান্টিক কবিসকল কবিতাৰ বিষয়বস্তু বিচাৰি সাধাৰণ মানুহৰ জীৱনলৈ নামি আহিছিল। ফুকনৰ কাব্যিক ব্যঞ্জনাসমৃদ্ধ গুটিমালীতো সমাজৰ উপেক্ষিতজনৰ বাস্তৱ নিৰ্ভাঁজ ছবি দেখি কাকতি সন্তুষ্ট হৈছে আৰু সেইবোৰক “short and simple annals of the poor” বুলি কৈছে। ফুকনৰ প্ৰচেষ্টাৰ শলাগ লৈছে “এনেদৰে সিহঁত সমাজৰ প্ৰায়েই উপেক্ষিত হ’লেও ফুকনৰ কবিতাই সিহঁতৰ জীৱন সত্যৰ তুলিৰে আঁকি সিহঁতক কাব্যৰ উপেক্ষিত হৈ থাকিবলৈ দিয়া নাই”।

কাকতিয়ে কৰা গ্ৰন্থ সমালোচনাৰ ভিতৰত বাঁহীত প্ৰকাশ পোৱা জ্যোতিপ্ৰসাদ আগৰৱালাৰ শোণিত কুঁৱৰী নাটকৰ সমালোচনা অসমীয়া সাহিত্যৰ ভঁৰালৰ মূল্যবান সম্পদ। কিয়নো, ইয়াত কাকতিয়ে নিৰপেক্ষভাৱে যিবোৰ গুণ-দোষ আঙুলিয়াই দিছে সেইবোৰ কেৱল নাট্যকাৰ আগৰৱালাৰ বাবেই নহয়, বৰঞ্চ সকলো কালৰে অসমীয়া নাট্যকাৰৰ বাবে মনদিবলগীয়া বিষয়। আগৰৱালাৰ অনুৰোধক্ৰমে কাকতিদেৱে নাটখনিৰ নিৰপেক্ষভাৱে দোষ-গুণ আলোচনা কৰি বাঁহী কাকতত প্ৰবন্ধ এটি প্ৰকাশ কৰে। চৈধ্যবছৰ বয়সতে লিখি উলিওৱা নাটখনিৰ নাট্যকাৰজনক সমালোচকে ‘কুমলীয়া ল’ৰা আৰু বয়সত আমাৰ ছাঃ স্থানীয়’ বুলি কৈ, কাকতিয়ে নিঃসংকোচে

দোষ-গুণ বিচাৰ কৰাৰ অধিকাৰ নিজৰ কবি লৈছে যদিও নাট্যকাৰৰ গুণ আৰু প্ৰতিভাক লক্ষ্য কৰি ‘আমাৰ আন্তৰিক শ্ৰদ্ধাৰ পাত্ৰ হৈছে’ বুলি অভিনন্দনে জনাইছে। নাটখনিৰ প্ৰতি পৃষ্ঠা তন্ন তন্নকৈ পঢ়ি কাকতিয়ে সমালোচনা আগবঢ়াইছে। উষা অনিৰুদ্ধৰ পৌৰাণিক কাহিনী ভাগক আধুনিক ৰূপত সজাই তোলাৰ কৃতিত্ব নাট্যকাৰক দি সমালোচকে নাটকৰ কাব্যধৰ্মী আৰু কবিত্বময়ী উপাদানসমূহৰ প্ৰশংসা কৰিছে। তেনেদৰে আখ্যানটিৰ উজ্জ্বল পৰম্পৰাক মূল্য কৰি পেলোৱা আৰু শক্তিশালী চৰিত্ৰবোৰক নিস্তেজ কৰি পেলোৱা নাটকীয় ক্ৰটিবোৰক বিনা দ্বিধাই আঙুলিয়াই দিছে আৰু ‘অপৰিণত বয়সেই’ সেইবোৰৰ কাৰণ বুলি কৈছে, লগতে নবীন নাট্যকাৰৰ সৌন্দৰ্য্য পিয়াসী চিন্তাধাৰাক পল্লৱিত হ’বলৈ উদগণিও দিছে। কাকতিৰ এনে উপদেশমূলক উৎসাহে আগৰৱালাক নিশ্চয় অনুপ্ৰাণিত কৰিছিল। সেয়েহে ‘শোণিত কুঁৱৰী’ৰ দ্বিতীয় তাঙৰণত এই সমালোচনাটিক পাতনিকপে স্থান দিয়া হৈছে।

শ্ৰীদেৱেন্দ্ৰ নাথ বৰুৱাৰ অশ্ৰু অঞ্জলিৰ সমালোচনাৰ প্ৰসংগত কাকতিয়ে হেলইছা আৰু আবেলাৰ্ডৰ প্ৰেম-কাহিনীৰ তাৎপৰ্য্য আৰু দুয়োৰে প্ৰেমৰ স্বৰূপ কিঞ্চিৎ বিস্তৰ আলোচনা কৰিছে। তেখেতে শ্ৰীলক্ষ্মীনাথ ফুকনৰ সোণালী সপোন নামৰ কবিতাপুথিৰ এটি চমু আৰু মনোগ্ৰাহী আলোচনা আগবঢ়াই থৈ গৈছে। ফুকনৰ প্ৰেমৰ কবিতাবোৰত থকা ভাষাৰ কোমলতা আৰু ছন্দৰ নমনীয়তাৰ অপূৰ্ব সমাবেশলৈ আঙুলিয়াই দি কবিৰ অভিনৱ ছন্দসজ্জাৰ প্ৰতি মনোযোগ আকৰ্ষণ কৰিছে।

(১১) চোৰধৰা আৰু পিপড়া গুছোৱা (১৯২০): অসমীয়া পুৰণি পুথিৰ পাঠ উদ্ধাৰ, সম্পাদনা আৰু প্ৰকাশৰ কাম কাকতিতকৈ বহু আগৰেপৰা হৰিবিলাস আগৰৱালা, কালিৰাম বৰুৱা, শিৱনাথ ভট্টাচাৰ্য্য প্ৰমুখ্যে কেইবাজনো ঐতিহ্যপ্ৰেমী লোকৰ উদ্যোগত আৰম্ভ হৈছিল। কাকতিয়েও শ্ৰীমাধৱদেৱৰ নাট দুখনৰ পাঠ-সম্পাদনাৰে এই ধাৰাটোত অৰিহণা যোগালে। মাধৱদেৱৰ চোৰধৰা আৰু পিপড়া গুছোৱা নামৰ দুখন নাট কাকতিয়ে সম্পাদনা কৰি ১৯২০ চনতে প্ৰকাশ কৰিছিল। পাতনি আৰু শব্দ নিৰ্বাণ্টেৰে সৈতে কাকতিৰ সম্পাদিত সেই পাঠ দুম্প্ৰাপ্য হোৱাত ১৯৫৮ চনত (১৮৮০ শকত) তাৰ পুনৰ্মুদ্ৰণ কৰা হয়। এইখন গ্ৰন্থৰ প্ৰকাশকৰ নিবেদনত কোৱা হৈছে— ‘আজি বহুদিন আগেয়ে ৩৬ইষ্টৰ বাণীকান্ত কাকতিদেৱে কেবাখনি হাতে লিখা পুথিৰ পাঠ মিলাই সুচিন্তিত, ভূমিকা এটিৰে সৈতে এই পুথিখনি প্ৰকাশ কৰাইছিল। কিন্তু বৰ্তমানে সেই পুস্তিকাও অতিশয় দুম্প্ৰাপ্য হৈ উঠিছে। ৩৬কাকতিদেৱৰ উল্লিখিত পুথিখনিৰ বিশেষ একো সাল-সলনি নকৰাকৈ, বৰ্তমানে তাৰ লগত গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ খ্যাতনামা অধ্যাপক দুগৰাকীৰ সমালোচনা মূলক প্ৰবন্ধ দুটি যোগ দি ইয়াক আকৌ প্ৰকাশ কৰা হ’ল।’ এই অধ্যাপক দুগৰাকী হ’ল ড°মহেশ্ব নেওগ আৰু ড°সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা। বৰ্তমান আলোচনাৰ বাবে ’৫৮ চনৰ প্ৰকাশটিহে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।

চোৰধৰা আৰু পিপড়া গুছোৱা নাট দুখনৰ পাঠ-সম্পাদনা কৰোতে কাকতিয়ে কি ৰীতি লৈছিল তাক পাতনিখনৰ পৰা জনা নাযায়। কিন্তু পাদটীকাত একাধিক

পাঠান্তৰ নিৰ্দেশ কৰিলে চাই তেখেতে একাধিক হাতেলিখা পুথিৰ পাঠ মিলাই চাইছিল বুলি বুজা যায়। গ্ৰন্থখনিত কাকতিয়ে এটা নিৰ্ঘণ্ট সংযোগ কৰিছে। নাট দুখনিত পোৱা কঠিন শব্দবোৰ বৰ্ণানুক্রমে সজাই সেইবোৰৰ প্ৰচলিত অসমীয়া অৰ্থ দিয়া হৈছে। পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যক জনপ্ৰিয় কৰি তুলিবৰ বাবে কাকতিৰ এই একনিষ্ঠ প্ৰচেষ্টাত দুখন মূল্যবান নাট পোহৰলৈ আহিল। অসমীয়া মানুহে 'অসম পদ পুথি' বুলি ভবা বৈষ্ণৱ সাহিত্য ৰাজিক 'ধোঁৱা চাঙৰ পৰা নমাই' আনিবলৈ কাকতিৰ এই ঐকান্তিক সেৱাই পুৰণি সাহিত্যৰ পাঠ সম্পাদনাৰ আৰ্হি দাঙি ধৰিলে। কথাগুৰিচৰিতখন প্ৰকাশৰ প্ৰেৰণাও কাকতিৰ পৰাই আহিছিল। পাতনিত সম্পাদক উপেন্দ্ৰ চন্দ্ৰ লেখাকৰে লিখিছে যে, কাকতিয়ে বৰপেটা সত্ৰৰ অধিকাৰ চতুৰ্ভুজ মিশ্ৰৰ পৰা পুথিখন সংগ্ৰহ কৰি সম্পাদনাৰ ভাৰ লেখাকক দিছিল।^{১০}

(১২) **Aspects of Early Assamese Literature (১৯৫৩)** কাকতিয়ে সম্পাদনা কৰা এই সংকলনটিত সময়াময়িক আঠজন পণ্ডিতৰ এঘাৰখন গৱেষণা পত্ৰিকা সন্নিবিষ্ট হৈছে। কাকতিৰ মৃত্যুৰ এবছৰৰ পিছত অৰ্থাৎ ১৯৫৩ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত প্ৰকাশ পোৱা এই গ্ৰন্থখন গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ প্ৰথম গৱেষণা বিষয়ক প্ৰকাশন। মৰণোত্তৰভাৱে প্ৰকাশ পোৱা বাবে বোধকৰোঁ গ্ৰন্থখনত কাকতিয়ে সম্পাদকীয় টোকা লিখিব নোৱাৰিলে। সেইবাবে তেখেতৰ সম্পাদনাৰীতি জানিব পৰা নাযায়। কিন্তু বিশ্ববিদ্যালয়ৰ তদানীন্তন উপাচাৰ্য্য পণ্ডিত কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈৰ চমু আগকথাৰ পৰা বুজিব পাৰি যে হাতেলিখা অৱস্থাতে কাকতিয়ে প্ৰবন্ধসমূহ সম্পাদনা কৰি থৈ গৈছে। ১৯৫৯ চনত সংকলনটিৰ পুনৰ্মুদ্ৰণ কৰা হৈছে।

ইয়াত অন্তৰ্ভুক্ত প্ৰতিটি ৰচনাই পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ গৱেষণা প্ৰবন্ধ। ৰচনাসমূহৰ বিষয়বস্তু হ'ল যথাক্ৰমে অসমীয়া ভাষা, প্ৰাক্‌শংকৰ যুগৰ অসমীয়া সাহিত্য, শংকৰদেৱৰ কাব্যিক ৰচনা, পুৰণি অসমীয়া গদ্য, মাধৱদেৱ আৰু তেওঁৰ সাহিত্য, ৰামসৰস্বতী আৰু তেওঁৰ সাহিত্য, অসমীয়া নাটকৰ উৎপত্তি। তদুপৰি ৰামায়ণ, মহাভাৰত, পুৰাণ-সাহিত্য আৰু গীতগোবিন্দৰ মধ্যযুগৰ অসমীয়া কবিয়ে কৰা অনুবাদৰ বিষয়ে লিখা চাৰিখন চিন্তা-গধুৰ ৰচনা ইয়াত আছে। বিশিষ্ট পণ্ডিতসকলে ইংৰাজীতে লিখা এই ৰচনাখিনিয়ে অসমৰ বাহিৰৰ বিদ্বান মণ্ডলীৰ আগতো পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ সম্যক পৰিচয় দাঙি ধৰিব পাৰে।

এইখিনিতে কাকতিৰ ৰচনা সম্বলিত আৰু দুখন গ্ৰন্থৰ নাম উল্লেখ কৰা উচিত হ'ব। এসময়ত দুম্প্ৰাপ্য হৈ পৰা কাকতিৰ ভালেমান প্ৰবন্ধ দুখন গ্ৰন্থই সংগ্ৰহ কৰি ৰাখিছে। সেই দুখন হ'ল *বাণী-প্ৰতিভা* আৰু *Banikanta Kakati, The Man And His Works*.

কেইজনমান সাহিত্যানুৰাগী পণ্ডিতৰ সমূহীয়া উদ্যোগত ১৯৬৩ চনত গঢ় লোৱা অসম লেখক সমবায় নামৰ এটি অনুষ্ঠানে বাণীকান্ত কাকতিদেৱৰ 'পুথিৰ আকাৰে অপ্ৰকাশিত অ'ত ত'ত সিঁচৰতি হৈ থকা ৰচনা কেইখনমান' ধূপাই গ্ৰন্থাকাৰে প্ৰকাশ কৰিবলৈ মনস্থ কৰে। সেই উদ্দেশ্যে পুৰণা আলোচনী, বাতৰি কাকত আদিৰপৰা বিচাৰি কাকতিৰ ৰচনাখিনি সংগ্ৰহ কৰি *বাণী-প্ৰতিভা* নাম দি ১৯৬৬ চনত প্ৰকাশ কৰে। কাকতিয়ে লিখা বিবিধ বিষয়ৰ দহোটা প্ৰবন্ধৰ উপৰিও কাকতিৰ পৰিকল্পিত *নতুন অসমীয়া সাহিত্য* নামৰ গ্ৰন্থৰ অন্তৰ্গত এলানি ৰচনা

ইয়াত সামৰি লোৱা হৈছে। পিছৰ ৰচনাখিনি প্ৰধানকৈ কাকতিয়ে লিখা আৰু লেখকৰ পুথিৰ পাতনি আৰু পুথি পৰিচয়। সিঁচৰতি হৈ থকা কাকতিৰ প্ৰবন্ধবোৰ বাণী প্ৰতিভাত সংৰক্ষণ কৰি অসম লেখক সমবায়ে যি প্ৰশংসনীয় কাম কৰিলে তাৰবাবে শলাগ নলৈ নোৱাৰি। কিন্তু এইটি সংকলনক কাকতিৰ গ্ৰন্থ বুলি ক'বলৈ সংকোচ হয় এই কাৰণেই যে এনে এখন গ্ৰন্থ প্ৰস্তুত কৰাৰ ভাৰ কাকতিৰ আছিল বুলি জনা নাযায়। বৰং অসম লেখক সমবায়ে এই গ্ৰন্থক বাণীকান্ত কাকতিৰ প্ৰতি সমবায়ৰ স্মৃতি-তৰ্পণ বুলি গ্ৰন্থাৱলীতে কৈ থৈছে। সেয়ে নতুন অসমীয়া সাহিত্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত ৰচনা খিনিৰ বাদে বাকীখিনি কাকতিৰ সানমিহলি প্ৰবন্ধ বুলিহে আলোচনা কৰা হ'ব।

কাকতিৰ গুণগ্ৰাহী আন দুজন সদাশয় লোকে কাকতিৰ দুম্প্ৰাপ্য ৰচনা কেইখনমান সংগ্ৰহ কৰি পুনৰ্মুদ্ৰণ কৰাইছে। অসম প্ৰকাশন পৰিষদৰদ্বাৰা প্ৰকাশিত আৰু শ্ৰীটাবু টাইদ আৰু শ্ৰীৰঞ্জিত দেৱ গোস্বামীৰ দ্বাৰা সংকলিত সম্পাদিত *Banikanta Kakati, the Man and His Works* নামৰ এই গ্ৰন্থখনি ১৯৮৮ চনত পোহৰলৈ আহে। এইটি সংকলনতো পৰিশিষ্টৰূপে কাকতিৰ ইংৰাজীত লিখা *শংকৰদেৱ* নামৰ গ্ৰন্থখন আৰু কেইখনমান সিঁচৰতি হৈ থকা মূল্যবান ইংৰাজী ৰচনা সংৰক্ষণ কৰা হৈছে। কাকতিৰ ব্যক্তিত্ব আৰু পাণ্ডিত্যৰ সম্পৰ্কত আলোকপাত কৰা কেইখনমান সাক্ষাৎ ৰচনা, ইয়াৰ মূল সংকলনটিত সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে গ্ৰন্থৰ কপত প্ৰকাশ পালেও সংকলনটিৰ মুখ্য উদ্দেশ্য পৃথক হোৱা বাবে 'বাণী-প্ৰতিভা'ৰ দৰে এইখনকো কাকতিৰ গ্ৰন্থ বুলি আলোচনা কৰা নহ'ল। বৰং ইয়াত পৰিশিষ্টৰূপে থকা কাকতিৰ ৰচনাখিনিৰ আলোচনা সুকীয়াকৈ আগবঢ়োৱা হ'ল।

প্ৰবন্ধমালা

এই কথা আগতেই কোৱা হৈছে যে কাকতিৰ বেছিভাগ লেখা প্ৰবন্ধৰ আকাৰে কাকত আলোচনীত প্ৰকাশ পাইছিল। পিছত একে বিষয়ৰ আৰু একে সূত্ৰৰ প্ৰবন্ধবোৰ বেলেগে বেলেগে থুপাই গ্ৰন্থৰূপে যুগুতোৱা হৈছিল। কিন্তু কিছুমান প্ৰবন্ধ অগ্ৰহিত অৱস্থাতো পোৱা যায়। তাৰে কেইবাটিও বেলেগ বেলেগ সঞ্চয়নত পুনৰ্মুদ্ৰিত হৈছে আৰু আন কেইবাখনো ৰচনা এতিয়াও পুৰণি কাকত বা আলোচনীতে সংৰক্ষিত হৈছে। কাকতিৰ গৱেষণাৰ বিষয়সমূহৰ উপৰিও, ৰাজনীতি, সমাজনীতি, শিক্ষানীতি, সংস্কৃতি আৰু সমসাময়িক নানা সামাজিক সমস্যা এই ৰচনাবোৰৰ বিষয়বস্তু আছিল। ড°নেওগৰ মতে ‘কাকতিৰ সাহিত্য সমালোচনাৰ প্ৰবন্ধবোৰৰ ভিতৰত সাহিত্যত কৰুণ ৰস বোধহয় প্ৰথম বস্তু’ (ৰচনাৱলী ভূমিকা ৫ম ছেদ)। প্ৰকৃততে এতিয়ালৈকে সংগৃহীত কাকতিৰ সকলোবোৰ প্ৰবন্ধৰ ভিতৰত এইটোৱেই প্ৰথম প্ৰকাশ হৈছিল। ইয়াৰ আগতেই কটন কলেজত আই.এ. শ্ৰেণীত পঢ়ি থকাৰ সময়ত কলেজত অনুষ্ঠিত আনন্দৰাম বৰুৱা জন্মবাৰ্ষিকী উদ্‌যাপন সভাৰ বাবে আনন্দৰাম বৰুৱাৰ বিষয়ে কাকতিয়ে এখন ৰচনা লিখিছিল বুলি জনা যায়। ড°পি.চি. ৰয়, মিঃ কেদ্ৰেল, শ্ৰীজে.এন. দাসগুপ্তা, মিঃচুদ্ৰাৰ্চন আদি বিশিষ্ট ব্যক্তিৰ উপস্থিতিত কালিপ্ৰসাদ বৰুৱাই পাঠ কৰা কাকতিৰ এই ৰচনাখনে বিশেষ বিতৰ্কৰ সৃষ্টি কৰিছিল। সেই সভা আৰু কাকতিৰ ৰচনাখনৰ বিষয়ে কটন কলেজৰ অধ্যাপক পি.চি.ৰয়ে My Reminiscences of Banikanta নামৰ এটি স্মৃতিয়ন প্ৰবন্ধত লিখি থৈ গৈছে। কিন্তু সেই ৰচনাখন বৰ্তমান দুস্প্ৰাপ্য। ইয়াৰ বাহিৰেও কাকতি প্ৰেচিডেন্সী কলেজত স্নাতকোত্তৰ ছাত্ৰ থাকোঁতে দুখন ৰচনা লিখিছিল বুলি জনা যায়। সেই কেইখন হৈছে the Greek and the Elizabethan Tragedies (1913) আৰু Marlow's Translation of Historical Materials (1915)। দুয়োখন অপ্ৰকাশিত ৰচনা বৰ্তমান তেখেতৰ পুত্ৰ দেৱকান্ত কাকতিৰ হাতত সংৰক্ষিত ড°কাকতিৰ ব্যক্তিগত ফাইলত পোৱা গৈছে। বৰ্তমান ‘সাহিত্যত কৰুণ ৰস’কৈ কাকতিৰ প্ৰথম প্ৰকাশিত ৰচনা বুলি ধৰিব লাগিব। এই প্ৰবন্ধটিত কাকতিৰ বক্তব্য হৈছে ৰামায়ণ, শকুন্তলা, উত্তৰৰামচৰিত, ইলিয়াদ ওদিচি, ডিভাইন কমেডি আদি গ্ৰন্থ সৃষ্টিৰ ক্ষেত্ৰত কাকণ্যাই কবিসকলৰ প্ৰেৰণা যোগাইছে। সাহিত্যত সংযত-অসংযত আদি বিভিন্ন প্ৰকাৰে কাকণ্যৰ প্ৰকাশ ঘটিছে। ইয়াৰ মূল কাৰণ হৈছে মানৱজীৱনত কাকণ্যৰ ব্যাপকতা, সিয়ে সাহিত্যত কৰুণৰস বুলি প্ৰতিফলিত হয়। কাকতিৰ ভাষাত ‘চৈতন্যৰ উদয়ৰ পৰা মৰণলৈকে মানৱ জীৱন সুদীৰ্ঘ কাকণ্যৰ আবেগ মাথোন; নাইবা গভীৰ নৈৰশ্যৰ দীৰ্ঘ নিশ্বাস’। গভীৰ উপলব্ধিৰে কাকতিয়ে সেয়েহে সিদ্ধান্ত দিছে যে ‘হাঁহি প্ৰকৃত জীৱন ৰস নহয়, অন্ততঃ আমি যি ভাবত বুজোঁ’। এইখন ৰচনা ১৯১৬ চনৰ ১৫ ডিচেম্বৰত গুৱাহাটীত বহা অসমীয়া ছাত্ৰ সন্মিলনৰ অধিবেশনত পাঠ কৰা হৈছিল আৰু ‘অসম ছাত্ৰ সন্মিলন প্ৰবন্ধাৱলী’ নামৰ সংকলনত প্ৰকাশ পাইছিল।

বোম্বাইৰ পৰা প্ৰকাশিত দি নিউ ইণ্ডিয়া এণ্টিকোৱেৰি নামৰ পত্ৰিকাত কাকতিৰ কেইবাখনো ভাষাতাত্ত্বিক ৰচনা প্ৰকাশ পায়। সেই কেইখন হ’ল-- Austric sub-stratum in the Assamese Language (1938), Place and Personal Names in the Early Land-grants of Assam (1942), Certain Austric-Sanskrit word correspondence (1953), A Note on the Word Prag-joyotisa (1944)। ৰচনা কেইখনৰ শিৰোনামাই বিষয়বস্তু নিৰ্দেশ কৰে। ১৯৪৯ চনৰ পোন্ধৰ আগষ্টত The Assam Tribune কাকতত Assam Through the Ages নামৰ প্ৰবন্ধত ভাৰতীয় মহাকাব্য দুখনৰ দিনৰে পৰা ভাৰতৰ অংগৰূপে স্বাধীনতা লাভ কৰা দিনলৈকে অসমৰ পৰিৱৰ্তিত ৰাজনৈতিক পটৰ এখন ছবি দাঙি ধৰিছে। সৰ্বভাৰতীয় পটভূমিত অসমৰ অৱস্থান নিৰ্দেশ কৰিছে আৰু মধ্যযুগৰ অসমৰ ৰাজনৈতিক মানচিত্ৰখনত কোচ, চুতীয়া, আহোম, বাৰভূঞা আদি জনগোষ্ঠীৰ শাসনান্তৰ্গত স্থানসমূহ নিৰ্দেশ কৰিছে। চাৰ ই.দেনিচন ৰচৰ সন্মানাৰ্থে অৰ্পিত Indian and Iranian studies নামৰ গৱেষণা গ্ৰন্থত প্ৰকাশিত The Kalita Caste of Assam নামৰ ৰচনাখন কলিতা জাতিৰ ইতিবৃত্ত নামৰ গ্ৰন্থখনিৰ সাৰাংশ বুলিব পাৰি। এই ৰচনাত কলিতা শব্দৰ বিভিন্ন সম্ভাৱ্য উৎস দাঙি ধৰা হৈছে আৰু ভাষাতাত্ত্বিক সাদৃশ্যৰ ভিত্তিত ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইৰপৰা অসমলৈ কলিতা জাতিৰ লোকৰ প্ৰব্ৰজনৰ সম্ভাৱনা দেখুওৱা হৈছে। ভাৰতীয় অনুশীলন নামৰ মহামহোপাধ্যায় গৌৰীশংকৰ হীৰাচান্দ ওজা অভিনন্দন গ্ৰন্থত কাকতিৰ ‘Conjunctive Participles as Pleonastic suffixes in the Magadhan Dialects’ নামৰ আন এখন ভাষাতত্ত্ব বিষয়ক গৱেষণা পত্ৰও আছে।

‘পুৰণি অসমৰ ধৰ্মৰ ধাৰা’ নামৰ কাকতিৰ এটি প্ৰবন্ধও আছে আৰু ই প্ৰাচীন কামৰূপৰ ধৰ্মৰ ধাৰা নামৰ গ্ৰন্থখনিৰ সংক্ষিপ্তসাৰ মাথোঁ। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ উদ্দেশ্যে বৰদৈচিলাত প্ৰকাশিত ‘নীৰৱ সাধনা’ নামৰ প্ৰবন্ধটিত কাকতিৰ প্ৰধান বক্তব্য হ’ল এয়ে যে “সিদ্ধিৰ পথত সাধনাৰ মাজেদি যাবই লাগিব”। কাকতিয়ে ‘যুগ-সাহিত্য আৰু সমাজৰ ৰূপৰেখা’ নামৰ প্ৰবন্ধত যুগ-সাহিত্যৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিছে এনেদৰে-- “আজিৰ দিনত আমি ক’ত আছোঁ, কি পথেৰে চলিব লাগিব, কি কৰিব লাগিব আৰু আমাৰ পুৰণিকলীয়া ভাৱধাৰাৰ মোল আজিৰ দিনত কিমানখিনি বৈছেগৈ এইবোৰ সমস্যা ফঁহিয়াই গ্ৰহণীয় সাহিত্যিক প্ৰণালীৰে যি সাহিত্যই আমাক আত্মচৈতন্যৰ বাটত আগুৱাবৰ সুবিধা দিব তাকেই আমি যুগ-সাহিত্য বুলি স্বীকাৰ কৰিম”। কাকতিয়ে তেখেতৰ সমসাময়িক উপন্যাস, নাটক, কাব্য, কবিতা, আলোচনী, পত্ৰিকা আদিক সামৰি তৎকালীন যুগ-সাহিত্যৰ এটি সমীক্ষা আগবঢ়াই থৈ গৈছে।

‘জাতীয় চৈতন্য’ত কাকতিৰ বক্তব্য হ’ল যে কোনো এক জাতিৰ উৎকৰ্ষৰ বাবে পোনতে সেই জাতিৰ মানসিক চৈতন্যৰ উদ্বোধন কৰিব লাগিব। তাৰবাবে ভাষা, সংস্কৃতি, সাহিত্য আদিকো অনুমুঠিৰ লগতে সমান অগ্ৰাধিকাৰ দিব লাগিব। “উমেহতীয়া আদৰ্শ, উদ্দেশ্য আৰু অভিলাষ, কিন্তু প্ৰকাশৰ বিভিন্ন ৰূপ- এয়ে অসমৰ ভবিষ্যৎ সাহিত্যৰ মূল সুৰ হোৱা উচিত”- আৰু এয়ে কাকতিৰ ভবিষ্যৎ অসমীয়া সাহিত্য’ নামৰ প্ৰবন্ধৰ মূল কথা। ‘আমাৰ নতুন সাহিত্য’ নামৰ ৰচনাত

কাকতিয়ে সমাজ সচেতন সাহিত্য সৃষ্টিবদ্বারা সমাজৰ সকলো স্তৰৰ লোকক আকৰ্ষণ কৰিবলৈ আৰু অসমৰ জাতি জনজাতিৰ মাজত ঐক্য বঢ়াবলৈ কাকতিয়ে দিহা দিছে। এই তিনিওটা প্ৰবন্ধ নতুন অসমীয়া কাকতিত ওলাইছিল আৰু ড° নেওগে তিনিওটা নতুন অসমীয়া সাহিত্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে। 'সাহিত্যত একাত্মবোধ' (আৱাহন, ১৮৫১ শক) আৰু 'ভাষাৰ টান' (অসমৰ সাহিত্য সভা পত্ৰিকা, ১৯৫২) কাকতিৰ আন দুটা একেসুৰীয়া প্ৰবন্ধ।

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ গৱেষণা পত্ৰিকাত কাকতিৰ কেইটামান তথ্যপূৰ্ণ ৰচনা প্ৰকাশ পাইছিল (১৯৫০, '৫১, '৫২, '৬১)। তাৰে প্ৰথম তিনিটা তেখেতে *Visnuite Myths and Legends* গ্ৰন্থত সন্নিবিষ্ট কৰিছে। শেষৰটো অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰীৰ লেখাৰ এক নিখুঁত মূল্যায়ন বুলি ক'ব পাৰি *The New India antiquary Bombay, The Indian Review, Madras, Triveni Quarterly, Bangalore, Journal of the University of Gauhati, Guwahati* আদি গৱেষণামূলক আলোচনী আৰু অধ্যাপক পি.ভি. কানে অভিনন্দন গ্ৰন্থ *A volume of studies in Indology*, অধ্যক্ষ কৰ্মকাৰ স্মাৰক গ্ৰন্থ, পুণা পোদ্দাৰ স্মাৰক গ্ৰন্থ, সিদ্ধেশ্বৰ বাৰ্মা অভিনন্দন গ্ৰন্থ—*Siddha-Bharati*, মহামহোপধ্যায় গৌৰীশংকৰ হীৰাচান্দ ওজা অভিনন্দন গ্ৰন্থ, ভাৰতীয় অনুশীলন আদি সৰ্বভাৰতীয় গৱেষণা গ্ৰন্থত কাকতিৰ ৰচনাই স্থান পাইছে। তাৰে কোনো কোনো প্ৰবন্ধৰ অসমীয়া ভাষান্তৰ অসমীয়া পত্ৰিকা আদিতো প্ৰকাশ পাইছে। তেনে প্ৰবন্ধৰ ভিতৰত 'ৰাধা চৰিত্ৰৰ অভ্যুদয়', বাসক্ৰীড়াৰ ওৰি কথা ইত্যাদি উল্লেখনীয় 'Vaisnavism of Assam and Southern India' নামৰ ৰচনাখনিত কাকতিয়ে ৰামানুজ আৰু শংকৰদেৱৰ ধৰ্মমতৰ তুলনামূলক বিশ্লেষণ আগবঢ়াইছে। 'বাৰভূঞাৰ উৎপত্তি', অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপেৰখা, 'পুৰণি পুথিৰ কথা : শংকৰ চৰিত', সাহিত্যত নাৰী চৰিত্ৰ' আদি ৰচনাৰ শিৰোনামাই বিষয়বস্তুৰ ইঙ্গিত দিয়ে। ১৯৫১ চনত লপ্ৰাগজ্যোতিষ গ্ৰন্থশালাই প্ৰকাশ কৰা *Bibliography of the works of Dr. S.K. Bhuyan* নামৰ পুস্তিকাখনিত এটি পৰিচিতি লিখিছিল। এই ৰচনাক ভূঞাৰ কৰ্মজীৱন আৰু কৰ্মৰাজিৰ এটি প্ৰশংসন বুলি ক'ব পাৰি।

'বিজুলী' নামেৰে কাকতিৰ এলানি পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ কিন্তু বিতৰ্কিত প্ৰবন্ধ বাঁহীত প্ৰকাশ পাইছে। ৰজনীকান্ত বৰদলৈৰ সম্পাদনাত ওলোৱা প্ৰদীপিকাত প্ৰকাশিত বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ আপত্তিজনক ব্যাখ্যা আৰু কাকতিৰ 'নামঘোষা' (চেতনা ১/৭) নামৰ প্ৰবন্ধৰ সমালোচনাৰ প্ৰতিবাদৰূপে কাকতিয়ে বাঁহীত ক্ৰমে 'সমালোচনা : বুৰঞ্জীৰ সম্ভাৱ্য সম্ভাৱনা' আৰু 'প্ৰতি সমালোচনা' নামৰ দুটি প্ৰবন্ধ লিখে। 'প্ৰদীপিকা'ই এই বিতৰ্ক ধাৰাবাহিকভাৱে চলাই থাকিল যদিও কাকতিয়ে ভৱানন্দ পাঠক এই ছদ্মনাম লৈ 'প্ৰদীপিকা'ৰ প্ৰবন্ধ বোৰৰ প্ৰত্যুত্তৰস্বৰূপে 'বিজুলী' শীৰ্ষক এলানি প্ৰবন্ধ বাঁহীত লিখিবলৈ ল'লে। প্ৰদীপিকা আৰু বাঁহী এই দুই পক্ষৰে মাজত চলা এই তৰ্কযুদ্ধত জাতিভেদ, বৰ্ণবৈষম্য, ধৰ্মীয় মতভেদ আদি অতি স্পৰ্শকাতৰ আৰু বিবাদাম্পদ বিষয়সমূহৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। এই সন্দৰ্ভত কাকতিৰ বক্তব্য হ'ল এয়ে যে সাম্প্ৰদায়িক বিদ্বেষ বৰ্জনীয়, মহাপুৰুষে ভক্তিৰ ক্ষেত্ৰত জাত-পাতৰ বিচাৰ কৰা নাই, মহাপুৰুষীয়া আৰু দামোদৰীয়া এই দুই বৈষ্ণৱ পন্থৰ মাজত

কোনো মতভেদ নাই; শংকৰদেৱ, মাধৱদেৱ আৰু দামোদৰদেৱ ভট্টদেৱেও এক দেৱ হবিৰহে শৰণ ল'বলৈ উপদেশ দিছে, ব্ৰাহ্মণ আৰু অব্ৰাহ্মণ গুৰুৰ মাজত কোনো প্ৰভেদ মনা উচিত নহয়, সেই ভেদ শংকৰদেৱ বা দামোদৰ দেৱেও মনা নাছিল, বঙ্গীয় বৈষ্ণৱ ধৰ্ম আৰু চৈতন্যদেৱৰ লগত অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ কোনো সম্বন্ধ নাই ইত্যাদি। ষোল্লটি প্ৰকাশৰ বাবে লিখা ওঠৰটি প্ৰবন্ধত কাকতিয়ে নিজৰ দৃষ্টিভংগী প্ৰতিপন্ন কৰিবৰ বাবে বেদ, উপনিষদ, পুৰাণ তন্ত্ৰ, বৌদ্ধশাস্ত্ৰ আদিৰ পৰা নানা প্ৰমাণ দাঙি ধৰি নিজৰ যুক্তি সৰল কৰিছে। তদুপৰি অসমৰ ৰাজনৈতিক আৰু ধৰ্মীয় ইতিহাসো ইয়াত দাঙি ধৰিছে। বিজুলীৰ প্ৰবন্ধলানিৰ সন্দৰ্ভত ড° বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱাই সাৰ্থকভাৱে মন্তব্য কৰিছে 'বিজুলীত ভৱানন্দ পাঠক নামত প্ৰকাশিত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম-সম্বন্ধীয় বাদপ্ৰতিবাদমূলক প্ৰবন্ধমালাত কাকতিৰ তৰ্কিক স্বৰূপটো প্ৰকাশ পাইছে। এই প্ৰবন্ধসমূহত লিখকৰ বিস্তৃত শাস্ত্ৰজ্ঞান, প্ৰখৰ প্ৰতিভা, সুতীক্ষ্ণ শব্দ প্ৰয়োগ, শৃংখলাৱদ্ধ বিচাৰ, প্ৰতিপক্ষৰ যুক্তি খণ্ডনৰ অপূৰ্ব কৌশলৰ উদাহৰণ আছে। অগস্ত্য মুনিৰ সমুদ্ৰ শোষণৰ দৰে শাস্ত্ৰসমুদ্ৰ মন্থন কৰি এই প্ৰবন্ধসমূহত কাকতিয়ে যুক্তি বিচাৰ কৰিছে।'

কাকতিৰদ্বাৰা অনূদিত সাহিত্যৰ পৰিমাণ কম। অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰীৰ পোন্ধৰটি গীত আৰু কবিতা, মহাপুৰুষৰ দুটি বৰগীত আৰু ৰামানুজৰ বৈকুণ্ঠ গদ্য নামৰ পুথিখন তেখেতে সম্পূৰ্ণকৈ অনুবাদ কৰিছে। বৈকুণ্ঠ গদ্য সম্পূৰ্ণৰূপে অনুবাদ কৰা হৈছে যদিও সি বিজুলীৰ ৰচনালানিৰ অংশৰূপেই থাকিল। (ষোড়শ প্ৰকাশ, আচাৰ্য্য ৰামানুজ আৰু শংকৰদেৱৰ ধ্যানৰূপ)। অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰীৰ পোন্ধৰটি গীত আৰু কবিতা কাকতিয়ে অনুবাদ কৰিছিল আৰু ১৯৪২ চনত ফ্ৰি ইণ্ডিয়া পাব্লিচিং হাউছ নামৰ প্ৰকাশন প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰা *Songs of the cell* নামেৰে ছপা হৈ ওলাইছিল। পুথিখনত চাৰ্ভেণ্টছ অৱ ইণ্ডিয়া চছাইটিৰ সদস্য শ্ৰীলক্ষ্মীনাৰায়ণ চাহৰ এটি পাতনি সংযোগ কৰা হৈছে যদিও অনুবাদকৰ নাম নিদি 'এজন বিশিষ্ট পণ্ডিতৰদ্বাৰা অনূদিত' বুলিহে কোৱা হৈছে। অৱশ্যে অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰীয়ে তেখেতৰ মোৰ জীৱন ধুমুহাৰ এছাটি নামৰ গ্ৰন্থত আৰু 'মই লিখো কিয়' নামৰ প্ৰবন্ধত (অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰী বাচনাৱলী) একাধিকবাৰ এই পুথি আৰু কাকতিৰ সম্বন্ধৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে কাকতিয়ে অনুবাদ কৰা ৰায়চৌধুৰীৰ বন্দো কি ছন্দেৰে নামৰ পুথিৰ গীত কেইটি হ'ল— বন্দো কি ছন্দেৰে, জাগ জাগ জাগ ভাৰত সন্তান হিন্দু মুছলমান, ধৰ ৰাডু ধৰ ভাই, এইতো নহয় জেল দিয়া, তই ভাঙিব লাগিব শিল, আৰু কি দেখাবি ভয় কাৰাগাৰ, ব'ল ভাই আওৱাই, ভাই দিন যে সমুলি নাই, আজি দুশতাব্দী কাল, আজি কাৰ আৱাহন, এইটো নহয় হাঁহি তামছাৰ ভাগৰ জুৰোৱা গান। ইয়াৰ লগতে অনুভূতি নামৰ পুথিৰ মানৱায়তন কবিতাটিও অনুবাদ কৰিছে।

ইউৰোপীয় সাহিত্য সম্ভাৱৰ বহু বহু কেতবোৰ ৰচনা কাকতিয়ে অসমীয়াত আগবঢ়াইছে। পখিলাত এৰিষ্টোফোণিচৰ *দি ক্লাউদ* নামৰ ব্যঙ্গ নাটকক 'ডাৱৰ' নামেৰে অনুবাদ কৰিছে। আন এখন গ্ৰীক নাটকক 'মহিলাৰ মহাসভা' নামৰ ৰচনাখনিত অনুবাদ কৰি দিয়া হৈছে। 'নাৰী-হৃদয়'ত মধ্যযুগীয় ইউৰোপৰ আবেলাৰ্ড-হেলাইছাৰ ঐতিহাসিক কাব্য-কাহিনী বৰ্ণাবলৈ যাওঁতে একো অংশ অনুবাদ কৰি দিছে। 'কবিৰ

অহৈতুকী প্ৰীতি'ত ডাণ্টেৰ 'ভিটা নভা' নামৰ গদ্য পদ্যময় কাব্যখনৰ অংশ বিশেষ উদ্ধৃত কৰি 'নৱ জীৱন' নামেৰে তাৰ অনুবাদ কৰিছে। 'পণ্ডিতৰ ভূমাস্পৃহা'ত ফ্ৰেডাৰিক আৰ্মিয়েলৰ জাৰ্ণেল ইনটাইম গ্ৰন্থক 'অন্তৰ্গাণৰ ডায়েৰী, নাম দি লেখকৰ 'ভাবৰ আবেগৰ কেইটিমান নমুনা ৰূপে এছোৱা অনুবাদ কৰিছে। ৱৰ্ডছৱৰ্থৰ দুটামান কবিতাৰ টুকুৰা (কথা-কবিতা), কবায়তৰ কিছুমান পংক্তি (সাহিত্যত কৰুণ বস) আৰু আৰ্ণল্ডৰ সমালোচনামূলক মন্তব্য কেতবোৰ অসমীয়ালৈ আনিছে। পুৰণি কামৰূপৰ ধৰ্মৰ ধাৰা আৰু কলিতা জাতিৰ ইতিবৃত্তত প্ৰচুৰ পৰিমাণে ইংৰাজী আৰু সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ অনুবাদ পোৱা যায়। আৱশ্যক মতে পালি ভাষাত লিখা তাবানাথৰ সিদ্ধচৰিতাৱলীৰ পৰা অনুবাদ কৰিও দিছে (ধৰ্মৰ ধাৰা, বচনাৱলী, পৃ. ২০৩)। এই গ্ৰন্থৰ ইংৰাজী ভাঙনি ওলাইছে যদিও কাকতিয়ে 'মূলত যেনেকৈ আছে তেনেকৈ অনুবাদ কৰা হ'ল' বুলি কৈছে।

কাকতিৰ বচনাৱলীৰ মাজে মাজে সংস্কৃতৰ অনেক শ্লোক আৰু ছেদৰ অসমীয়া অনুবাদ পোৱা যায়। পণ্ডিতৰ ভূমাস্পৃহাত ঋগ্বেদৰ দেৱীসূক্তৰ, ছান্দোগ্য আৰু তৈত্তিৰীয়া উপনিষদৰ একোছোৱাৰ ভাঙনি আছে। 'বাধা চৰিত্ৰ অভ্যুদয়', 'বাসক্ৰীড়াৰ গুৰিকথা' আদি প্ৰবন্ধৰ উপৰিও পুৰণি কামৰূপৰ ধৰ্মৰ ধাৰা আৰু বিজুলীৰ প্ৰবন্ধমালাত যথেষ্ট পৰিমাণে সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ পৰা উদ্ধৃতি আৰু সেইবোৰৰ অনুবাদ পোৱা যায়। তদুপৰি বিজুলীৰ ষোড়শ প্ৰকাশত ৰামানুজৰ বৈকুণ্ঠ গদ্যৰ অনুবাদৰ কথা ইতিমধ্যে কোৱা হৈছে।

কাকতিৰ এই ভিন্নকটিৰ বচনাবাজিক প্ৰধানকৈ চাৰিটা ভাগত ভগাব পাৰি- ভাষাতত্ত্ব, সমাজতত্ত্ব, সাহিত্য-সমালোচনা আৰু শিশু-সাহিত্য। আছামিজ, ইণ্ট্ৰা ফৰমেছন এণ্ড ডেভেলপমেণ্ট আৰু অসমীয়া ভাষা সম্বন্ধীয় প্ৰবন্ধবোৰ কাকতিৰ ভাষাতত্ত্ব বিষয়ক বচনা। সমাজতত্ত্ব বিষয়ক বচনাখিনিত নৃতত্ত্ব, লোক-সংস্কৃতি বিষয়ৰ গৱেষণা আৰু ব্যাখ্যাই প্ৰাধান্য পাইছে। দি মাদাৰ গদেছ, বিষ্ণুৱাইট মিথ, ধৰ্মৰ ধাৰা আদিত লোক-সাংস্কৃতিক উপাদান বেছি আৰু কলিতা জাতিৰ ইতিবৃত্তত নৃতাত্ত্বিক সমল বেছি। ঐতিহাসিক চিন্তাই এই সমূহ বচনাৰ ঐক্য ৰাখিছে। সাহিত্য-সমালোচনা খিনিক প্ৰধানকৈ পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য আৰু নতুন অসমীয়া সাহিত্যৰ সমালোচনা বুলি দুটা স্পষ্ট ভাগত ভগাব পাৰি। শিশুৰ বাবে লিখা কাকতিৰ বচনাখিনিৰ ভাব, ভাষা, উদ্দেশ্য তেখেতৰ গৱেষণামূলক আৰু সমালোচনামূলক বচনাখিনিতকৈ সম্পূৰ্ণ বেলেগ হোৱা বাবে, পৰিমাণত কম হ'লেও, সেইখিনি বচনাক কাকতিৰ শিশু সাহিত্য বুলি বেলেগে আলোচনা কৰিব পাৰি। বিষয়বস্তু আৰু উদ্দেশ্য বেলেগ বেলেগ হ'লেও কাকতিৰ সকলোবোৰ বচনাকে প্ৰাণবন্ত কৰি তুলিছে কাকতিৰ অসামান্য বৈদক্ষ্যই।

টোকা -

১। ১৯১৬ চনত কাকতিৰ প্ৰথম বচনা 'সাহিত্যত কৰুণ বস' প্ৰকাশ পায়।

তেতিয়াৰে পৰা ১৯৫২ চনৰ মৃত্যুলৈকে তেখেতৰ সাহিত্য সাধনাৰ কাল।

- ২। নতুন অসমীয়া সাহিত্যিক গ্ৰন্থ হিচাপে স্বীকৃতি দিয়াৰ কাৰণ স্থানান্তৰত আলোচনা কৰা হৈছে।
- ৩। কোনো কোনো ঠাইত এইখন গ্ৰন্থ গডপল্চট ঐজ্জাৰ্ট নামেৰে উল্লেখ কৰা হৈছে। ১৯৫২ চনত প্ৰকাশিত Visnuite Myths and Legendsৰ বেটুপাতৰ ভিতৰৰ ভাঁজৰ বিজ্ঞাপনত Life and Teachings of Sankar Dev বুলি উল্লেখ কৰা পোৱা যায়।
- ৪। ড°নেওগ ভূমিকা, বাণীকান্ত বচনাৱলী পৃ. .০৯।
- ৫। উক্ত প্ৰসংগ, পৃ. .২৭।
- ৬। পাতনি, পখিলা।
- ৭। ড°নেওগ, ভূমিকা, বচনাৱলী. পৃ.১৬।
- ৮। Gauhati University Journal of Arts, Vol. 1961।
- ৯। Banikanta Kakati 4।
- ১০। কথা শুকচৰিত পাতনি।
- ১১। বাণী-প্ৰতিভা পৃ. ১৩৫।
- ১২। অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰী বচনাৱলী পৃ. ৬৭৬-৬৭৮, ৮০১।

কাকতিৰ বৈদগ্ধ্য

বাণীকান্ত কাকতি এজন অনূৰ্ণনামা পুৰুষ আছিল। নামে কামে তেখেত 'বাণী' দেৱী সৰস্বতীৰেই 'কান্ত' অৰ্থাৎ প্ৰিয়জন আছিল। কাব্যাদৰ্শত দৃষ্টিয়ে বাণেশ্বৰীৰ আশীৰ্বাদ লাভৰ উপায় বিধান কৰি কৈছে—

ন বিদ্যাতে যদ্যপি পূৰ্ববাসনা

গুণানুবন্ধি প্ৰতিভানামমুতম্।

শ্ৰুতেন যত্নেন চ বাগুপাসিতা

ক্ৰমং কবোত্যেৱ কমপানুগ্রহম্॥ ১.১০৪॥

কাকতিৰ গুণানুবন্ধি অদ্ভুত প্ৰতিভাও আছিল আৰু তেখেতে কঠোৰ পৰিশ্ৰমেৰে অধ্যয়ন কৰি বাণেশ্বৰীক প্ৰসন্নও কৰিছিল। গতিকে তেখেতৰ বাণীকান্ত নাম সাৰ্থক হ'বলৈ সৰহ পৰ নালাগিছিল। তেখেতৰ পাণ্ডিত্যৰ ব্যাপক পৰিধিয়ে ভাষাতত্ত্ব, সাহিত্য, সাহিত্যতত্ত্ব, নৃত্য, সংস্কৃতি, সমাজবিজ্ঞান, আদি বিভিন্ন বিষয় সামৰি লৈছিল।

ভাষাতত্ত্ব

যদিও সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ বিভিন্ন দিশ কাকতিৰ ৰচনাৰাজিত সন্নিবিষ্ট হৈছে তথাপি, দেশী-বিদেশী পণ্ডিত, গৱেষক আৰু ছাত্ৰৰ মাজত কাকতি এজন ভাষাতত্ত্ববিদ বুলিহে প্ৰথমে পৰিচিত। কাকতিয়ে *আছামিজ— ইটচ্ ফৰমেছন এণ্ড ডেভেলপমেণ্ট* নামৰ গ্ৰন্থখন লিখি উলিওৱালৈকে অসমীয়া ভাষাৰ বৈজ্ঞানিক অধ্যয়ন হোৱা নাছিল। কাকতিয়ে এই ভাষাৰ ধ্বনিতাত্ত্বিক আৰু ৰূপতাত্ত্বিক বিশ্লেষণ আগ বঢ়াই থৈ গৈছে। গৱেষণা গ্ৰন্থখন, তেখেতৰ নিজৰ ভাষাৰে হৈছে—an effort at drawing up a preliminary sketch of the principal sounds and forms of the Assamese language. অসমীয়া ভাষাত থকা আৰ্য্যোত্তৰ উপাদানসমূহৰ বিচাৰত কাকতিয়ে অধিক মনোনিবেশ কৰিছে। অসমীয়া ভাষাৰ অট্টিক অধঃস্তৰটো নিকপণ কৰিবলৈ তেখেতে এলানি গৱেষণা চলাইছিল। কাকতিয়েই প্ৰথমবাৰৰ বাবে অসমীয়া ভাষাৰ লগত তিৰ্জত-বমীয় ভাষাবোৰৰ শব্দসাম্য বিচাৰি গৈছিল। কাকতিৰ ভাষাতাত্ত্বিক অধ্যয়নৰ আন এক নীতি আছিল এয়ে যে এটা ভাষাৰ সম্পূৰ্ণ স্বৰূপ বুজিবলৈ সেই ভাষাৰ উপভাষাৰ অধ্যয়ন কৰা নিতান্ত আৱশ্যক। সেই ভাষাৰ উপভাষাবোৰৰ স্থান নিৰ্ণয় কৰা; সেইবোৰৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ, প্ৰভেদৰ কাৰণ, মান্য ভাষালৈ উপভাষাৰ অৱদান, দুই বিধৰে মাজৰ দূৰত্ব আদি জনাটো অতি প্ৰয়োজন। এই সূত্ৰৰ দ্বাৰা অসমীয়া ভাষাৰ উপভাষাবোৰ ফঁহিয়াই চাই কাকতিয়ে প্ৰমাণ কৰিলে যে 'Assamese is not an off-shoot or patois of Bengali, but an independent speech.' কাকতিৰ নৃতাত্ত্বিক, সমাজতাত্ত্বিক আৰু দাৰ্শনিক আলোচনাবোৰে তেখেতৰ ভাষাতাত্ত্বিক পাণ্ডিত্যৰ পোহৰত অধিক স্পষ্ট হৈ উঠিছে। সাংস্কৃতিক অধ্যয়নত ভাষাতাত্ত্বিক সূত্ৰ প্ৰয়োগৰ উপযোগিতাত মেকডেনেল্ড, ব্ৰুমফিল্ড, বাৰ্থ আদিৰ দৰে পাশ্চাত্যৰ পণ্ডিতেও বিশ্বাস কৰিছিল। মেগ্গমুলাৰেও কোনো পৌৰাণিক দেৱতাৰ মূল তাৎপৰ্য্য নিষ্কাষণ কৰিবলৈ দেৱতাজনৰ

নামৰ ব্যুৎপত্তি চাবলৈ আৰু তাৰ মূল অৰ্থ উদ্ধাৰ কৰিবলৈ উপদেশ দিছে। কাকতিয়ে এই বৈজ্ঞানিক সূত্ৰ প্ৰয়োগ কৰি নাৰায়ণ, বাসুদেৱ, কামাখ্যা, প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ আদি শব্দৰ পূৰ্বৰূপ উদ্ধাৰ কৰাৰ চেষ্টা কৰিছে। কাকতিয়ে ভাষাতাত্ত্বিক অধ্যয়নৰ সময়ত সদায় শব্দৰ ধ্বনিগত আৰু ব্যুৎপত্তিগত সাম্যৰ বিচাৰত মনোনিবেশ কৰিছিল। অসমীয়া শব্দৰ লগত বড়ো, খাচী, জয়ন্তীয়া, গাৰো আদি শব্দৰ আৰু সংস্কৃত শব্দৰ লগত বেবিলনীয়া, এচীৰীয়, মিছৰীয়, গ্ৰীক, লেটিন, স্পেনিচ, পাৰ্চী আদি শব্দৰ সাম্য বিচাৰি উলিওৱাত কাকতিৰ বিশেষ কঢ়িয়েই আছিল বুলিব পাৰি।

সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যত যে কাকতি বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল তাত অকণো সন্দেহ নাই। সৰুৰে পৰাই যে কাকতিৰ সংস্কৃত বিষয়ৰ প্ৰতি অনুৰাগ আছিল তাক ছাত্ৰাৱস্থাত প্ৰশ্নকাকতৰ মুঠ অংকতকৈ পাঁচ নম্বৰ বেছি পোৱা ঘটনাৰ পৰাই বুজা যায়। ভাষাতাত্ত্বিক গৱেষণা গ্ৰন্থখনতো তেখেতৰ সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ জ্ঞানৰ স্বাক্ষৰ সুস্পষ্ট। কাকতিয়ে একাধিক গ্ৰন্থৰ বিষয়বস্তু সংস্কৃত সাহিত্যৰ পৰা চয়ন কৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে শৌনকৰ বৃহদ্ভট্টৰ পৰা নিশাদূতৰ, হৰিবংশৰ পৰা ভাৰৱীয়াৰ ভেশত প্ৰেমিকৰ, পুৰাণ সাহিত্যৰ পৰা হেমা সুন্দৰী আদিৰ বাবে কাহিনী গোটেইছে। ই এক লক্ষ্যণীয় বিষয় যে তেখেতে সকলো বিষয়ৰ ৰচনাতে বেদ, ব্ৰাহ্মণ, উপনিষদ, পুৰাণ, ৰামায়ণ, গীতা, তত্ত্ব সূত্ৰ, কালিদাস, ভৱভূতি আদিৰ পৰা প্ৰধানকৈ শ্লোক, শ্লোকাংশ বা বাক্য উদ্ধাৰ কৰি দিছে। সাহিত্য সমালোচনামূলক ৰচনাখিনিত সংস্কৃত বাক্য বা শ্লোকাংশ কাকতিৰ প্ৰকাশ ভংগীৰ অংগ হৈ পৰিছে। প্ৰায় প্ৰতিটি ৰচনাতে ৰঘুবংশ, মেঘদূত, কুমাৰসম্ভৱ, ৰামায়ণ, উত্তৰৰামচৰিত আদিৰ পৰা এনে খাপখোৱাকৈ উদ্ধৃতিবোৰ দিয়া হৈছে যে উদাহৰণৰ বাবে এটা প্ৰবন্ধৰ নাম লোৱা অসুবিধা হৈ পৰে। *পুৰণি কামৰূপৰ ধৰ্মৰ ধাৰা, কলিতা জাতিৰ ইতিবৃত্ত*কে ধৰি নৃতাত্ত্বিক আৰু সমাজতাত্ত্বিক বিষয়ক আলোচনাখিনিত সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ উদ্ধৃতিৰ দ্বাৰা কাকতিয়ে যথেষ্ট পৰিমাণে তথ্যৰ যোগান ধৰিছে। 'বিজুলী'ৰ প্ৰবন্ধখিনিত সংস্কৃত উদ্ধৃতি সমূহক তৰ্কযুদ্ধৰ অন্তৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছে। এই দুই ঠাইতে পুৰাণ, তত্ত্ব, মহাভাৰত, স্মৃতি আৰু সংস্কৃত বৈষ্ণৱ গ্ৰন্থবোৰক কাকতিয়ে উৎসৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছে। কেতিয়াবা সংস্কৃত কথাবাৰ উদ্ধৃতিয়ে উপমাৰ স্থানো অধিকাৰ কৰিছে যেনে, 'পতঙ্গৱং ৰহিমুখং ৰিৰিষ্কুঃ— জুইত সোমাব খোজা পকুৱাৰ দৰে এগ্ৰিয়া আহি আকৌ ফ্লেৰেন্স নগৰত সোমাল (সৌন্দৰ্য্যৰ প্ৰত্যাৰণা)। সংস্কৃত শব্দকোষৰ ক্ষেত্ৰত দখল থকাৰ বাবে কাকতিয়ে নিপুণভাৱে পাৰিভাষিক শব্দ প্ৰস্তুত কৰি গৈছে, যেনে: কানন কাব্য (Pastoral poems) ৰসবিদ্যা (aesthetics) মনোৰম প্ৰবচন, শ্লোকবদ্ধবিশ্বাস, কাব্যময় প্ৰবচন (poetic convention) ভূমাস্পৃহা (Longing for totality) ইত্যাদি।

সংস্কৃত সাহিত্যত থকা কেতবোৰ ধাৰণা কাকতিৰ অতি স্পষ্ট আছিল আৰু সেয়েহে তাক অতি সহজভাৱে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিছিল। যেনে, নিকন্তৰ স্বৰ্ঘৰ ০ ধাৰণা কাকতিয়ে এনেদৰে স্পষ্ট কৰি দিছে—'যিসকল মহাপুৰুষে আধ্যাত্মিক সত্য উপলব্ধি কৰি ভাষাক আগ্ৰয় কৰি সেই সত্য প্ৰচাৰ কৰিছিল, তেওঁলোকক স্বৰ্ঘি বোলা হৈছিল (নিশাদূত)।

মিতভাষ বৈদ্যৰ অন্যতম লক্ষণ। যি উক্তি সীমিত হ'লেও সাৰগৰ্ভ সিহে বাগ্মিতাৰ পৰিচায়ক – মিতঞ্চ সাৰঞ্চ বচো হি বাগ্মিতা (নৈষধ চৰিত)। কাকতিৰ বক্তব্যত মিতভাষ প্ৰধান লক্ষণ। সংস্কৃত ভাষাৰ সাৰগৰ্ভ ন্যায় আৰু সুভাষিত বোৰক কাকতিয়ে নিজৰ অভিপ্ৰেতাত্ম দ্যোতনাৰ বাবে পদে পদে ব্যৱহাৰ কৰিছে বাবে তেখেতৰ উক্তি সীমিত হৈছে যেনে— “ইয়াকেই বোলে সাহিত্যৰ জাতীয়তা, ইয়াকেই বোলে গোস্পদে নভোমণ্ডলম্” (কেতেকী)।

কাকতি দাৰ্শনিক নাছিল যদিও ভাৰতীয় দৰ্শনশাস্ত্ৰ তেখেতে অধ্যয়ন কৰিছিল। ছোফিষ্টসকলৰ প্ৰসংগত ন্যায়দৰ্শন (ডাৱৰ), শংকাৰাচাৰ্য্যৰ প্ৰসংগত বেদান্ত (বিজুলী), কলিতা জাতিৰ ইতিবৃত্তত বৌদ্ধদৰ্শন, পঞ্চতত্ত্বৰ প্ৰসংগত শ্ৰীমাংসাদৰ্শন আদিৰ উল্লেখে এই বিষয়ে প্ৰমাণ দিয়ে।

পুৰাণ সাহিত্য আৰু তত্ত্বশাস্ত্ৰৰ বহুল উদ্ধৃতিৰ পৰা (বিজুলী, ধৰ্মৰ ধাৰা) এই বিষয় দুটাও কাকতিৰ অধিকৃত ক্ষেত্ৰ বুলি বুজিব পাৰি। তেনে বহুত উদ্ধৃতি তেখেতে ইংৰাজী, বঙালী আদি গ্ৰন্থৰূপ দ্বিতীয় আধাৰৰ পৰা দিছে যদিও তাৰ বিষয়বস্তুৰ ওপৰত তেখেতৰ স্পষ্ট জ্ঞান আছিল।

ইউৰোপীয় সাহিত্যৰ প্ৰতি কাকতিৰ বিশেষ আকৰ্ষণ আছিল। নিজে ইংৰাজীৰ ছাত্ৰ আৰু অধ্যাপক আছিল। পশ্চিমীয়া সাহিত্যৰো কাব্য আৰু কবিতাৰ প্ৰতি তেখেত বিশেষ আগ্ৰহী আছিল। শ্ৰেণীত কাকতিৰ পাঠদানৰ স্বাদ লাভ কৰা, কাকতিৰ অনুৰাগী ছাত্ৰ ড°মহেশ্বৰ নেওগে বচনাৱলীৰ ভূমিকাত জানিবলৈ দিছে যে— “ৰোমাণ্টিক কবিতা কাকতিৰ বিশেষ প্ৰিয় বিষয় আছিল। বৰ্ভছৱৰ্থ, শ্বেলী আৰু কিটছৰ প্ৰকৃতি কবিতাবোৰ কাকতিয়ে বেছি ভাল পাইছিল। টিউটৰিয়েল ক্লাছতো কাকতিয়ে টমাচ হাৰ্ভি আৰু ওৱালটাৰ দি লা মেয়াৰৰ কবিতাৰ কামহে কৰিবলৈ দিছিল।” বিশেষকৈ নতুন অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰোমাণ্টিক কবিতাৰ আলোচনাখিনিত যেনে যেনে ইংৰাজী ৰোমাণ্টিক কবিতাৰ উদ্ধৃতি দি তাৰ ভাঙনি দিছে। ইউৰোপীয় আৰু মধ্য-প্ৰাচ্যৰ ধ্ৰুপদী সাহিত্যৰ বিষয়ত কাকতিৰ ব্যাপক অধ্যয়ন আছিল। তেনে সাহিত্যৰ পৰা কাকতিয়ে নিজৰ বিষয়বস্তু চয়ন কৰিছে। ‘নাম-মাহাত্ম্য’ত ইজিপ্তীয় পুৰাণৰ সাধু, ‘সোণালী পৰশ’ত এচিয়া মাইনৰ আখ্যান কোৱা হৈছে। ‘অমৰ প্ৰেমিক’ৰ অৰোৰা দেৱীৰ কথা, অৰূপ ধুনীয়া তিব্বতৰ পেৰিচ, জুনো আৰু ভেনাছৰ আখ্যান গ্ৰীক ক্লাচিকছৰ পৰা আনিছে। ‘মাছ অৱতাৰ’ত বেবিলনৰ পৌৰাণিক সাধু কৈছে। ‘মহিলাৰ মহাসভা’ আৰু ‘ডাৱৰ’ত গ্ৰীক নাটকৰ কাহিনী পুনৰ্কথন কৰিছে (পখিলা)। তেনেদৰে আবেলাৰ্ডৰ *হিষ্টৰিয়া কেল্যামিটেটাম* আমীয়েলৰ *জাৰ্ণেল ইনটাইম*, ডাণ্টেৰ *ডিভাইন কমেডি* আৰু *ভিটা ন’ভা* আদি গ্ৰন্থৰ ভিত্তিত কাকতিয়ে কেতবোৰ বিশ্ববিখ্যাত মনীষীৰ প্ৰেমৰ স্পৰ্শত প্ৰাণৰ প্ৰতিক্ৰিয়া” (সাহিত্য আৰু প্ৰেম) বিচাৰ কৰিছে।

প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্য উভয় দেশৰে সাহিত্যৰ ব্যাপক অধ্যয়ন থকাৰ বাবে কাকতিয়ে বিশ্বাসহিত্যৰ নিদৰ্শনেৰে অসমীয়া সাহিত্যৰ শিল্প-সুৰমা মনোগ্ৰাহীভাৱে আঙুলিয়াই দিবলৈ সক্ষম হৈছে। বৰগীতবোৰক হেৰিকৰ Noble Numbers বুলি, দুৱৰাৰ কথা কবিতাক টুৰ্গে নিৰ্ভৰ Poems in prose বুলি, বধকাব্যবোৰক ইউৰোপীয় ৰোমাঞ্চ

বুলি কৈ কাকতিয়ে বিশ্বসাহিত্যৰ শ্ৰেষ্ঠ সৃষ্টি সমূহৰ লগত অসমীয়া সাহিত্যৰ সমতুল্যতা প্ৰতিপন্ন কৰিছে। তেখেতে সমালোচনামূলক প্ৰবন্ধবোৰৰ বাবে তুলনাবোৰ প্ৰায়ে ইংৰাজী সাহিত্যৰ পৰা দাঙি ধৰিছে। সংস্কৃতৰ দৰে ইংৰাজী খণ্ডকাব্য প্ৰবচন আৰু কবিতাৰ পংক্তিক নিজৰ বক্তব্যৰ সমৰ্থকৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছে, যেনে— “এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰতেই নাৰী চৰিত্ৰৰ প্ৰকৃতিগত বৈশিষ্ট্যৰ পৰিচয় পোৱা যাব। কবি টেনিছনে তেওঁৰ এজনী নায়েিকাৰ মুখেৰে কোৱাইছে— “Who loves me must have a touch of the earth” (নাৰী-হৃদয়) অসমীয়া কবিৰ আনন্দৰ অনাদৃত প্ৰেমিকা দহিকতৰা ইংৰাজ কবি বৰ্ভছৱৰ্থৰ প্ৰেমিকাৰ নিচিনা— “A maid whom there were none to praise and very few to love” (দহিকতৰা)। ইংৰাজী কাব্য আৰু কবিতাত কাকতিৰ দখল কিমান গভীৰ আৰু ব্যাপক আছিল তাক কাকতিৰ প্ৰতিখন ৰচনাৰ পৰাই বুজা যায়। তাৰ বিপৰীতে কাকতিৰ প্ৰথম পাণ্ডিত্যৰ পোহৰ পশ্চিমৰ বিশ্ববিখ্যাত নাটকবোৰত আৰু তত্ত্বগত প্ৰবন্ধবোৰত পৰা নাই। ইংৰাজী সাহিত্যৰ যথেষ্ট ব্যুৎপত্তি থকাৰ বাবেই কাকতিৰ অসমীয়া সাহিত্য সমালোচনা সবস, তথ্যবহুল আৰু সুখপাঠ্য হৈ পৰিছে।

সাহিত্য সমালোচনা

প্ৰকৃততে ভাষাতাত্ত্বিক বাণীকান্ত কাকতি অসমীয়া পাঠকৰ বাবে সাহিত্য সমালোচকৰূপে বেছি পৰিচিত আছিল। তেখেতে প্ৰধানকৈ পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য আৰু তেতিয়ালৈকে ৰচিত নতুন অসমীয়া সাহিত্যখিনিৰ ওপৰত সুগভীৰ আলোচনা আগবঢ়াই থৈ গৈছে আৰু নিৰপেক্ষভাৱে সেইবোৰৰ মূল্যায়ন কৰি থৈ গৈছে। তদুপৰি কাকতিয়ে কেইটামান দেশী-বিদেশী প্ৰেমৰ কাহিনীক বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভঙ্গীৰে বিশ্লেষণ কৰি সেইবোৰৰ চিন্তা উদ্ৰেককাৰী তাৎপৰ্য্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি থৈ গৈছে। সমালোচনাৰ যুক্তি, ঐক্য, ন্যায়, অনুশাসন, নীতিবোধ আৰু সংবেদনশীল মানসিক দৃষ্টিভঙ্গী এই ৰচনাখিনিত বৰ্তমান। এই আলোচনাসমূহে অসমীয়া ভাষাত সাহিত্য সমালোচনাৰ ধাৰাটোৰ প্ৰবৰ্ত্তন কৰাৰ লগতে অসমীয়া পাঠকৰ চিন্তাৰ এক নতুন দিশ উন্মোচন কৰিলে। সেইৰূপে কাকতি অসমীয়া সমালোচনা সাহিত্যৰ পথিকৃৎ।

কাকতিৰ সমালোচনাৰ প্ৰধান নীতি হ’ল নিৰপেক্ষতা। তেখেতে সচেতন ভাৱেই সমালোচনাত এই নীতি গ্ৰহণ কৰিছিল। সেয়েহে ‘সমালোচনা : বুৰঞ্জীৰ সম্ভাৱ্য সম্ভাৱনা’ নামৰ ৰচনাখিনিত ‘সমালোচনাৰ নিৰপেক্ষতা’ ৰক্ষা নকৰাৰ বাবে *প্ৰদীপিকা*ৰ সম্পাদক ৰজনীকান্ত বৰদলৈক তেখেতে দোষাৰোপ কৰিছে (ৰচনাৱলী পৃ.৩৬৬)। তেখেতে নিজে পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত মহাপুৰুষ দুজনৰ বিভিন্ন ৰচনা, অংকীয়া ভাওনা, বৰগীত, অনন্ত কন্দলিৰ কুমৰ হৰণ, শ্ৰীধৰ কন্দলিৰ *কাণখোৱা*, ৰাম সৰস্বতীৰ *অশ্বকৰ্প বধ* ইত্যাদি অনেক ৰচনাক সমালোচনাৰ তুলাচনীত তুলি ধৰিছে। এই ৰচনালানিত কাকতিয়ে অসমীয়া বৈষ্ণৱ কবিসকলৰ প্ৰজ্ঞা আৰু প্ৰতিভাৰ সমন্বয়ত সৃষ্টি হোৱা নানা ৰস-ব্যঞ্জিত আধ্যাত্মিক ৰচনাৰাজিৰ বিভিন্ন দিশ উদ্ঘাটন কৰি সেইবোৰৰ মহত্ব প্ৰতিপন্ন কৰিছে। তাকে কৰিবলৈ যাওঁতে তেখেতে

সেই সাহিত্য আৰু সাহিত্যিকৰ সামৰিকতা আৰু দোষ ত্ৰুটি আদিও আঙুলিয়াই গৈছে। মাধৱদেৱৰ প্ৰতি কাকতি কিমান অনুৰক্ত তাক 'নামঘোষা' নামৰ বচনাখনিত ফুটি উঠিছে। তথাপি দ্বিধাহীন ভাৱে তেখেতে স্বীকাৰ কৰিছে যে 'নামঘোষাৰ প্ৰায় এহেজাৰৰ ভিতৰত পাঁচ ছশমান পদেই নানা সংস্কৃত মূল শ্লোকৰ ভাঙনি। সেই হিচাপে নামঘোষা মৌলিক গ্ৰন্থ নহয়।' (বচনাৱলী, পৃ. ৫৪) নতুন অসমীয়া সাহিত্যৰ সমালোচনাৰ ভিতৰত শোণিত কুঁৱৰী নাটকৰ বাবে নাট্যকাৰ জ্যোতিপ্ৰসাদ আগৰৱালাৰ অনুৰোধত লিখা সমালোচনাটি কাকতিৰ নিৰপেক্ষ বিচাৰৰ ভাল নিদৰ্শন। 'কুমলীয়া', 'ছাত্ৰ স্থানীয় ল'ৰাটিৰ' কবিত্বপূৰ্ণ উদ্ভাৱন, ভাব ভাষা আদিক অকপট চিত্ৰে শলাগিছে, আন হাতেদি উষা-অনিকন্দৰ কাহিনীভাগৰ পৰম্পৰাত আঘাত কৰা নাটকখনৰ দুৰ্বলতাবোৰ নিঃসংকোচে আঙুলিয়াই দি দোষ ত্ৰুটিবোৰ আঁতৰাই নাটখন আৰু উন্নত কৰি তুলিবলৈ উপদেশো দিছে। সেয়েহে কাকতিৰ সমালোচনা সদায় গঠনমূলক। তীৰ্যাক বাক্য-বাণেৰে লেখকক থকা সবকা কৰি সমালোচনাৰ চোক বঢ়োৱাত কাকতিৰ কচি নাছিল। কাকতিৰ তেনে সমালোচনাৰ উপকাৰিতা বুজিয়েই শোণিত কুঁৱৰীৰ নাট্যকাৰে তাক হৃদয়তাবে গ্ৰহণ কৰি কাকতিৰ সেই সমালোচনাটি দ্বিতীয় তাঙৰণত সন্নিবিষ্ট কৰিছে।

কাকতিৰ সমালোচনাৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য হৈছে বিষয়বস্তুৰ তুলনামূলক বিশ্লেষণ। সমালোচনাৰ এই লক্ষণ আধুনিক যুগৰ পশ্চিমীয়া সমালোচনাৰ পথিকৃৎ মেধিউ আৰ্গন্ড আৰু এলিয়টৰ মত সাপেক্ষ। আলোচনা প্ৰসংগত সংশ্লিষ্ট বিষয়ৰ উপমান বিচাৰি কাকতিয়ে বাৰে বাৰে প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্যৰ শাস্ত্ৰ সাহিত্য ব্যাপকভাৱে উদ্ঘাটন কৰিছে। বাল্মীকি আৰু ডাণ্টে, ডাণ্টে আৰু চণ্ডীদাস, হেমাসুন্দৰী আৰু যুনা, বঘুনাথ চৌধাৰী আৰু ওৱৰ্ডছৱৰ্থ, ছোফিষ্ট আৰু নৈয়ায়িক আদি তুলনা কাকতিৰ বচনাত ভূৰি ভূৰি পোৱা যায়। এনে সাদৃশ্য স্থাপনৰ দ্বাৰা কাকতিয়ে বিভিন্ন অসমীয়া গ্ৰন্থক বিশ্বসাহিত্যৰ বহল পৰিধিৰ ভিতৰলৈ লৈ আনিছে। তাৰদ্বাৰা বিশ্বৰ মহান সাহিত্য সৃষ্টি সমূহৰ মানদণ্ডেৰে অসমীয়া সাহিত্যৰ মান নিৰ্ণয় কৰা হৈছে। এই তুলনাবোৰে কাকতিৰ প্ৰজ্ঞাৰ সুব্যাপ্ত পৰিধিও নিশ্চিত কৰিছে। তুলনাত্মক বিচাৰত কাকতিৰ মাত্ৰাজ্ঞানে আলোচ্যবস্তুৰ ভাৰসাম্য বক্ষা কৰিছে।

সমালোচক হিচাপে কাকতিয়ে সদায় কবি-সাহিত্যিকৰ অন্তৰাত্মাত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ যত্ন কৰে। কাকতিৰ মতে "সকলো প্ৰকৃত কবিতাই কবিৰ ব্যক্তিগত অনুভূতিৰ ভাবাময় চিত্ৰ বা ছন্দোময় স্পন্দন। এই ব্যক্তিগত অনুভূতিক বিশ্বজনীন বচনাৰ উপাদান কৰিব পৰা শক্তিতহে কবিৰ কৃতিত্ব প্ৰকাশ পায়" (কথা-কবিতা)। সেয়েহে নামঘোষা কাব্যিক সৌন্দৰ্য আৰু তাত্ত্বিক মূল্য নিকপণ কৰিবলৈ গৈ মাধৱদেৱৰ ব্যক্তিত্বৰ বিচাৰত নামিছে আৰু শেষত নামঘোষাৰ পাতত মহাপুৰুষজনাৰ অন্তৰ্ভুক্তি আৱিষ্কাৰ কৰিছে—“আত্ম-লঘিমা মাধৱ চৰিত্ৰৰ এটি প্ৰধান লক্ষণ.....। নামঘোষা পুথি পঢ়িলে ছন্দৰ ঝংকাৰ, ভাৱৰ মাধুৰ্য্য, ভাবৰ প্ৰগাঢ়তা সকলোকে অতিক্ৰম কৰি মনঃচক্ষুৰ দৃষ্টি পৰে মাধৱদেৱৰ ভক্তিকাতৰ কৰুণ মূৰ্তিত। আমি দেখো মাধৱদেৱ ধীৰ, সৌম্য, সহিষ্ণু, প্ৰশান্ত, একান্ত, গুৰুভক্ত, কৃষ্ণনামৰত—তথাপি হৃদয়ৰ উদ্বেল ভক্তি ভাৱত সদায় উদ্ভাউল, সীমাবানৰ সীমা লংঘন কৰি 'পৰম আনন্দ সাগৰে মজি' থাকিবলৈ ব্যাকুল—‘যত্ন বিদিতাদথো অবিদিতাদধি।’

দৰকাৰ হলে কবি-সাহিত্যিকৰ ব্যক্তিগত জীৱনত প্ৰৱেশ কৰি তেওঁলোকৰ অন্তৰ সত্তাৰ স্পন্দন ভাৱানুভূতি উদ্ঘাটন কৰাতো কাকতি ব্যস্ত হৈ পৰিছে। সেই নিয়মেৰে কাকতিয়ে 'দুৱৰাৰ ঘটনা বহল নহয়, ভাব বহল' জীৱনৰ দুৱাৰ মুকলি কৰিছে “বয়সত চলিছৰ দুৱাৰডলি পাৰ হ'লেও দুৱাৰ চিৰ তৰুণ,— হাঁহি বিৰিঙা মুখ, কোমল প্ৰাণ, অনাবিল চৰিত্ৰ, লাজুকী লতাতকৈয়ো লাজকুৰীয়া কামৰ ভিতৰত দেশ-বিদেশৰ কাব্য-চৰ্চা আৰু অসমীয়াত কবিতা বচনা”— কবিজনৰ এনে ব্যক্তিত্বও পাঠকৰ চকুত জিলিকি উঠিছে। কোনোবা বিশিষ্ট নাৰীমূৰ্ত্তিৰ প্ৰতি প্ৰেমৰ সন্মোহনত পৰা ডেকা প্ৰেমিক বয়চৌধুৰীৰ তুমিত কাকতিয়ে বিশ্বনাথৰ স্বৰূপ দৰ্শন কৰিছে। চিৰকৌমাৰ্য্যব্ৰতী কবি বঘুনাথ চৌধাৰীৰ কবিতাৰ মাদকতা সনা শব্দসত্তাৰত 'কাম-গন্ধ-বিহীন অতিন্দীয়, প্ৰেমৰ সন্ধান পাইছে। ফুলৰ শৰাইৰ বচয়িত্ৰী গৰাকীৰ শৈশৱত সুখত লালিত পালিত কিন্তু বৈৱাহিক জীৱনৰ ওৰিৰে পৰা নানা আধি ব্যাধিৰে নিস্পেষিত' সাংসাৰিক জীৱনৰ ধুমুহাৰ হিল্লোল শুনিছে। এনেদৰে কাকতি ব্যক্তিগত দৃষ্টিভংগীৰে সমালোচনাত নামি পৰিছে।

কাকতিৰ সমালোচনাত যুক্তিবোধ আৰু ঐক্যবোধ মনোযোগ আকৰ্ষণকাৰী লক্ষণ। সাহিত্যৰ সামাজিক দায়বদ্ধতা সম্পৰ্কে কাকতিয়ে দৃষ্টি ৰাখিছিল। 'সাহিত্যৰ সুকীয়া শিক্ষা প্ৰণালী পুৰণি কবিসকলে ভালকৈ উপলব্ধি' কৰা কথাটো আৰু 'বৈষ্ণৱ কবিৰ গল্পছলে ধৰ্ম শিক্ষা দিয়া কথাটোক কাকতিয়ে প্ৰশংসা কৰিছে (হেমা সুন্দৰী, কাণখোৱা)। কাকতিৰ মতে একেলগে জ্ঞান আৰু আনন্দ দিব পৰা সাহিত্যৰ সামাজিক মূল্য বেছি। তেখেতৰ মতে 'সামাজিক জীৱনৰ মানসিক আৰু আধ্যাত্মিক খোৰাক যোগোৱা হিচাপে বৈষ্ণৱ সাহিত্যক সৰ্বাসীন সাহিত্য বুলিব পাৰি।'

সমালোচক হিচাপে কাকতিয়ে জাতীয় চেতনাৰ উদ্বোধনকাৰী বচনাক বিশেষভাৱে আদৰ কৰে। জাতীয় সাহিত্যই জাতীয় ভাবমণ্ডল প্ৰতিফলিত কৰিব পাৰিব লাগে। লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা আৰু অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰীৰ বচনাত এই ভাবমণ্ডল প্ৰত্যক্ষ হৈছে বাবেই কাকতিয়ে তেখেতসকলৰ বচনাক ভূয়সী প্ৰশংসা কৰিছে। (দ্রষ্টব্য বেজবৰুৱা, তুমি আৰু জাতীয় চেতনা)। জাতীয় চেতনা নামৰ প্ৰবন্ধত কাকতিৰ এই দৃষ্টিভংগীয়ে প্ৰসাৰতা লাভ কৰিছে। সাহিত্যত জাতীয়তাবাদৰ লগতে শান্তি-প্ৰীতি, সমতা-উদাৰতা আদি নৈতিক ভাববোৰ ওতপ্ৰোতভাৱে জড়িত হৈ থাকে বুলি ভাবি কাকতিয়ে কৈছে “এইদৰে সমাজৰ আৱশ্যকীয় সংস্কাৰবিলাক সাহিত্যৰ জৰিয়তে আগ বঢ়াই নিব পাৰি..... নতুনকৈ উঠি অহা ল'ৰা-ছোৱালী বিলাকক যদি লিখা পঢ়া শিকাই স্বদেশ প্ৰীতি সাম্যতা, উদাৰতা আদি আদৰ্শ উপলব্ধি কৰাব পৰা যায় তেনেহলে আমাৰ উদ্দেশ্য সফল হ'বলৈ পলম নালাগে” (আমাৰ নতুন সাহিত্য,) বৰগীত বোৰক কাকতিয়ে noble numbers বুলি কৈছে এই কাৰণেই যে “বৰগীতবোৰ ওখ নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক ভাবৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত” (বৰগীত)। কাকতিয়ে যে সাহিত্যত নীতিবাদৰ পোষকতা কৰিছিল তাৰ প্ৰমাণ পখিলা নামৰ শিশু গ্ৰন্থখনৰ প্ৰবন্ধবোৰতো পোৱা যায়।

সাহিত্য সমালোচনাৰ প্ৰসংগত কাকতিয়ে জাতীয় চেতনাৰ লগে লগে ইতিহাস চেতনাৰ ওপৰতো চকু দিছিল। প্ৰদীপিকাৰ কেতবোৰ প্ৰবন্ধ 'বৰ সংকীৰ্ণ ভাৱে লিখা, অন্ততঃ তাত বুৰঞ্জীৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰখা হোৱা নাই' বুলি কাকতিয়ে

আপত্তি তুলিছে (বুৰঞ্জী সম্ভাৰ্য্য সম্ভাৰনা)। তেখেতে নিজৰো প্ৰায় প্ৰতিটি প্ৰবন্ধতে বিষয়বস্তুৰ ইতিহাস আৰু ঐতিহ্য নিবৰছিন্নভাৱে বিচাৰ কৰিছে। বিশেষকৈ পুৰণি সাহিত্য, ধৰ্মৰ ধাৰা, কলিতা জাতি আৰু বৈষ্ণৱ ধৰ্ম আৰু ভাৰতৰ সভ্যতা সংস্কৃতি সম্বন্ধীয় বচনাতক কাকতিয়ে ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগী অটুট ৰাখিছে।

সাহিত্য আৰু প্ৰেম গ্ৰন্থক প্ৰকৃত অৰ্থত সাহিত্য-সমালোচনা বুলিব নোৱাৰি যদিও ইয়াত সমালোচনাৰ বিশেষ কৌশল, সংবেদনশীল মানসিক দৃষ্টিভংগীৰ সহায়ত সাহিত্যৰ হৃদয়গ্ৰাহিতা সম্বন্ধে সচেতন মতামত আগ বঢ়োৱা হৈছে। 'মিলন স্পৃহাৰ বিভিন্ন প্ৰকাশ'ক ইয়াত বিশ্লেষণ কৰি দেখুওৱা হৈছে। বেদৰ ঋষিপুত্ৰৰ সৰল নিষ্পাপ প্ৰেমৰ প্ৰেৰণাত ঋষিত লাভৰ প্ৰচেষ্টা, ডাণ্টেৰ উদাত্ত প্ৰেমৰ অপাৰ্থিৱ সৌন্দৰ্য প্ৰকাশ, চণ্ডীদাসৰ বহস্যবাদী প্ৰেমত বিশ্বশক্তিৰ অভিন্নতা প্ৰতিপাদন, লুফ্ৰেজিয়াৰ স্বাৰ্থপৰ প্ৰেমৰ ক্ৰূৰ প্ৰভাৱত নিষ্ফল প্ৰেমৰ হুমুনিয়াহ আদি বিষয়বস্তু আলোচনাত কাকতিয়ে মানুহৰ আবেগ-অনুভূতি, প্ৰেম-ঘৃণা, আনন্দ-বিষাদৰ শৈল্পিক প্ৰকাশ সাহিত্যত কিদৰে ঘটে তাৰো বিচাৰ কৰিছে। এনে মনোধৰ্মী চিন্তাৰ সন্নিবেশে কাকতিৰ সমালোচনাতক বচনাক অধিক অন্তৰ্মুখী কৰি তুলিছে। ফলত এনে আলোচনা বসসিক্ত সাহিত্যৰ দৰেই উপাদেয় হৈ পৰিছে। এনে আশ্চৰ্য্য গুণ ৰায়চৌধুৰী, বধুনাথ চৌধাৰী আদিৰ কবিতাৰ সমালোচনাতো লাগি আছে। এনেদৰে কাকতিৰ সমালোচনাৰ পৰিসৰে সাহিত্যৰ বুদ্ধিগম্যতা আৰু হৃদয়গম্যতা দুয়োটা দিশেই সামৰি লৈছে।

টি, এছ এলিয়টৰ মতে সমালোচকে কেতিয়াও কেৱল নিজৰ ধাৰণাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি প্ৰতীতিমূলক বিচাৰ দিয়েই ক্ষান্ত থাকিব নালাগে। বৰং তেওঁৰ বিভিন্ন বিক্ষিপ্ত ধাৰণাবিলাকৰ মাজত ঐক্য ৰাখিব পৰাকৈ কেতবোৰ সাধাৰণ সূত্ৰ প্ৰস্তুত কৰি লব লাগে।^১ কাকতিয়েও একপক্ষীয় মন্তব্য সমালোচনাৰ দোষ বুলি ভাবিছিল। তেওঁৰ মতে সকলো উৎসতে 'উল্লেখিত প্ৰয়োজনীয় ঘটনাবোৰৰ সামঞ্জস্য এটি স্থাপন কৰিহে' সমালোচকে 'মতামত দিব লাগে'। 'তাকে নকৰি যদি নিজৰ মতৰ লগত যিখিনি মিলে তাকে তুলি দিয়া যায় আৰু ভিন্ন ভিন্ন পুথিত বা আনে লিখা প্ৰবন্ধবোৰত থকা মতৰ অনৈক্যৰ বিষয়ে একো কোৱা নহয় তেনেহ'লে সেইটো দূষিত যুক্তি হয়। হয় লোকৰ মত খণ্ডন কৰি নিজৰ মত দিব লাগে আৰু সেইটো নহ'লে দুয়োটা মতকেই লগালগিকৈ দিব লাগে, যেন পাঠকসকলে সত্যাসত্য বিচাৰ কৰিব পাৰে' (বুৰঞ্জীৰ সম্ভাৰ্য্য সম্ভাৰনা)। কাকতিৰ এই পদ্ধতিত সুসংবদ্ধ যুক্তি ধৰ্মী সমালোচনা পোৱা যায় আৰু তাৰ সহায়ত পাঠকে যথায়থভাবে নিজৰ ধাৰণা ঠাৱৰ কৰি ল'বলৈ সুবিধা পায়। কাকতিৰ সমালোচনাত এক সৌন্দৰ্য্য স্পৃহা লক্ষ্য কৰা যায়। কি তাত্ত্বিক, কি কাব্যিক সকলো ধৰণৰ বচনাৰ সূক্ষ্ম সৌন্দৰ্য্য বিচাৰত কাকতি সদায় ব্যস্ত হৈ পৰে। কাকতিয়ে যুগ-সাহিত্য আৰু সমাজৰ ৰূপৰেখা আদি প্ৰবন্ধত ৰংঘৰ, অভিযাত্ৰী, আৱাহন নতুন অসমীয়া আদি সাময়িক আলোচনী আৰু পত্ৰিকাৰ সম্পৰ্কতো চমু আলোচনা আগ বঢ়াইছে। অসমীয়া পত্ৰিকাক 'কেইবা মাহৰ অন্তৰতহে এবাৰ সাহিত্যৰ সৌৰমণ্ডলত ভুমুকি মৰা' নেজাল তৰা বুলিছে।

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে কাকতি ইংৰাজী ৰোমাণ্টিক কবিতাৰ

অনুবৰ্ণী আছিল। ৱৰ্ডছৱৰ্থ, শ্বেলী আৰু কাঁটছৰ প্ৰকৃতি কবিতাবোৰ কাকতিৰ বিশেষ প্ৰিয় আছিল। বাস্তৱ পৃথিৱীখন, ইয়াৰ প্ৰকৃতি, সৰু ডাঙৰ বস্তুবোৰ, মানুহবোৰ, মানুহৰ সঁচা আবেগ অনুভূতি ভৰা অন্তৰবোৰ কাকতিয়ে কবিতাত পাবলৈ আশা কৰিছিল। অসমীয়া কবিতাতো যে কাকতিয়ে 'বাস্তৱাশ্ৰয়ী' আৰু যুক্তিবাদী আদৰ্শ বিচাৰিছিল তাক তেখেতৰ সমালোচনাবোৰৰ পৰা গম পোৱা যায়। এইটোও গম পোৱা যায় যে কবিতা হ'বলৈ হ'লে, কাকতিৰ মতে তাত এক সাংগীতিক প্ৰবাহ থাকিব লাগিব। 'কবিতা বাস্তৱী গীতি' (কথা-কবিতা)। তদুপৰি 'সকলো প্ৰকৃত কবিতাই কবিৰ ব্যক্তিগত অনুভূতিৰ ভাষাময় চিত্ৰ বা ছন্দোময় স্পন্দন' (কথা-কবিতা)। সেয়েহে মুক্তক ছন্দৰ আধুনিক কবিতাৰ প্ৰতি কাকতিয়ে বিৰূপ মনোভাব প্ৰকাশ কৰিছে (যুগ-সাহিত্য আৰু সমাজৰ ৰূপৰেখা)।

ওপৰৰ লক্ষণসমূহ কাকতিৰ প্ৰায় সকলো সমালোচনামূলক বচনাতো বিদ্যমান। প্ৰাচ্য বা পাশ্চাত্যৰ কোনো প্ৰসিদ্ধ সমালোচকৰ পদাংক অনুসৰণ কৰি কাকতি সমালোচনাত নমা নাই। আৰু কোনো প্ৰতিষ্ঠিত কাব্যতত্ত্ব সম্বন্ধীয় সূত্ৰও প্ৰয়োগ কৰি দেখুওৱা নাই। সাহিত্য-সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত আৰ্নল্ড আৰু হাফৰ্ডৰ দৃষ্টিভংগীক তেখেতে ভাল পাইছিল বুলি ড°মহেশ্বৰ নেওগে মত দিছে।^২ ড°দিলীপ বৰুৱাৰ মতে কাকতিৰ সমালোচনা ভংগীত ওৱালটাৰ পেটাৰৰ প্ৰভাৱ আছে। শ্ৰীঅজিত বৰুৱা^৩ আৰু শ্ৰীকনক চন্দ্ৰ শৰ্মাই^৪ তুলনামূলক পৰীক্ষণৰ দ্বাৰা কাকতি আৰ্নল্ডৰে ওচৰ চপা বুলি কৈছে। প্ৰকৃততে পশ্চিমীয়া সমালোচকসকলৰ ভিতৰত কাকতি আৰ্নল্ডৰে ওচৰ চাপিছে যদিও কাকতিৰ সমালোচনা পদ্ধতিত এক স্বকীয় ভংগী লক্ষ্য কৰা যায় আৰু সি ভাৰতীয় জাতীয় আন্দোলনৰ পটভূমিত কাকতিৰ জাতীয় চেতনা, প্ৰজ্ঞা, প্ৰতিভা আৰু বীৰশক্তিৰ দ্বাৰা নিৰ্দিষ্ট এক সঁচত গঢ় লৈ উঠিছিল।

সমাজতত্ত্ব

সাহিত্য-সমালোচনাখিনিত কাকতিৰ সূক্ষ্ম বিশ্লেষণাত্মক দৃষ্টিভংগী যিদৰে প্ৰকাশ পাইছে তেনেদৰে সমাজতাত্ত্বিক বচনাখিনিত তেখেতৰ শাস্ত্ৰ বৈদক্ষ্য প্ৰতিফলিত হৈছে। বিষয়বস্তুলৈ চাই কাকতিৰ সমাজতাত্ত্বিক বচনাখিনিক নৃতাত্ত্বিক আৰু লোক-সাংস্কৃতিক এই দুভাগত ভাগ কৰিব পৰা যায় যদিও এইখন ক্ষেত্ৰত কাকতিৰ চিন্তা প্ৰবাহ একে সময়তে এই দুইটি বিষয়ৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰশীল হোৱা দেখা যায়। সেয়ে সংস্কৃতিমূলক নৃতত্ত্ব তেখেতৰ আন এক কৰ্মক্ষেত্ৰ আছিল বুলি কব পাৰি। একাধিক গৱেষণাপত্ৰ আৰু বচনাৰ উপৰিও *দি মাদাৰ গদেছ কামাখ্যা*, *বিষ্ণুৱাইট মিথ্চ এণ্ড লিজেণ্ড্চ*, *কলিতা জাতিৰ ইতিবৃত্ত* আৰু *পুৰণি কামৰূপৰ ধৰ্মৰ ধাৰা* কাকতিৰ সমাজতত্ত্ব বিষয়ক বচনা। *কলিতা জাতিৰ ইতিবৃত্ত* নৃতাত্ত্বিক অধ্যয়নে প্ৰাধান্য পাইছে। *মাদাৰ গদেছ*, *বিষ্ণুৱাইট মিথ্চ* আৰু *ধৰ্মৰ ধাৰাত* পৌৰাণিক আৰু লোক-সাংস্কৃতিক উপাদানক কাকতিয়ে গৱেষণাৰ আহিলাৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছে।

কাকতিয়ে এই লানি গৱেষণাৰ বাবে ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নৰ (field study) পদ্ধতি লোৱা নাই। বৰং গ্ৰন্থলব্ধ তথ্যৰ ভিত্তিতে সমস্যাসমূহ পৰীক্ষা কৰিছিল। বিষয়

বিশেষত আন আন পণ্ডিতৰ দ্বাৰা ইতিমধ্যে আগ বঢ়োৱা তথ্য আৰু মন্তব্যকে কাকতিয়ে প্ৰধানকৈ নিৰ্ভৰ কৰিছিল বুলি বিষ্ণুৰাইট মিথ(পাতনি) জানিবলৈ দিছে। এই উদ্ধৃতিসমূহ তেখেতে বেদ, ব্ৰাহ্মণ, পুৰাণ, বৌদ্ধগ্ৰন্থ, তত্ত্বশাস্ত্ৰ, স্মৃতি আদি ভাৰতীয় উৎসৰ পৰা আৰু ইউৰোপীয় পৌৰাণিক আখ্যান আৰু সংশ্লিষ্ট বিষয়ত তেতিয়ালৈকে ওলোৱা বিভিন্ন গ্ৰন্থত বিভিন্ন পণ্ডিতৰ গৱেষণামূলক পৰীক্ষণ নিৰীক্ষণ আদিৰ পৰা আনিছে। আৰু শেষত এই সকলো তথ্যৰ মাজত একাধিক বিচাৰি লৈ কাকতিয়ে নিজৰ সিদ্ধান্ত ঘোষণা কৰিছে।

কাকতিৰ ভাষাতাত্ত্বিক জ্ঞানে সমাজতাত্ত্বিক বিষয়ৰ সিদ্ধান্ত লোৱাত সহায় কৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে কলিতা জাতিৰ নৃতাত্ত্বিক অধ্যয়নৰ বেলিকাও কাকতিয়ে কলিতা শব্দৰ সম্পৰ্কত এটা দীঘল ব্যাকৰণগত আৰু ভাষাতাত্ত্বিক টোকা দিছে (বচনাৱলী, পৃ. ১৩১)। তেনেদৰে প্ৰাগজ্যোতিষ, কামৰূপ, বাসুদেৱ, নাৰায়ণ, কামাখ্যা আদি শব্দও ভাষাতাত্ত্বিক তুলানীৰ্ণে বিচাৰ কৰি চাইছে। কাকতিৰ সমাজতাত্ত্বিক চিন্তাসূত্ৰৰ আঁত ধৰিছে তেখেতৰ পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ আৰু তথ্যবহুল তুলনাবোৰে। এই তুলনাবোৰ ইউৰোপীয় আৰু ভাৰতীয় পৌৰাণিক আৰু সাংস্কৃতিক মূলৰ পৰা আনিছে।

কাকতিৰ সমাজতাত্ত্বিক আলোচনাত ধৰ্মই অগ্ৰাধিকাৰ পাইছে। মাদাৰ গডেছৰ মুখাৰঙতে গ্ৰন্থৰ পৰিসৰ সম্বন্ধে কৈছে যে গ্ৰন্থখন আৰ্য্য মঙ্গোলীয় ধৰ্মীয় আচাৰ-আচৰণ আৰু ধৰ্মীয় বিশ্বাসৰ তুলনামূলক সমাজতাত্ত্বিক অধ্যয়ন।^{১২} আনুষ্ঠানিক পূজা-উপাসনাৰ (institutional cultus) সমলবোৰক ইয়াত অধ্যয়নৰ বাবে লোৱা হৈছে। ধৰ্মৰ ধাৰা গ্ৰন্থতো প্ৰাচীন কালৰে পৰা প্ৰচলিত শৈৱ আৰু শাক্ত ধৰ্ম আৰু পিছত বৈষ্ণৱধৰ্মৰ প্ৰাদুৰ্ভাৱ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে। বিষ্ণুৰাইট মিথচতো ভাৰতীয় ধৰ্মীয় পৰম্পৰাক গঢ় দিয়া আৰু পুৰাণ সমূহত সন্নিবিষ্ট আদিম বিশ্বাস, আচাৰ আদি লোক-সাংস্কৃতিক উপাদানহে কাকতিৰ গৱেষণাৰ বস্তু। কাকতিৰ এইলানি গৱেষণাৰ তাৎপৰ্য্য এয়ে যে লোক-বিশ্বাস, লোক-কথা, লোকাচাৰ আদিৰ সংমিশ্ৰণত গঢ়ি উঠা পৌৰাণিক কথা-কাহিনী আৰু ধৰ্মীয় আচাৰ-আচৰণবোৰ চালি জাৰি তেখেতে তাৰ পৰা অসম তথা ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাসৰ কেতবোৰ সম্ভাৱ্য সিদ্ধান্ত দিছে।

পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য, বিজুলী, Life and Techings of Sankar Dev আদিত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম সম্বন্ধে কাকতিৰ শাস্ত্ৰজ্ঞানৰ ব্যাপ্তি বুজা যায়। শংকৰদেৱৰ ধৰ্মমত, তাৰ লগত বংগদেশৰ, দাক্ষিণাত্যৰ, উত্তৰভাৰতৰ বৈষ্ণৱমতৰ সাদৃশ্য বৈশাদৃশ্য, বৈষ্ণৱ দৰ্শনৰ বৈশিষ্ট্য, একশৰণৰ তাৎপৰ্য্য আদি বিষয়ক পানী নসৰকা যুক্তিৰে এনেদৰে বিশ্লেষণ কৰিছে যে তাত ধৰ্ম সম্বন্ধে কাকতিৰ উদাৰ আৰু বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভঙ্গীও ধৰা পৰিছে।

গৱেষণা ৰীতি

অধ্যয়ন, যুক্তি আৰু উদাৰ দৃষ্টিভঙ্গী এজন গৱেষকৰ বাবে অতি আৱশ্যকীয় গুণ। এইবোৰ গুণৰ উপৰিও কাকতিৰ প্ৰণালীবদ্ধ চিন্তা পদ্ধতি আছিল। তেখেতৰ সকলোবোৰ ৰচনাতে এক শৃংখলা লক্ষ্য কৰা যায়। আধুনিক গৱেষণা পদ্ধতিৰ

প্ৰায়বোৰ নীতিয়েই তেখেতৰ ৰচনাত ৰক্ষিত হৈছে। প্ৰচুৰ পৰিমাণে তথ্য সংকলন কাকতিৰ গৱেষণাৰ এক বৈশিষ্ট্য। উদাহৰণেৰে বক্তব্য স্পষ্ট কৰাটো কাকতিৰ অন্যতম লক্ষণ। এই ক্ষেত্ৰত বক্তব্যৰ প্ৰাঞ্জলতা আৰু দাৰ্শনিকতা বিহীনতা তেখেতৰ গৱেষণা পদ্ধতিৰ আন এক লক্ষ্যণীয় বিষয়। তেখেতৰ স্পষ্ট আৰু পোনপটীয়া উক্তিৰ উদাহৰণ—“চৌধাৰী প্ৰকৃতি সৌন্দৰ্য্য বৰ্ণনাত সিদ্ধহস্ত, কিন্তু কেৱল বৰ্ণনাত থাকিলেই পদ্য ৰচনা প্ৰকৃত কবিতাত পৰিণত নহয়। তেনে হোৱাহেঁতেন প্ৰাণী আৰু উদ্ভিদবিদ্যাৰ গ্ৰন্থবোৰো কবিতাৰ পুথি হ’লহেঁতেন।” — এনে গুণে কেতিয়াবা কাকতিৰ সমালোচনাক আৰু সমাজতাত্ত্বিক প্ৰবন্ধকো বিজ্ঞান ৰচনাৰ শাৰীলৈ লৈ গৈছে।

গৱেষক হিচাপে কাকতিয়ে পূৰ্বসূৰী সকলৰ চিন্তা-চৰ্চাক যথেষ্ট শ্ৰদ্ধা সহকাৰে বিবেচনা কৰে। প্ৰতিষ্ঠাপন পশ্চিমীয়া পণ্ডিতৰ মন্তব্যক নিজৰ মতৰ সমৰ্থক ৰূপে পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে উদ্ধাৰ কৰে। কাকতিৰ গৱেষণা পদ্ধতিৰ এক অনুকৰণীয় দিশ হৈছে যে তেখেতে কোনো কথা অনুমানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি আলোচনা নকৰে, সিদ্ধান্ত দিয়াতো দূৰৈৰ কথা। নিজৰ অনধিকৃত ক্ষেত্ৰত তেখেতে প্ৰৱেশ কৰিবলৈ চেষ্টাই নকৰে। বাৎসল্য ৰসসিক্ত বৰগীত সমূহক আন ভাৰতীয় প্ৰান্তীয় সাহিত্যৰ লগত তুলনা কৰিবলৈ গৈ কৈছে, “বৈষ্ণৱ ইতিহাসত মহাবাৰ্হীত ভক্ত তুকাৰামৰ গীত কেতবোৰত বাৎসল্য ৰস ফুটি ওলোৱা বুলি শুনা যায়। কিন্তু তেওঁৰ মূল কবিতাবোৰৰ লগত পৰিচয় নথকাত এই বিষয়ত কোনো মতামত দিব নোৱাৰি” (বৰগীত)। ইয়াত গৱেষকৰ সততা আৰু নিষ্ঠা প্ৰকাশ পাইছে। কাকতিৰ গৱেষণা গ্ৰন্থখনেই বিশ্বৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত ভূয়সী প্ৰশংসা পাইছে। তেখেতৰ ভাষাতাত্ত্বিক গৱেষণা পদ্ধতিৰ শ্লাগ লৈ কালিফৰ্ণিয়া বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক ড° এম. বি. এমেনুৱে আগবঢ়োৱা সমালোচনাত গ্ৰন্থখনক notable product of a very good method বুলি কৈছে।

অনুবাদ ৰীতি

অনুবাদ সম্পৰ্কে কাকতিৰ নিজা অভিমত এনে—“অনুবাদকৰ কাম অতি জটিল। তেওঁ এফালে মূল গ্ৰন্থৰ সকলো সাৰ মৰ্ম ফটফটীয়াকৈ উপলব্ধি কৰিব আৰু আনফালে সেই মৰ্মে নিজ ভাষাৰ স্বাভাৱিক ঠাঁচৰে মূলৰপৰা বৰ বেলেগ নোহোৱাকৈ প্ৰকাশ কৰিব লাগিব। সাহিত্যৰ গুণগ্ৰাহী আৰু নিজ ভাষাত অশেষ আধিপত্যশালী লিখক নহ’লে ভাঙনি সফল হ’ব নোৱাৰে— বিশেষতঃ ভাব বহুল গ্ৰন্থৰ ভাঙনিত”; (মাতৃ)। তেখেতে অনুবাদত নিৰ্ভাঁজ ঘৰুৱা ঠাঁচ থকাটো আশা কৰিছিল। সেয়ে তেখেতৰ আপত্তি যে “অনুবাদৰ ভাষা ভালেমান লিখকৰ হাতত সংস্কৃতীয়া হৈ পৰে”, (মাতৃ)।

কোনো গ্ৰন্থ সুকীয়াকৈ অনুবাদ কৰি যোৱা নাই যদিও পূৰ্বৱৰ্তী আলোচনাত দেখুওৱা মতে কাকতিৰ অনুবাদকৰ্মৰ পৰিমাণ বৰ কম নহয়। অসমীয়া আৰু ইংৰাজী দুয়োটা ভাষালৈকে কাকতিয়ে দক্ষতাৰে অনুবাদ কৰিব পাৰিছিল। অসমীয়ালৈ কৰা অনুবাদত কাকতিয়ে যিমান পাৰে নিৰ্ভাঁজ ঘৰুৱা ভাষা ব্যৱহাৰ কৰে। বিশেষকৈ সংলাপৰ অনুবাদত তেখেতে ঘৰুৱা কথিত ভাষা প্ৰয়োগ

কবি অনুবাদ বসাল কবি তোলে যেনে, “গিৰিয়েকে এপোহামান ভজা মিছা মাছ বাকলিৰে সৈতে খোৱাত পেট চলিছিল। শেহ নিশাহে টোপনিত পৰিছে। আন এজনীয়ে ক’লে- ওৰে দিনটো ব’দত থিয় হৈ কাম কৰিছে, ব’দৰ তাপ লাগি গাটোত কিজানিবা অলপ পুৰুখালি ৰং ধৰেই” (মহিলাৰ মহাসভা)। তাত্ত্বিক আৰু দাৰ্শনিক বিষয়ৰ অনুবাদত তেখেতৰ ভাষা গহীন হৈ পৰে, আৰু তাত সংস্কৃত শব্দৰ পয়োভৰ চকুত পৰে, যেনে— “ফুলবোৰৰ কি শুভ্ৰ সৰলতা, কি বিনয়ৰাগ বজিত লাৱণ্য। হে বিস্ময় প্ৰসূতি, সুকোমল বহস্যময়ী প্ৰকৃতি।..... আমি সৰ্বদায় বাস্তৱ ভাষাত্ৰাণ চিত্ৰাকুল কৰ্মলিপ্ত, আমি পাঠ নিমগ্ন (পণ্ডিতৰ ভূমাস্পৃহা)।

কাকতিৰ ইংৰাজীলৈ কৰা অনুবাদখিনি সৰল আৰু সাৱলীল। কাকতিয়ে শংকৰদেৱ নামৰ ইংৰাজী গ্ৰন্থত ভাগৱত, কীৰ্ত্তনঘোষা, নামঘোষা, ভক্তি বত্ৰাৱলী আদি অসমীয়া গ্ৰন্থৰ পৰা আৰু ভাগৱত, ভক্তিসূত্ৰ আদি সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ পৰা ভাঙনি কৰি তুলি দিছে। ইয়াত কাকতিয়ে শংকৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱ বিৰচিত দুটি বৰগীতো ইংৰাজীলৈ ভাঙনি কৰিছে। গীত দুটিত অনুবাদ বৰ সাৱলীল আৰু মনোগ্ৰাহী হৈছে। উদাহৰণ স্বৰূপে এটি গীতৰ প্ৰথম কলিটি তুলি দিয়া হ’ল-- Rest my mind, rest on the feet of Rama, Seest thou not the great end approaching My mind, every moment life is shortening Just heed, any moment it might fleet off। এইটি শংকৰদেৱে তীৰ্থভ্ৰমণ কালত বদৰিকাশ্ৰমত লিখা ‘মন মেৰি ৰাম চৰনহ লাগু’ এই গীতটিৰ প্ৰথম স্তৱকটিৰ অনুবাদ। কাকতিৰ ইংৰাজীলৈ কৰা অনুবাদৰ ভিতৰত ৰায়চৌধুৰীৰ কবিতাখিনি মনত ৰাখিবলগীয়া। ইয়াত কাকতিয়ে পৰাপক্ষত মূলৰ আক্ষৰিক অনুবাদ কৰিছে। কিন্তু কবিতাৰ আংগিকৰ খাটিৰত কেতিয়াবা নিজাকৈ দুই এটা চৰণ সংযোগ, বিয়োগ বা সলনি কৰিছে।^{১০} অনুবাদত কাকতিৰ শব্দচয়ন প্ৰশংসনীয় হৈছে। জাতীয় ভাৱৰ এই কবিতাখিনিৰ অনুবাদতো মূলৰ ভাৱ অনুভূতি সুন্দৰকৈ ৰক্ষা পৰিছে।

বিদেশী গ্ৰন্থৰ নামবোৰৰ কাকতিয়ে দিয়া অসমীয়া ভাষান্তৰবোৰ যেনে দুৰ্ভাগ্যৰ সৌৰৰণি (Historia Calamitatum) অন্তৰ্গাণৰ ডায়েৰী (Journal Intine), ঐশ্বৰিক কাব্য (Divine Comedy), নৱ জীৱন (Vita Nouva) আদি যথার্থ হৈছে। তেনেদৰে কেতবোৰ খণ্ডকাব্যও কাকতিৰ অনুবাদত বৈছিয়ে সার্থক হৈছে যেনে ভূমাস্পৃহা (longing for totality), আদৰ্শৰ ব্যাধি (malady of the ideal), অত্ৰান্ত চিত্ৰকৰ (faultless painter), মণ্ডল নৃত্য (circle dance), কানন কবিতা (pastoral poems) ইত্যাদি। এই ভাঙনিবোৰ মূলতকৈ অধিকহে ৰমণীয় হৈ পৰিছে। অনুবাদখিনিতো কাকতিৰ মৌলিক প্ৰতিভা প্ৰতিফলিত হৈছে।

পাঠ-সমীক্ষা

বিজ্ঞানসন্মতভাৱে পাঠ-সমীক্ষা কৰাৰ পদ্ধতি তেতিয়াৰ দিনত অসমত প্ৰচলিত নাছিল। কাকতিয়ে পুৰণি পুথিৰ পাঠ সম্পাদনাৰ ক্ষেত্ৰত কি ৰীতি লৈছিল তাক তেখেতৰ ‘ভূমিকা’ৰ পৰা জনা নাযায়। আধুনিক নীতিৰ দৰে তেখেতে একাধিক পাঠ সংগ্ৰহ কৰি শ্ৰীমাধৱদেৱৰ চোৰধৰা আৰু পিপড়া গুচোৱা নাট দুখনৰ পাঠ সম্পাদনা কৰিছে আৰু পাঠান্তৰো নিৰ্দেশ কৰিছে। পাঠান্তৰৰ উৎসৰূপে স্থান

বিশেষে বৰদোৱাৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। বৰ্ণবিন্যাসত সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ নিয়ম অনুসৰণ কৰিছে।

কাকতিৰ শিশু সাহিত্য বুলি ক’বলৈ পখিলা নামৰ গ্ৰন্থখনি মাত্ৰ হাততে পোৱা যায়। শিশু সাহিত্যিকৰূপে কাকতিৰ উদ্দেশ্য সুকীয়া। দেশ বিদেশৰ কাহিনী কৈ শিশুসকলৰ জ্ঞান-পিপাসা বঢ়োৱা পখিলাৰ উদ্দেশ্য। নীতি পৰক উপদেশেৰে কাকতিয়ে ইয়াত শিশুৰ অধ্যাত্মিক চৰিত্ৰ গঠনত জোৰ দিছে। ৰচনাসমূহৰ উপস্থাপন ৰীতি আৰু ভাষাও সৰল।

ৰচনা ৰীতি

কাকতিয়ে যথেষ্ট পৰিমাণৰ ৰচনা এৰি থৈ গৈছে। সকলোবোৰ ৰচনাই গবেষণামুখী। এনেধৰণৰ তত্ত্বগত ৰচনা পণ্যদ্রব্য হিচাপে মুঠেই সম্ভাৱনাপূৰ্ণ নহয়। তথাপি কাকতিৰ ৰচনা তেতিয়াৰে পৰা এতিয়ালৈকে সকলো স্তৰৰে পাঠকৰ বাবে গল্প উপন্যাসৰ দৰেই জনপ্ৰিয় হৈ আছে। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হ’ল কাকতিয়ে নিজৰ বক্তব্য কোনো আঁৰ নোহোৱাকৈ আৰু স্পষ্ট ভাৱে সৰল ভাষাত বুজাই ক’ব পাৰে। সেয়েহে তাত্ত্বিক কথাও সকলো স্তৰৰ পাঠকৰে সহজে বোধগম্য হয়। কাকতিৰ মনোৰম বাকভংগীৰ বাবেও সি উপাদেয় হৈ পৰে।

কাকতি ভাষাৰ যাদুকৰ। অসমীয়া, ইংৰাজী দুয়োটা ভাষাতে তেখেতৰ সমান দখল আছিল। সাধাৰণভাৱে তেখেতে ‘নিভাঁজ অসমীয়া’ ভাষাৰ পোষকতা কৰিছিল ‘নিখুঁত ঘৰুৱা শব্দ’ আৰু উপযুক্ত ঠাইত উপযুক্ত ভাৱৰ ‘বাহকৰূপে ব্যৱহাৰ হোৱা জাতুৱা ঠাঁচ’ কাকতিৰ অসমীয়া ভাষাৰ লক্ষণীয় দিশ। ল’ৰাটোৱে জেউৰ ধৰিছে, এপোহামান ভজা মিছা মাছ খোৱাত পেট চলিছিল, আৰু কাল, ঐ-বিজলুৱা ল’ৰা, কিৰা দি খাটিছোঁ, এটালত, আইন কলেজত তিনি বছৰ খৰলি খোৱা হ’লত, বাণৰ বৰ মাগনি, আহিব বুলি বান্ধ দিছে— ইত্যাদি শব্দ আৰু বাক্যাংশই কাকতিৰ ভাষাত স্বকীয় সৌন্দৰ্য্য প্ৰদান কৰিছে।

কাকতিয়ে যি সময়ত সাহিত্য চৰ্চা কৰিছিল সেই সময়ত বঙলা ভাষাৰ পৰা অসমীয়া ভাষাক পৃথক কৰি দেখুৱাৰ প্ৰয়োজনীয়তা শিক্ষিত অসমীয়া সকলে বৰকৈ অনুভৱ কৰিছিল। বেজবৰুৱাৰ লগত নিবিড় ঘনিষ্ঠতা হোৱা কাকতি বেজবৰুৱাৰ ভাষাপ্ৰেমৰ দ্বাৰাও প্ৰভাৱিত হৈছিল। তাতে ভাৰতীয় জাতীয় আন্দোলনৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত এনে নিভাঁজ অসমীয়া আৰু ঘৰুৱা অসমীয়াৰ চৰ্চা কৰাটো কাকতিৰ দৰে জাতীয়তাবাদী সমালোচক এজনৰ পক্ষে এক মানসিক বান্ধোনেই আছিল বুলিব পাৰি।

বিষয়বস্তুৰ গাভীৰ্য্য ৰক্ষা কৰিবলৈ কেতিয়াবা তেখেতৰ ভাষা সংস্কৃতীয়া হৈ পৰে, বিশেষকৈ দাৰ্শনিক আৰু তাত্ত্বিক ৰচনাত। তেতিয়া সংস্কৃত শব্দৰ পয়োভৰ চকুত লগা হয়। এনে ৰচনাত সংস্কৃত বাকভংগীৰ অনুকৰণো মন কৰিবলগীয়া, যেনে, হে বিস্ময় প্ৰসূতি বহস্যময়ী প্ৰকৃতি, শক্তিপ্ৰদায়িনী জিৰণি, কি মঙ্গল-মণ্ডিত ক্ষণ, কি সন্মোহন কাল ইত্যাদি। লয়ান্তৰক গুণান্বিত হোৱাৰ বাবে কাকতিৰ গদ্যক কাব্যিক গদ্য বা ললিত গদ্যও বুলিব পাৰি। আন ৰচনাতকৈ সাহিত্য সমালোচনাৰ ভাষা অধিক কাব্যিক হোৱাৰ কাৰণ হৈছে যে ইয়াত উপমাগৰ্ভ

অলংকাৰৰ প্ৰচুৰ প্ৰয়োগ ঘটিছে। তেখেতে শুদ্ধ উপমাতকৈ উপমাপ্ৰপঞ্চৰ অন্তৰ্গত দীপক, কপক, প্ৰতিবস্তুপমা আদি বেছিকৈ ব্যৱহাৰ কৰিছে। যেনে- 'হিমালয়ৰ নিভৃত শৃঙ্গৰ ওপৰত স্তূপীকৃত হৈ থকা অনন্ত তুহিন বাশিয়েই গলি গৈ ভৈয়ামত নানান নদ-নদী স্বৰূপে অৱতীৰ্ণ হোৱাৰ দৰে এই তিনিও ধাৰাবেই মূল কাৰণ হৈছে মাধৱদেৱৰ বসময়ী ভক্তিৰ গভীৰ আৱেগ'। (নামঘোষা)। 'গোটেই কবিতাটো জোনাকী নিশাৰ আকাশী পৰীৰ লীলা-খেলা যেন লাগে।' (কুমৰ হৰণ) ইত্যাদি। অলংকাৰৰ উৎস তেখেতৰ কল্পনাৰ চিত্ৰময়তা। অলংকাৰৰ প্ৰচুৰ প্ৰয়োগ ঘটিলেও কাকতিৰ ভাষা সন্তলিত আৰু সংযত। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হৈছে তেখেতৰ লিখনি অতি সুস্পষ্টভাৱে বস্তুগত। বিজুলীৰ তৰ্কযুক্ত কিন্তু কাকতিৰ ভাষাত এই সুসমা লাঘৱ হৈছে। বৰং তাত ভাষা কটুত্বপূৰ্ণ।

কাকতিৰ অসমীয়া লিখনিত থকা সকলোখিনি গুণ ইংৰাজী বচনাতো পোৱা যায়। তেখেতৰ ইংৰাজী ভাষা মধুৰ আৰু শক্তিশালী প্ৰকাশিকা গুণযুক্ত। ড॰ নেওগৰ মতে 'সমালোচনাৰ হাতিয়াৰ হিচাপে কাকতি ইংৰাজী ভাষাবেই আটাইতকৈ সুখী; তাৰেই তেওঁ স্পষ্ট টং টং শব্দ কৰি প্ৰাণৰ তলিলৈকে বক্তব্যৰ ধ্বনি স্পৰ্শাই দিব পাৰে। (ভূমিকা, পৃ. ১৪)। বাক-পৰিমিতি কাকতিৰ সকলোবোৰ বচনাৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য আৰু সিয়ে কাকতিৰ বৈদক্ষ্যৰো পৰিচায়ক।

- ১। Banikanta Kakati seems to have been the first to note specific lexical parallels between Tibeto Burmic and Assamese -- Robert Shafer, Kakati and Foreign loans in Assamese, Journal of the University of Gauhati, Vol. XV: PP 33-4.
- ২। Introduction, Visnuite Myths and legends 1952
- ৩। দৰ্শনানু ঋষিঃ
- ৪। দ্ৰষ্টব্য, ভূমিকা চতুৰ্থ ছেদ, বচনাৱলী পৃ ০৪
- ৫। পুৰণি সাহিত্যৰ সীমাবদ্ধতা
- ৬। T.S. Eliot, Selected Essays, 31-33
- ৭। Mathew Arnold, Essays in Criticism.
- ৮। ভূমিকা চতুৰ্থ ছেদ।
- ৯। 'Banikanta as a critic, Banikanta Kakati
- 10। সাহিত্য-সমালোচক বাণীকান্ত কাকতি, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগত ড॰ বাণীকান্ত কাকতি জন্মশতবৰ্ষ উদ্‌যাপন উপলক্ষে অনুষ্ঠিত আলোচনা চক্ৰত পঠিত গৱেষণা পত্ৰ।
- ১১। ড॰ বাণীকান্ত কাকতিৰ কাব্যতত্ত্ব আৰু কাব্যালোচনা, গৰীয়সী, ১/৬, মাৰ্চ, ১৯৯৪।
- ১২। The present publication is a mere introduction towards the study of the fusion of the Aryan and Extra-aryan religious beliefs and practices in assam in the light of the comparative method of modern sociological studies. Introduction, The Mother Goddess Kamakhya
- ১৩। দ্ৰষ্টব্য, ড॰ নেওগ, ভূমিকা চতুৰ্থ ছেদ।

কাকতিৰ ব্যক্তিত্ব

সাহিত্যিকৰ সাহিত্যকৰ্ম হৈছে তেওঁৰ ব্যক্তিত্ব আৰু প্ৰতিভাৰ দাপোন। লৈখকৰ ভাৱ-ভাষা, ধ্যান-ধাৰণা, প্ৰজ্ঞা-পাণ্ডিত্য, আচৰণ-অভিজ্ঞতা আনকি লৈখকৰ মূদ্ৰাদোষো তেওঁৰ সাহিত্যকৃতিয়েই ধৰি ৰাখিব পাৰে। কোনো প্ৰতিভাবান লোকৰ ব্যক্তিত্ব আৰু প্ৰতিভা সম্পৰ্কীয় মৌখিক খবৰ অতি সোনকালে অতিৰঞ্জিত হৈ পৰে। প্ৰকৃততে প্ৰতিভাবানজনৰ প্ৰতিভাৰ প্ৰভাই অনুৰক্তসকলৰ দৃষ্টি এনেদৰে ধুসৰ কৰি পেলাই যে প্ৰতিভাবানজনৰ মনীষা আৰু ব্যক্তিত্বও অতি সহজেই লোককথা বা কিংবদন্তীলৈ ৰূপান্তৰিত হয়গৈ। কিন্তু লৈখকৰ অজানিতে তেওঁৰ ব্যক্তিত্বৰ অবিচ্ছিন্ন প্ৰতিবিম্ব তেওঁৰ সাহিত্যত প্ৰতিফলিত হয়। এই দৃষ্টিৰে পৰীক্ষা কৰিলে বাণীকান্ত কাকতিৰ বচনাৱলীতো মানুহজনৰ ব্যক্তিত্ব উদ্ভাসি উঠা দেখা যায়।

কাকতিৰ সাহিত্যকৃতিৰ পৰিমাণ আৰু গুৰুত্বক সাক্ষীৰূপে লৈ একে আধাৰে ক'ব পাৰি যে প্ৰকৃততে বৈদক্ষ্যই কাকতিৰ ব্যক্তিত্বৰ এক বৃজন অংশ আওৰি আছিল। কাকতিক লগ পোৱা মানুহ, তেখেতৰ ছাত্ৰ আৰু তেখেতৰ মৃত্যুৰ পিছত লিখা স্মৃতিয়ন প্ৰৱন্ধ আদিৰ পৰা গম পোৱা যায় যে প্ৰথম দৃষ্টিতে কাকতি এজন গভীৰ প্ৰকৃতিৰ, সবল স্বভাৱৰ লোক আছিল। পিচ্কা-উৰা, চলা-ফুৰা, কথা-বতৰা সকলোতে কেৱল সবলতাই ফুটি উঠিছিল। 'কাকতি চাৰ' বুলিলে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মনলৈ যিখন ছবি আহে সেইখন এনে "..... সোণালী অকণমান ঢকুটি পিন এটা পখালিকৈ মৰা বগা ডাঁঠ কাপোৰৰ কামিজটো, সোত-মোছ সৰু মুগাফুলীয়া চলেংখন, আঠুৰ অলপ তলতে চুৰিয়াখন। কামিজৰ জেপত তাহানিখনৰে ঘঁহোতে ঘঁহোতে কয় যোৱা ব্ৰেকবাৰ্ড পে'নটো।" আৰু বোধকৰো এতিয়া আমি ফটোত দেখা ক'লা গোল ফ্ৰেমৰ চশমাযোৰ আৰু ভৰিত কেনভাচৰ জোতাজোৰ – এয়ে কাকতিৰ নিভা বেশ আছিল।

কাকতি সৰুতে একাণপটীয়া ছাত্ৰ আছিল। ছাত্ৰাৱস্থাতে পৰা কষ্টসহিষ্ণু কাকতি অধ্যাপকসহী আৰু দৃঢ়ব্ৰত আছিল। জন্মৰ আগতেই পিতৃহাৰা হোৱা সন্তানৰ ভৱিষ্যৎ গঢ়িবলৈ দৃঢ়সংকল্প মাতৃ লাহোৰালাৰ প্ৰভাৱে কাকতিৰ স্বভাৱত পৰিছিল বুলি নিশ্চয় স্বীকাৰ কৰিব পাৰি। কাকতিৰ সফল জীৱনৰ প্ৰধান উদ্যোক্তা ককায়েক পৰামানন্দ কাকতিয়েই ভায়েকক অধ্যাপনায় পৰিশ্ৰম আৰু নিবৰ সাধনাৰ পথ দেখুৱাই দিছিল। এই কথা ইতিমধ্যে কোৱা হৈছে যে বাণীকান্ত কাকতিয়ে অতি কষ্ট কৰি শীলাৰ প্ৰাথমিক স্কুললৈ যাতায়ত কৰিবলগীয়া হৈছিল, তথাপি ককায়েকে বাণীকান্ত কাকতিক ঘৰৰ ওচৰৰ স্কুললৈ বদলি কৰি নানিলে। বৰং চৰকাৰী প্ৰাথমিক বৃত্তি পৰীক্ষাত সফল পাবৰ বাবে শীলাৰ পৰাই ভায়েকক বৃত্তি পৰীক্ষাত বজ্জালে। বৰপেটাত দীৰ্ঘদিন ৰাখি হাইস্কুলীয়া শিক্ষা সাং কৰালে। বুজা যায় শৈশৱৰে পৰা এক প্ৰতিযোগিতামূলক মনোভাৱ কাকতিৰ মনত সুমুৱাই দিয়া হৈছিল। সিয়ে প্ৰাথমিক স্কুলৰ বৃত্তি পৰীক্ষাৰ পৰা জীৱনৰ অন্তিম দিনলৈকে তেখেতক সাৰস্বত

সাধনাত ইক্ষন যোগাই আহিছিল। এই মনোভাৱ বিজুলীৰ প্ৰৱন্ধ লানিতো স্পষ্ট হৈ পৰিছে। ঘৰৰ পৰা আঁতৰত থাকি হাইস্কুলত পঢ়োতেই কাকতি স্বনিৰ্ভৰশীল হ'বলৈ শিকিছিল। নুমলীয়া সন্তানে মাকৰ আদৰ আৰু ককায়েকৰ শাসনত লাজকুৰীয়া, মিতভাষী আৰু বিনয়ী হ'বলৈকো শিকিছিল। এইবোৰ গুণৰ বাবেই কটন কলেজত তেখেতৰ ইংৰাজীৰ অধ্যাপক পি চি বয়ৰ বাবে তেখেত আছিল my rare Banikanta।

কাকতি বৰ অনুসন্ধিৎসু লোক আছিল। সমাজতত্ত্ব আৰু নৃতত্ত্বৰ বচনা কেইখনত তেখেতৰ সত্য-সন্ধানী স্বভাৱ প্ৰকাশ পাইছে। পৰ্য্যবেক্ষণ ক্ষমতা অতি সুক্ষ্ম আছিল। সাহিত্য-সমালোচনামূলক প্ৰৱন্ধ বোৰত এই ক্ষমতাৰ বিশেষ প্ৰয়োগ ঘটিছে।

কাকতিৰ বচনাৰ বিষয়বস্তু আৰু প্ৰসংগৰ বিস্তৃতি দেখিলেই তেখেতৰ জ্ঞানলিপ্সাৰ কথা জানিব পাৰি। অধ্যয়ন যেন তেখেতৰ নিচা আছিল। কলিকতাৰ এডেন হিন্দু হোষ্টেলৰ বুঢ়া চকিদাৰ বনমালীয়ে ১৯৩০ চনত এজন অসমৰ ছাত্ৰৰ আগত কৈছিল, “অসমৰ কাকতি নামৰ এজন ডেকা ল'ৰা এই হোষ্টেলতে আছিল। মোৰ চাকৰি কালত মই তেওঁৰ দৰে কষ্ট কৰা ল'ৰা কেতিয়াও দেখা নাই। বাতি মই যেতিয়াই উঠো তেওঁৰ লেম্পটো জ্বলি থকাই দেখোঁ আৰু তেওঁক শকত শকত কিতাপবোৰৰ ওপৰত মূৰ ওজি থকাই দেখিবলৈ পাওঁ।” (কাকতি ১৯১৪ চনতে সেই হোষ্টেলত আছিল)। সন্ধিৰ পথ সাধনাৰ মাজেদিহে পাৰ হ'ব লাগিব — এয়ে সাধক কাকতিৰ উপদেশ।

অধ্যয়নৰ দৰে অধ্যাপনাতো তেখেতৰ অত্যন্ত বাপ আছিল। পূৰ্বৰ ছাত্ৰ সকলে তেখেতক শ্ৰদ্ধাৰে সোঁৱৰো। প্ৰধানকৈ ভাষাতত্ত্ব আৰু ইংৰাজী ৰোমাণ্টিক কবিতাৰ ক্লাচত কাকতিয়ে ছাত্ৰ সকলক মুগ্ধ কৰি ৰাখিছিল। অনিয়মিত আৰু অমনোযোগী ছাত্ৰই অৱশ্যে তেখেতৰ বাদবাণৰ চোক এতিয়াও মনত ৰাখিছে। অধ্যাপনাৰ সোৱাদ এৰি তেখেতে উপযাচি অহা শিক্ষাধিকাৰৰ পদ আৰু অসম লোকসেৱা আয়োগৰ সভাপতিৰ পদ ল'বলৈ অস্বীকাৰ কৰিছিল। ১৯৫২ চনৰ সাধাৰণ নিৰ্বাচনৰ সময়ত গুৱাহাটী সমষ্টিৰপৰা অসম বিধান সভাৰ সদস্যৰূপে থিয় দিবলৈ এটি বিশেষ ৰাজনৈতিক দলে কাকতিক অনুৰোধ কৰি মনোনয়ন দিবলৈ ইচ্ছা কৰি তেখেতৰ কাষ চাপিছিল বুলি জনা যায়। ৰাজনৈতিক মহলত এইটিও গুণা গঁথা হৈছিল যে প্ৰাৰ্থী হিচাপে থিয় দিলে কাকতি নিশ্চয় জয়ী হ'ব পাৰিব আৰু জয়ী হ'লে তেওঁ শিক্ষামন্ত্ৰীৰ পদবীও পাব। কিন্তু কাকতিক তেনে প্ৰলোভনেও অধ্যাপনাৰ দৰে মহৎ সেৱাৰ পৰা বিৰত কৰিব নোৱাৰিলে। ইয়াৰ পৰা তেখেতৰ সংযমশীলতা আৰু উচ্চ নৈতিকতাৰ আভাস পোৱা যায়।

কাকতি সহৃদয় পাঠক আছিল। তেখেত কেৱল বসগ্ৰাসীয়ে নহয় ভাৱগ্ৰাহী পাঠকো আছিল। যি বিষয়কে নপঢ়ক তেখেত কয়, তাত তথ্য হৈ পৰিছিল। দহিকতৰা, কেতেকী, তুমি আদিৰ আলোচনাত যিদৰে কাকতিৰ আত্ম-নিমজ্জন ঘটিছে তেনেদৰে নামঘোষাৰ ভক্তিতত্ত্ব আৰু কলিতা জাতিৰ ইতিবৃত্তত নৃতত্ত্ব বা পুৰণি কামৰূপৰ ধৰ্মৰ ধাৰাৰ আলোচনাতো কাকতিৰ তথ্যতা মনকৰিবলগীয়া। সকলো বিষয়ৰ গ্ৰন্থকে তেখেতে আত্মবিকৃতাবে পঢ়িছিল, গ্ৰন্থকাৰৰ বক্তব্য হৃদয়ঙ্গম

কৰিছিল। আৰু নৈপুণ্যভেদে কাঁৰ বা সাহিত্যিকজনক আৰু তেওঁৰ কাব্যবস্তুৰ উদাৰ ভাৱে প্ৰশংসা কৰিব পাৰিছিল। তেখেতে কুমৰ-হৰণ ক এটি স্বপ্নময় কাব্য-কথা বুলি অনুভৱ কৰি কবিতাটো ‘জোনাকী, নিশাৰ আকাশী পৰীৰ লীলা-খেলা’ বুলি কৈছে। নামঘোষাৰ সাহিত্যক সুবমাৰ কথা কৈছে— ‘সাহিত্য হিচাপে নামঘোষাৰ মূল্য এই মহান বসত, শব্দকালত এই চিৰ পৰিচিত গিৰি, নৈ, বন, উপবন আদিয়ে বিমল কান্তি ধাৰণ কৰাৰ দৰে, চন্দ্ৰ কিৰণৰ মৃদু পোহৰত চিৰপৰিচিত নৈৰ পানীৰ ওপৰত অপকৃপ জেউতি পৰাৰ দৰে বসময়ী ভক্তিৰ নিয়ত তিতা নানান মূলৰপৰা সংগৃহীত নামঘোষাৰ পদপুঞ্জৰ ওপৰত এক অভিনৱ সৌন্দৰ্য্যৰ সম্পাত আছে।’ কাকতিৰ বসগ্ৰাহী হৃদয়ে ভক্তিসূত্ৰৰ তাত্ত্বিক গ্ৰন্থ এখনিতো সৌন্দৰ্য্যৰ সন্ধান পাইছে, বসৰ উপচিতি অনুভৱ কৰিছে আৰু নিজৰ উপলব্ধিক কবিতাৰে নৈপুণ্যৰে আনৰ উপযোগীকৈ পুনৰ্নিৰ্মাণ কৰি আগবঢ়াব পাৰিছে। এইখিনিতেই পাঠকৰূপে কাকতিৰ সাফল্য প্ৰকাশ পাইছে।

শ্ৰদ্ধাবান সভতে জ্ঞানম্— কাকতিও শ্ৰদ্ধাবান পাঠক আছিল। মাধৱদেৱৰ গুৰুভক্তি আৰু দেৱভক্তিত তেখেত মুগ্ধ। মাধৱদেৱৰ বিনয়বতাই কাকতিক আকৰ্ষণ কৰিছে। নামঘোষাত এই তিনিধাৰাৰ ভাৱ ‘মিহলি হৈ বিশাল আনন্দসাগৰৰ ফালে প্ৰধাৱমান’ হোৱা দেখি তেখেত আপুত হৈছে। তেখেতৰ ভাষাৰে সেই তিনি ধাৰা হৈছে— ‘পূণ্যশ্ৰোক শংকৰ-স্মৃতি, মাধৱদেৱৰ আত্মলবিমা আৰু কৃষ্ণ-ভক্তি-মাহাত্ম্য।’ সমালোচকজন নিজে ভক্তিবান হোৱাৰ বাবেহে নামঘোষাত ‘মাধৱদেৱৰ বসময়ী ভক্তিৰ গভীৰ আৱেগ’ অনুভৱ কৰিব পাৰিছে। শ্ৰদ্ধাবান জনেহে ভক্তিতত্ত্বৰ নিৰস শাস্ত্ৰীয় বচনাৰ পৰা বসতিবাঞ্ছক জ্ঞান চপি উলিয়াব পাৰিছে। মহাপুৰুষ শংকৰদেৱৰ বিশাল ব্যক্তিত্বক তেখেতে ভক্তি কৰিছিল, কিছু যেন সমীহো কৰিছিল। মাধৱদেৱৰ ব্যক্তিত্বৰ লগত কাকতিৰ যেন অন্তৰংগতা গঢ়ি উঠিছিল। বৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ প্ৰভাৱত অসমত গঢ়ি উঠা সাহিত্য, সংস্কৃতি, দৰ্শন আৰু আদৰ্শৰ প্ৰতি কাকতি সততে শ্ৰদ্ধাশীল আছিল।

তেখেত এজন সুখী গৃহস্থী আছিল। ১৯১৬ চনত ২২ বছৰ বয়সত কনকলতা দেৱীক বিবাহ কৰাই গাঁৱস্থা ব্ৰত লয় আৰু মৃত্যু পৰ্য্যন্ত নিষ্ঠাৰে সেই ব্ৰত পালন কৰে। পত্নীয়ে তেখেতৰ অভিভাৱক আৰু বন্ধুৰ স্থানো দখল কৰিছিল। কটন কলেজত চাকৰি কৰা কালত বিহাবাকীৰ ঘৰৰ চোতালত বহি সদায় পত্নীৰ সৈতে ঘৰৰ-বাহিৰৰ কথা পাতি সন্ধিয়া বোৰ কটাইছিল বুলি এতিয়া তেখেতৰ পুত্ৰ শ্ৰীদেৱকান্ত কাকতিয়ে স্মৰণ কৰে। পতি-পত্নী আৰু পুত্ৰ-কন্যাৰে এটি সুস্থ গাঁৱস্থা পৰিবেশ ঘৰখনত বিৰাজ কৰিছিল। ১৯৫২ চনৰ ১৭ চেপ্তেম্বৰত পত্নীৰ মৃত্যুৰ আঘাত তেখেতে সহিবলৈ টান পালে, স্বাস্থ্যও পৰি গ'ল, মনোবলো কমি আহিল। পত্নী-বিয়োগৰ বেদনা তেখেতে কিমান গভীৰভাৱে অনুভৱ কৰিছিল তাক ড° মহেশ্বৰ নেওগে লিখা এইখিনি কথাৰ পৰা বুজিব পাৰি— ‘..... ইজনে সিজনে মাত লগাবলৈ গ'লে কৈছিল, “ধুমুহাৰ দৰে আহিল আৰু গোটেইখন খেলি মেলি লগাই ধৈ গ'ল। তেওঁৰ অন্তৰত তেতিয়া কি টা উঠিছিল, তাক আৰু বহল ভাষাৰে কবৰ আৱশ্যক নাথাকে; বন্ধু- বান্ধৱক মাথোন ওচৰ চাপি কৈছিল “ কেতিয়াবা বৰ বেয়া লাগে।”’ ই নিঃসঙ্গতাৰ তীব্ৰ অনুভৱৰ সৰল প্ৰকাশ। পত্নীৰ

শ্রদ্ধাৰ দিনা আক্ষেপেৰে কৈছিল— “মোৰ কোনো এখন কিতাপ তেওঁৰ নামে দিয়া নহ’ল। আজি এই কিতাপখনকে তেওঁৰ নামে উছৰ্গা কৰি দিলো।” শ্রদ্ধাৰ দিনাই পুৰণি অসমৰ ধৰ্মৰ ধাৰা কাকতিয়ে পত্নীৰ নামত উৎসৰ্গা কৰিছিল। এই ঘটনাৰ দুমাহৰ পিছতে (১৫ নৱেম্বৰ, ১৯৫২) কাকতিয়ে দেহত্যাগ কৰিলে। পিতৃকপে তেখেত সন্তানৰ প্ৰতি প্ৰয়োজনতকৈ কিছু বেছিৰে মৰমীয়াল আছিল বুলি বুজা যায়। ল’ৰা-ছোৱালীৰ পঢ়া-শুনা আৰু চৰিত্ৰ গঠনত সদায় চকু বাখিছিল। আৱশ্যক হ’লে ল’ৰাইৰ লিখা-মেলা শুধৰায়ো দিছিল। পুত্ৰ, কন্যা, পুত্ৰবধূ আৰু পৌত্ৰীৰে সংসাৰ পূৰ্ণ কৰি গাইস্থা দায়িত্বৰ পৰা তেখেতে অব্যাহতি ল’লে।

বন্ধু হিচাপে কাকতি সৌহাৰ্দ্যপূৰ্ণ ব্যক্তি আছিল। সাধাৰণতে কাকতিৰ দৰে অধ্যয়নশীল মানুহৰ বন্ধু কম। কিন্তু কাকতিৰ ব্যক্তিত্বৰ ওপৰে বন্ধুৰ অভাৱ নাছিল। তেনে বন্ধুৰ ভিতৰে এজন, অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰীয়ে মোৰ জীৱন ধুমুহাৰ এচাটি কাকতিৰ মিত্ৰতাৰ বিষয়ে লিখিছে। ‘ইংৰাজী ১৯২৩ চনত কাকতি, মই, শ্ৰীবিষ্ণু মেধি, কমলেশ্বৰ দাস বৰপেটা সত্ৰত শৰণ লৈছিলো। তেতিয়াৰে পৰা আমাৰ অন্তৰংগতা আৰু গাঢ় হৈছিল।’ কোনো এজন বন্ধুৰ লগত ওৱাহাটীৰ পৰা নাৰেঙ্গীলৈ যোৱা বেল লাইনটোৰ কাষে কাষে আবেলি ফুৰাটো কাকতিৰ নিত্য অভ্যাস আছিল। ‘ঘৰত ওড়ুওড়িত মলা ধপাত আৰু বাহিৰত চিগাৰেট বা বিড়ি, খোৱাৰ অভ্যাসো আছিল। ৰায়চৌধুৰীয়ে আৰু লিখিছে ‘ড° কাকতিয়ে প্ৰায় ছেদ নপৰাকৈয়ে মোক কৈ আছিল কবিতা লিখিবলৈ আৰু সেই কবিতাবোৰ তেওঁ ভাল ইংৰাজীত তৰ্জমা কৰি, এনেকি তেওঁৰ নিজ খবৰছেৰে ছপাই হ’লেও, নোবেল প্ৰাইজৰ প্ৰতিদ্বন্দিতাৰ বাবে পঠাই দিব বুলি কৈছিল। এইটো মোৰ পক্ষে কম লোভনীয় কথা নাছিল।’ এনেদৰে কাকতি বন্ধুবান্ধৱৰ বাবে অনুপ্ৰেৰণাৰ স্থল আছিল। নতুন লেখকক গঠনমূলক উপদেশেৰে উৎসাহিত কৰা আৰু ভাল লিখনিক উদাৰভাৱে প্ৰশংসা কৰা কাকতিৰ স্বভাৱ আছিল।

কাকতিয়ে সমাজৰ প্ৰতি নিজৰ দায়বদ্ধতা সদায় স্বীকাৰ কৰি লৈছিল। নিষ্ঠাৰে শিক্ষকতা কৰাৰ লগতে তেখেতে শেষ বয়সত হোমিওপেথি আৰু বায়োকেমিক কিতাপ পঢ়ি নিজৰ পৰিয়ালৰ, বন্ধু-বান্ধৱৰ আৰু লগতে ওচৰচুবুৰীয়া আৰু দুখীয়া লোকৰ সেৱা কৰিছিল। দুখীয়া ছাত্ৰৰ প্ৰতি কাকতি দয়ালু আৰু সহানুভূতিশীল আছিল। তেখেতৰ এই স্বভাৱৰ দৃষ্টান্ত দি পি.চি ৰয়ে লিখিছে — In Bengali indiom, he was like a coconut, dry and hard in the exterior but with sweet, thirst quenching milk inside (My Reminiscences of Banikanta, Banikanta Kakati the Man and His works. P. 19)

কাকতিক জনা সকলো লোকেই তেখেতৰ বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ ‘ব্ৰিতবঙ্গৰ হাঁহি’টোৰ কথা কয়। জনা যায়, ছাত্ৰসকলে সেই হাঁহিৰ ওপৰত নানা ধৰণৰ মন্তব্য দিছিল। সেই হাঁহিক বহুজনে বহু ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিছে। কোনোৱে কয় কাকতিয়ে হাঁহি শেষ নোহোৱা সফুৰা এটা লৈ ফুৰে। ই অনাবিল হাস্যৰসৰ সজাৰ। কোনো কোনোৱে মতে পাণ্ডিত্যৰ ওকতাই ভাৰজ্ঞান নকৰা সদানন্দ কাকতিৰ ই প্ৰাণৰ সবলতা। কোনোৱে বাবেও ই হাঁহিৰ ব্যঙ্গ দংশন সহ্য কৰা টান। কাকতিৰ হাঁহিত ঘৰুৱা ৰগৰ আৰু বুদ্ধিনিষ্ঠ ৰাজ দুয়োটা বৈশিষ্ট্যই আছিল বুজি নিশ্চিত ভাৱে ধৰি ল’ব পাৰি। প্ৰথমকোৱত

কাকতিৰ খুভতীয়া মন্তব্যই বন্ধুবৰ্গ আৰু ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক শলচকত পেলাইছিল যদিও পিছত কাষ চাপি ল’লে মানুহজনৰ অন্তৰংগতা, সহৃদয়তা আৰু সবলতাই মুগ্ধ কৰিছিল। এই সম্পৰ্কীয় অনেক ঘটনা পুৰণি ছাত্ৰৰ মুখে মুখে শুনা যায়। ইয়াৰ আঁৰত কাকতিৰ সতীৰ পৰ্যবেক্ষণ ক্ষমতা আৰু প্ৰত্যুৎপন্নমতাৰ পৰিচয় পোৱা যায়। কাকতিয়ে সাহিত্যত হাস্যৰসৰ ব্যাখ্যা দি কৈছে— ‘যি ৰসৰ ওপৰত গধুৰ ভাৱেও আমনি নলগোৱাকৈ মনত সোমাব পাৰে, সি ৰসৰ ওপৰে পঢ়াৰ ভাগৰকো তৃপ্তিত পৰিণত কৰে, যি ৰসে সাহিত্যৰ প্ৰত্যেক ৰসকেই সীমা পাৰ হৈ অধিকা দোষত আমনি লগোৱা হ’ব নিদিয়ৈ সিয়ে কাব্যত হাস্যৰস। কাকতিয়ে হাঁহিৰ উপকাৰিতা বুজি ৰসৰাজ বেজবৰুৱাৰ শ্লাগ লৈছে এনেদৰে— ‘কৰ্মপীড়িত জীৱনত অস্ততঃ এবাৰ অকপট হাঁহি এটাৰ সুবিধা দিয়াৰ কাৰণেও সকলোৱে তেওঁৰ ওচৰত ধকৰা।’ (বেজবৰুৱা)

স্বদেশপ্ৰেম কাকতিৰ চৰিত্ৰৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য আছিল। তেখেতৰ প্ৰতিটি বচনাতে এই আদৰ্শ স্পষ্ট হৈ পৰিছে। ভাৰতীয় জাতীয় আন্দোলনে কাকতিৰ জীৱন দৰ্শন আৰু ভাৱধাৰাত প্ৰভাৱ পেলাইছিল। পিছত অসমৰ ৰাজনৈতিক আৰু ভাষা সমস্যাই তেখেতৰ চিন্তাৰ দ্বাৰা মুকলি কৰিছিল। ভাষা সমস্যাৰ পটভূমিত কাকতিৰ অনমা মানসিকতাই *Assamese : Its Formation and Development* ৰ কাম হাতত ল’বলৈ প্ৰেৰণা যোগাইছিল। মহাত্মা গান্ধী, লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা, অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰী, গোপীনাথ বৰদলৈ আদি দেশসেৱক সকলৰ পৰা তেখেতে জাতীয়তাবাদৰ আদৰ্শ পাইছিল। এই সকল স্বদেশানুৰাগী লোকৰ প্ৰতি কাকতিৰ কেনে শ্ৰদ্ধা আছিল তাক সংশ্লিষ্ট বচনাসমূহৰ পৰা জানিব পৰা যায়। দেশৰ ইতিহাস আৰু ঐতিহ্য কাকতিৰ বাবে গৌৰৱৰ বিষয় আছিল। সংস্কাৰৰ এলাকুৰে কলীয়া কৰা ঐতিহ্য আৰু ইতিহাসক বিজ্ঞানসন্মত পদ্ধতিৰে ধুই চক্চকীয়া নিকা কৰি প্ৰকৃত স্বৰূপ উদ্ধাটন কৰাতেই কাকতিৰ প্ৰাথমিক প্ৰচেষ্টা জড়িত আছিল।

সচেতন নাগৰিক হিচাপে কাকতিয়ে জাতীয় সমস্যাৰ প্ৰতি দৃষ্টি ৰাখিছিল আৰু কাকতে আলোচনীয়ে নিজৰ মতামত দাঙি ধৰিছিল। নিৰক্ষৰতা, গ্ৰন্থ প্ৰকাশৰ সমস্যা, ভাষা সমস্যা (আমাৰ নতুন সাহিত্য) ৰাজনৈতিক অস্থিৰতা (Assam through Ages) আদি অসমৰ বিভিন্ন সমস্যাৰ ওপৰত উদ্ভিগ্নতাৰে নিজৰ অভিমত দাঙি ধৰাৰ উপৰিও জনসাধাৰণৰ মাজত একা, সামা, দেশপ্ৰেম আদি ভাৱ জগাব পৰা কেতবোৰ প্ৰায়োগিক উপায় আগবঢ়াইছিল। (আমাৰ নতুন সাহিত্য, জাতীয় চিন্তা, ভবিষ্যত অসমীয়া সাহিত্য)। তেখেতে সৰ্বভাৰতীয় সাংস্কৃতিক একতাহাৰ সহযোগ কৰিব পৰাকৈ উপায় দিছে এনেদৰে, ‘এনে দৃশ্যমান একাৰ প্ৰতীক সহজে আঁতৰাব নোৱাৰি, সেইদৰে আমাৰ উমৈহতীয়া অতীত আৰু বৰ্তমানক লগ লগাব পৰা এবিধ উমৈহতীয়া ভাৰতীয় বৰ্ণমালা থকা উচিত। সংস্কৃত সাহিত্যসমূহ লিপিবদ্ধ কৰা দেৱনাগৰী আখৰ আমাৰ উমৈহতীয়া বৰ্ণমালা হোৱা উচিত।’ ‘উমৈহতীয়া আদৰ্শ, উদ্দেশ্য আৰু অভিলাষ, কিন্তু প্ৰকাশৰ বিভিন্ন ৰূপ—, এয়ে অসমৰ ভৱিষ্যৎ সাহিত্যৰ মূল সুৰ হোৱা উচিত।’ (ভৱিষ্যৎ অসমীয়া সাহিত্য)

এজন প্ৰাচ্যতত্ত্ববিদকপে আৰু বিশেষভাৱে এজন ভাৰততত্ত্ববিদকপে তেখেতৰ সাৰস্বত ক্ষেত্ৰৰ পৰিসৰ অতি বিস্তৃত আছিল যদিও কাকতিৰ ভিতৰত

থকা 'অসমীয়া মানুহজনে' তেখেতৰ সকলো বিষয়ৰ প্ৰায় প্ৰতিটি বচনাতে ভূমুকি মাৰি দেখা দিছেহি। অসমীয়া ভাষা-সাহিত্যত স্ববিৰতা দেখিলে কাকতিয়ে সহ্য কৰিব নোৱাৰিছিল আৰু কঠোৰ ভাষাৰে তিবন্ধাৰ কৰিছিল— 'কোনো অলৌকিক ঘটনাই আমাৰ ভাষা সাহিত্যৰ ভিতৰেদি জাতীয় চেতনাৰ উদ্বোধন নকৰে। অসম সাহিত্য সভাৰ পিনে চোৱা, দেশ স্বাধীন হ'ল, সাহিত্য ধৰাশায়ী হ'ল। কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতিৰ পিনে চোৱা, এচটা ক'লা কাঠত নামটো আঁকি থোৱা আছে; যেন কবৰখানাৰ দুৱাৰমুখত অঁকা মৰা মানুহৰ নাম।' (জাতীয় চেতনা) কাকতিৰ এনে কথাত অনেক লোক অসন্তুষ্ট হৈছিল।

কাকতি বাকপটুও আছিল। অৱশ্যে তেখেতৰ চতুৰ কথন-ভংগী লিখনিতহে প্ৰকাশ পাইছে। জ্ঞানদাভিৰাম বৰুৱাৰ বিলাতৰ চিঠিৰ পাতনি আৰম্ভ কৰিছে এনেদৰে, 'জে-বৰুৱা ডাঙৰীয়াই "বিলাতৰ চিঠি"ৰ আগকথা লিখাৰ ভাৰ বিলাতলৈ নোযোৱা মানুহ এজনক এই বুলি দিলে যে বিলাতলৈ যোৱা মানুহৰ পক্ষে "বিলাতৰ চিঠি"ত কোনো নতুনত্ব নাই, এনে কি তেওঁলোকে ইয়াৰ পাত সূটিয়ায়ো নেচাব। বিলাতলৈ নোযোৱা মানুহে পুথিখনি পঢ়ি কেনে পাৰ পাৰে সেই বিষয়ে তেওঁ পটুৱৈ সমাজৰ দুই এঘাৰ শুনিব খোজে।' কাকতিৰ কথন ভংগীৰ বৈশিষ্ট্য হৈছে তেখেতৰ মিতভাষা। অন্যান্য লিখনিৰ উপৰিও বিজুলীৰ প্ৰৱন্ধলানিত কাকতিৰ বাগ্মিতা চমকপ্ৰদ। চুটি চুটি প্ৰৱন্ধবোৰত কম কথাৰে বহুতো বাদ-প্ৰতিবাদ আৰু অভিপ্ৰেত বক্তব্য দাঙি ধৰা হৈছে। 'মিতঞ্চ সাৰঞ্চ বঁচো হি বাগ্মিতা'— যি উক্তি সীমিত হৈয়ো সাৰগৰ্ভ সিয়েই বাগ্মিতাৰ পৰিচায়ক'।

মানুহজনৰ স্পষ্টবাদী আছিল। ই কেতিয়াবা কাকতিৰ স্বভাৱত চেকাও পেলাইছিল। অসামাজিক আৰু অহিতকৰ যি কোনো কথাকে কাকতিয়ে নিৰ্ভীকভাৱে প্ৰতিবাদ জনাইছিল। নিজে চৰকাৰী চাকৰিয়াল আছিল কিন্তু ভোষামোদেৰে ৰাজনৈতিক নেতাক সন্তুষ্ট কৰাৰ তেখেত পক্ষপাতী নাছিল। বৰং স্বাধীনতাৰ পিছত ৰাজনৈতিক নেতা সকলৰ স্থিতি আৰু আচৰণ তীব্ৰ ভাষাত সমালোচনা কৰি বাতৰিকাকত প্ৰৱন্ধ লিখিছিল।^{২২}

কাকতি ধাৰ্মিক আছিল কিন্তু ধৰ্মাঙ্ক নাছিল। কাকতিৰ যুক্তিবাদী মনটোৰ বাবেই তেখেতৰ স্বভাৱ তেনে আছিল বুলি ভাবিব পাৰি। তেখেতৰ মতে ধৰ্ম হৈছে 'সনাতন সত্যৰ উপলব্ধিৰ প্ৰতি চৈতন্য জাগৰণ। ঈশ্বৰ চিন্তাৰ প্ৰধান ক্ষেত্ৰ বিশুদ্ধ হৃদয়, বিশুদ্ধ মন। সং-ভাৱ আৰু সং চিন্তাৰদ্বাৰা দেহ আৰু মন যিমানেই নিকা হয়, সিমানেই ঈশ্বৰ উপলব্ধিৰ বিষয়ত ইয়াৰ শক্তি উৰ্বৰা হয়। আৰু দেহ-মন চিকুণাবলৈ কোনো বায় বা কষ্ট নালাগে (ভৱিষ্যৎ অসমীয়া সাহিত্য)'। তেখেত যে ভগবদ্ভিষ্মাসী আছিল তাক পখিলাৰ বচনাবোৰৰ পৰাও বুজা যায়। অক্লভাৱে ধৰ্মাচৰণ কৰাৰ বিৰোধিতা কৰি নিজে সমৰ্থন কৰা ধৰ্মমতকো নিজে নিৰপেক্ষভাৱে বিশ্লেষণ কৰি চাইহে তাৰ উপযোগিতাখিনি গ্ৰহণ কৰিছিল। যুক্তিবাদ কাকতিৰ বিচাৰ পদ্ধতিৰ শক্তিশালী সঁজুলি হোৱাৰ বাবেই তেখেতে অক্লভাৱে ধৰ্মাচৰণ কৰিব নোৱাৰিছিল।

তেখেতে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিছিল। 'মোৰ নিজৰ ইচ্ছাৰ উপৰি কাৰ্য্যৰ কাৰণৰ উচ্চতৰ শক্তি আছে বুলি ভাবিবলৈ মই প্ৰত্যেক মুহূৰ্ততেই বাধ্য'।^{২৩} তেখেতে নিৰাকাৰ ঈশ্বৰত বিশ্বাস কৰিছিল। 'প্ৰত্যেক মানুহেই ঈশ্বৰত বিশ্বাস কৰা

উচিত। কোনো নাম, ঠাই বা ব্যক্তিৰ ওপৰত বিশ্বাস স্থাপন কৰাটো অযুক্ত।'^{২৪} 'মানুহৰ বাবে শ্ৰেয় আৰু প্ৰেয় দুয়োবিধেই ভগবানৰ দান' 'সেই কাৰণে জ্ঞানীসকলে নিৰ্দিষ্ট বস্তুৰ প্ৰতি কামনা নজনাই, ঈশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰে — যজ্ঞেয়ঃ স্যান্নিষ্চিতং ব্ৰহ্ম তমো'— হে দেৱতা, যিটো মোৰ পক্ষে মঙ্গলদায়ক, সেইটো মোক জনাই দিয়া।' কাকতিৰ মতে জাগতিক আধিৰাধিৰ পৰা নিস্তাৰ কৰোঁতা জনো কোনো সাকাৰ দেৱতা নহয়—'জন্ম-মৃত্যু, শোক-তাপ সংসাৰত কোনেও নিৰোধ কৰিব নোৱাৰে; কিন্তু সেইবোৰৰ দৌৰাত্ম্যৰপৰা সাৰিবৰ একমাত্ৰ উপায়— অবিচলিত চিন্তেৰে সত্যৰ ধ্যান।' (পখিলা)

ধৰ্মক তেখেতে সামাজিক সংস্কাৰৰ এক সাধন বুলিও ভাবিছিল। সমাজ জীৱনত ই এক আদৰ্শ, য'ত এক ৰাগী বা নিচা আছে। ধৰ্মৰ স্বৰূপ কেনে তাক নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ উদাহৰণেৰে বুজাই দিছে এনেদৰে—'মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে এসময়ত অসমীয়া জীৱন আৰু সমাজৰ বিভিন্ন অৱয়বৰ সংযোগ সাধন কৰিবলৈ চেষ্টা চলাইছিল। সেই চেষ্টাৰ ফলতেই আমি আজিও আমাৰ সমাজ আৰু জীৱনত আংশিক সমন্বয়ৰ চিন দেখিবলৈ পাওঁ। কিন্তু সেই সংযোগ সাধনৰ ৰূপ সম্পূৰ্ণ ধাৰ্মিক আছিল। সেই কালৰ পাছত সমাজ বিভিন্ন ফালেদি বহুদূৰ আগুৱালে। এতিয়া নতুন ধৰ্মমতৰ' অভ্যুত্থান হৈছে আৰু নতুন মূল্যাংকনেও মানুহৰ চিত্ত আকৰ্ষণ কৰিছে। ধৰ্মক মানৱ-সমাজৰ কানি বিহ বুলি গানি পৰা হৈছে। যদি ধৰ্ম কানি স্বৰূপ হ'ল তেন্তে তাৰ ঠাই পূৰাব পৰা নতুন আদৰ্শও বিচাৰি উলিয়াব লাগিব। কিন্তু সেই আদৰ্শতো কানিৰ ৰাগীৰ সক্ৰিয় পৰিচালিকা গুণ থাকিব লাগিব।' (ভৱিষ্যৎ অসমীয়া সাহিত্য, ৰচনাৱলী পৃ. ৩১৬)

বায়সংকুল স্মাৰ্ত্ত ক্ৰিয়া-কাণ্ড তেখেতে সমৰ্থন কৰা নাছিল। একাধিক বচনাত সেইবোৰৰ প্ৰৱৰ্ত্তনৰ কাৰণ আৰু তাৰ ফলাফলো ফঁহিয়াই দেখুৱাইছে। তাৰ বিপৰীতে তেখেতে শংকৰদেৱ প্ৰৱৰ্ত্তিত নৱ-বৈষ্ণৱ, ভক্তি ধৰ্মৰ মূলমন্ত্ৰ, তাৎপৰ্য্য, উদ্দেশ্য, মাহাত্ম্য আৰু ইয়াৰ সৰ্বকালোপযোগিতা আদিক বিস্তৰ ভাৱে ব্যাখ্যা কৰি গৈছে।

যুক্তিবাদী মানুহৰ শ্ৰদ্ধা-অশ্ৰদ্ধাৰ জ্ঞান সৰল হয়। সকলো বিষয়তে কাকতিৰ এই জ্ঞান প্ৰতিফলিত হৈছে। গুৰুজনক, জ্যোত্ৰজনক আৰু যোগাজনক উপযুক্ত শব্দেৰে তেখেতে শ্ৰদ্ধা কৰিব জানিছে। 'বয়সত ছাত্ৰস্থানীয়' বুলি কৈ জ্যোতিপ্ৰসাদ আগৰৱালাৰ প্ৰতিভাৰ প্ৰতিও শ্ৰদ্ধা দেখুৱাইছে তৰ্কযুদ্ধৰ প্ৰতিদ্বন্দীকো সৌজন্যৰে 'শ্ৰদ্ধাস্পদ শ্ৰীযুত ৰজনীকান্ত বৰদলৈ ডাঙৰীয়া,' 'শ্ৰীযুত ঘনশ্যাম দেৱশৰ্মা দেৱ' বুলিহে উল্লেখ কৰিছে। শংকৰদেৱ, মাধৱদেৱ, বেজবৰুৱা, ৰায়চৌধুৰী, ৰঘুনাথ চৌধাৰী, মহাত্মা গান্ধী, তৰুণ ৰাম ফুকন প্ৰমুখ্যে সকলোকে যথাযোগ্য সন্মান দেখুৱাইছে।

অৱশ্যে বিজুলীৰ প্ৰৱন্ধলানিত কাকতিয়ে যি বিদ্ৰূপাত্মক ভাষা প্ৰয়োগ কৰিছে সি কাকতিৰ স্বভাৱৰ আনকেতবোৰ দিশ পোহৰলৈ আনিছে। এই প্ৰৱন্ধ মালাত 'কাকতিৰ তাত্ত্বিক স্বৰূপটো প্ৰকাশ পাইছে।' কাকতিয়ে নিজেও স্থানান্তৰত বিজুলীৰ কটুভিপ্লৱ ৰচনাখিনিৰ সমৰ্থনত যুক্তি দাঙি ধৰিছে। এই সন্দৰ্ভত কাকতিয়ে বাঁহী সম্পাদক বেজবৰুৱালৈ লিখা চিঠি কেইখনমান গুৰুত্বপূৰ্ণ সাক্ষী হৈ আছে।

এই সন্দর্ভত ১/১০/২০ তারিখৰ চিঠিত কাকতিয়ে বিজুলীত ছদ্মনাম লোৱাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে।^{১১} আকৌ ৫/১০/২০ তাৰিখে লিখা চিঠিত লিখিছে, “মই ইচ্ছা কৰিয়েই তৰ্কত wider range লৈছো। বৰদলৈদেউৰ শাস্ত্ৰীয় hand to hand fight অত মোৰতো টিকিবৰ উপায় নাই। ..... যি বোৰ কথাত আপোনাৰ সম্মতি নাই, সিৰোৰ opinion reserved বুলি দিব।”^{১২} কাকতিয়ে নিজেও জানিছিল যে তেখেত প্ৰয়োজনতকৈ অধিক কঠোৰ হৈছে। তেখেতৰ এনে কটুভক্তি যে স্বভাৱজাত নহয় বৰং ইচ্ছাকৃতহে তাক ৮/১০/২০ তাৰিখৰ চিঠিৰ পৰা স্পষ্ট হৈ পৰে। তাত লিখিছে “বিজুলীৰ ওয় প্ৰস্তাৱ কালিৰ ডাকত পঠিয়াই দিছো। বোধকৰো ঠায়ে ঠায়ে কিছু strong হৈছে। objectionable কিবা যদি থাকে smooth down কৰি দিব। অকনো spare কৰিবৰ মন নাই বুলিহে লেখাবোৰ বৰ strong হৈ যাব লাগিছে।”^{১৩} বিজুলীৰ প্ৰৱন্ধলানিৰ অন্তৰংগ সাক্ষ্য আৰু পত্ৰলেখাৰ চিঠিকেইখনৰ ভিত্তিত কথাবোৰ এনেদৰে জুকিয়াই ল’ব পাৰি যে সমাজত প্ৰচলিত বৰ্ণবৈষম্য আৰু জাত্যাভিমানৰ তীব্ৰ প্ৰতিবাদৰূপে কাকতিয়ে বিজুলীত কটু আৰু কক্ষ ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছে। তেখেতে নিজে স্বীকাৰ কৰিছে যে প্ৰদীপিকাৰ সম্পাদক বৰদলৈৰ ‘শাস্ত্ৰীয় hand to hand fight অত মোৰতো টিকিবৰ উপায় নাই।’ গতিকে কাকতিৰ এই কটু ভাষা শক্তিশালী বিপক্ষৰ বিৰুদ্ধে বৰ্ণজিকাৰ চতুৰালিও হ’ব পাৰে। অৱশ্যে কাকতিয়ে অৱতাৰণা কৰা যুক্তি আৰু প্ৰমাণেই এই ক্ষেত্ৰত শক্তিশালী অস্ত্ৰ। অথবা নিজৰ জাত্যাভিমান আৰু আত্ম সম্মানবোধ^{১৪} কাকতিৰ ব্যক্তিত্বত এনেদৰে লাগি আছিল যে তাত কেনেবাকৈ আঘাত লাগিলে তেখেতে কাকো ‘spare কৰিবৰ মন’ নকৰে। এনেদৰে ‘বিজুলী’ত কাকতিৰ চৰিত্ৰৰ আন এটা দিশ প্ৰকাশ পাইছে।

নাৰীৰ প্ৰতিও কাকতিয়ে যথোচিত উচ্চভাৱ দেখুৱাব জানিছে। মৌলিক প্ৰতিভাশালী লেখিকা ধৰ্মেশ্বৰী দেৱীৰ^{১৫} ফুলৰ শৰাই’ৰ পাতনিত স্ত্ৰীৰ প্ৰতিভাক প্ৰশংসা কৰিছে। নাৰী লেখিকাৰ লেখনিত তেখেতে নাৰী-হৃদয়ৰ স্বৰূপ বিচাৰিছে। কোনো সমালোচকে নাৰী হৃদয়ক ‘এক বিৰাট শূণ্যতা’ বুলি দিয়া মন্তব্যৰ প্ৰত্যাছান স্বৰূপে হেলইছাৰ কাহিনী অৱতাৰণা কৰি সিদ্ধান্ত দিছে “.....নাৰী হৃদয় বিৰাট শূণ্যতা বা অৰূপ শিলাখণ্ড হয়নে নহয় সেইটো আলোচনা নকৰিলেও হ’ব। ই যদি বাস্তৱকিতে শূণ্য হয়, ই এনে শূণ্য য’ত সকলো ৰূপ ৰংকাৰ মাৰ গৈ আছে; ই এনে অৰূপ য’ত সকলো ৰূপ সালমিহলি হৈ আছে; ই যদি বৰণ নোহোৱা হয় তেনে সূৰ্য্যৰ পোহৰৰ দৰে অৰণ্য য’ত সাতোটা ৰং মিহলি হৈ আছে।” অৱশ্যে নাৰী হৃদয়ৰ অখণ্ডতা স্বীকাৰ কৰা কাকতিয়ে ‘তিৰোতাৰ প্ৰেম কামনাত আৰম্ভ হৈ নিষ্কামতাত ডাণ্টেৰ প্ৰেমৰ ওখ আসনত উঠিব পাৰে। কিন্তু কামনাৰ ইন্দ্ৰিয়গম্যতা গুৰিতে আছেই। আৰু পুৰুষৰ বোধশক্তি বেছি, তেওঁলোকৰ ভাৱ বুদ্ধিত উদয় হৈ অনুভূতিলৈ আহে। কিন্তু তিৰোতাৰ ভাৱ অনুভূতিত উদয় হৈ তেওঁলোকৰ জীৱন মন সকলোকে আক্ৰমণ কৰে’ — এই বুলি কৈ নিজে সাঁথৰ তৈয়াৰ কৰি ল’লে।

ডাণ্টে, চণ্ডীদাস, ৰঘুনাথ চৌধাৰীৰ কাম-গন্ধ বিহীন উদাত্ত প্ৰেমক তেখেতে প্ৰশংসা কৰিছে। কাকতিৰ আদৰ্শবাদী প্ৰেমত ‘উদ্দাম বাসনাৰ স্থান নাই বৰং তাত আছে সৰলতা, কোমলতা, নিস্পাপতাৰ সমাবেশ।’ স্থূল প্ৰেমৰ বান্ধোনত—

প্ৰশংসা কৰিছে। নাৰী লেখিকাৰ লেখনিত তেখেতে নাৰী-হৃদয়ৰ স্বৰূপ বিচাৰিছে। কোনো সমালোচকে নাৰী হৃদয়ক ‘এক বিৰাট শূণ্যতা’ বুলি দিয়া মন্তব্যৰ প্ৰত্যাছান স্বৰূপে হেলইছাৰ কাহিনী অৱতাৰণা কৰি সিদ্ধান্ত দিছে “.....নাৰী হৃদয় বিৰাট শূণ্যতা বা অৰূপ শিলাখণ্ড হয়নে নহয় সেইটো আলোচনা নকৰিলেও হ’ব। ই যদি বাস্তৱকিতে শূণ্য হয়, ই এনে শূণ্য য’ত সকলো ৰূপ ৰংকাৰ মাৰ গৈ আছে; ই এনে অৰূপ য’ত সকলো ৰূপ সালমিহলি হৈ আছে; ই যদি বৰণ নোহোৱা হয় তেনে সূৰ্য্যৰ পোহৰৰ দৰে অৰণ্য য’ত সাতোটা ৰং মিহলি হৈ আছে।”

অৱশ্যে নাৰী হৃদয়ৰ অখণ্ডতা স্বীকাৰ কৰা কাকতিয়ে “তিৰোতাৰ প্ৰেম কামনাত আৰম্ভ হৈ নিষ্কামতাত ডাণ্টেৰ প্ৰেমৰ ওখ আসনত উঠিব পাৰে। কিন্তু কামনাৰ ইন্দ্ৰিয়গম্যতা গুৰিতে আছেই। আৰু পুৰুষৰ বোধশক্তি বেছি, তেওঁলোকৰ ভাৱ বুদ্ধিত উদয় হৈ অনুভূতিলৈ আহে। কিন্তু তিৰোতাৰ ভাৱ অনুভূতিত উদয় হৈ তেওঁলোকৰ জীৱন মন সকলোকে আক্ৰমণ কৰে”— এই বুলি কৈ নিজে সাঁথৰ তৈয়াৰ কৰি ল’লে। ডাণ্টে, চণ্ডীদাস, ৰঘুনাথ চৌধাৰীৰ কাম-গন্ধ বিহীন উদাত্ত প্ৰেমক তেখেতে প্ৰশংসা কৰিছে। কাকতিৰ আদৰ্শবাদী প্ৰেমত “উদ্দাম বাসনাৰ স্থান নাই বৰং তাত আছে সৰলতা, কোমলতা, নিস্পাপতাৰ সমাবেশ।” স্থূল প্ৰেমৰ বান্ধোনত নিষ্ফল হোৱা জীৱনৰ পৰিণাম, স্থূল প্ৰেমৰ উত্তৰণ, ইন্দ্ৰিয়গম্য প্ৰেমৰ পৰা অতীন্দ্ৰিয় প্ৰেমৰ বিকাশ এই সকলোবোৰ দিশৰ সাহিত্যিক অভিব্যক্তি চালি-জাৰি চাই কাকতিয়ে কৰিব অতীন্দ্ৰিয় আৰু অহেতুক প্ৰেমক মনীষাৰ সঞ্জীৱনী বুলি ধাৰণা দিছে। কিয়নো কাকতিয়ে নিজেই বিশ্বাস কৰে, “কবিৰ মনত প্ৰেম আৰু বিশ্বশক্তি অভিন্ন পদাৰ্থ।”

এনে চমু আলোচনাৰপৰা কাকতিৰ প্ৰতিভা, পাণ্ডিত্য আৰু ব্যক্তিত্ব সম্পৰ্কে যি ধাৰণা পোৱা যায় তাৰ পৰা এই কথা নিশ্চিত ভাৱে কব পাৰি যে এনে এজন লোকৰ এক নিজস্ব জীৱনাদৰ্শ আৰু জীৱনদৰ্শন আছিল। তেখেতৰ ৰচনাবাজিত বিক্ষিপ্ত হৈ থকা উক্তি, মন্তব্য আদিৰ পৰা বিভিন্ন বিষয় সম্পৰ্কে কাকতিৰ দৃষ্টিভঙ্গী ঠাৱৰ কৰি ল’ব পাৰি। ইতিমধ্যে এই গ্ৰন্থৰ বিভিন্ন আলোচনাৰ প্ৰসংগত কাকতিৰ ভালেমান উক্তি উদ্ধাৰ কৰি দিয়া হৈছে। তেনে আলোচনাত সামৰিব নোৱাৰা, অথচ কাকতিৰ জীৱনদৰ্শন প্ৰতিফলিত হোৱা তেনে আন কেতবোৰ মন্তব্য তুলি দি তেখেতৰ ধ্যান ধাৰণা আৰু চিন্তা চৰ্চাৰ স্বৰূপ বুজিবলৈ চেষ্টা কৰিব পাৰি। ভাষাতাত্ত্বিক কাকতিৰ ভাষা সম্পৰ্কে ধাৰণা এনে “মনৰ পুষ্টি আৰু প্ৰকাশ হয় ভাষাৰ সহায়েৰে। সেই কাৰণে জাতীয় চৈতন্য গৰী লোক সকলে নিজৰ ভাষা আৰু তাৰ বিশুদ্ধতা ৰক্ষা কৰে” (জাতীয় চৈতন্য)। এই কথাৰাৰ কাকতিৰ কথাই কামে প্ৰতিফলিত হৈছে। সাহিত্য-সমালোচক কাকতিৰ কেতবোৰ সাহিত্য সম্পৰ্কীয় মন্তব্য প্ৰণিধানযোগ্য। প্ৰকৃত সমালোচনাৰ লক্ষণ সম্পৰ্কে কাকতিৰ নিজস্ব অভিমত পূৰ্বৱৰ্তী আলোচনাত দাঙি ধৰা হৈছে (দৃষ্টব্য এই গ্ৰন্থৰ তৃতীয় অধ্যায়)। তেনে আন এক উল্লেখনীয় মন্তব্য— “প্ৰকৃত সমালোচনাৰ ৰীতি হৈছেক্ৰম প্ৰত্যেক ৰচনাকেই সাহিত্যৰ ফালৰপৰা গাইগোটা হিচাপে গুণাগুণ বিচাৰ কৰি আটাইবোৰ ৰচনাৰেই

সমষ্টিগতভাৱে মূল সূত্র বিচাৰ কৰাটো।” (বেজবৰুৱা)

কাকতিৰ মতে সাহিত্যৰ লক্ষণ— “অৱস্থাৰ পৰিবৰ্তনৰ লগে লগে লোক সমাজৰ সৈতে হিয়া মন খাপ খুৱাই লোৱাৰ চেষ্টাই হৈছে সাহিত্য। খাপ খুৱাই ল’বলৈ যাওঁতে সততে যিবোৰ ন-ন ৰূপৰ উদ্ভৱ হয়, সেইবোৰেই সাহিত্যৰ নতুন সুৰ। সংস্কৃত শব্দ সাহিত্যই এই ভাৱ বঢ়িয়াকৈ প্ৰকাশ কৰে। আনকি ইংৰাজী শব্দ Literatureত তাক সিমানদূৰ নকৰে” (ভৱিষ্যত অসমীয়া সাহিত্য)। “মানৱ সমাজত সাহিত্যই হৈছে কৌটিলীয়া আৰোগ্যকাৰী আৰু সমন্বয় সাধক শক্তি।” কাকতিয়ে সাহিত্য আৰু শাস্ত্ৰীয় তত্ত্ব দুয়োবিধৰে সমালোচনা কৰি গৈছে। তেখেতে অতি সহজভাৱে দুয়োটাৰে প্ৰভেদ দেখুৱাই গৈছে— “দাৰ্শনিক তথ্য সদায় বুদ্ধিগম্য আৰু প্ৰকৃত সাহিত্য সদায় হৃদয়গম্য।” সমালোচনাত নামোতে কাকতিয়ে নিজে সদায় দুয়োটা বিষয় এনেদৰেই বিচাৰ কৰিছে। “বৰ্হিজগতৰ সৈতে মানুহৰ যি বিৰোধ আৰু সংগ্ৰাম সেয়েই সাহিত্যৰ প্ৰেৰণা” (আমাৰ নতুন সাহিত্য)। কবিতা সম্বন্ধে তেখেতে কৈছে “সকলো প্ৰকৃত কবিতাই কবিৰ ব্যক্তিগত অনুভূতিৰ ভাষাময় চিত্ৰ বা ছন্দোময় স্পন্দন। এই ব্যক্তিগত অনুভূতিক বিশ্বজীৱন ৰচনাৰ উপাদান কৰিব পৰা শক্তিতহে কবিৰ কৃতিত্ব প্ৰকাশ পায়” (কথা-কবিতা)। ছন্দোময়ী কবিতা আৰু কথা কবিতাৰ পাৰ্থক্য কাকতিয়ে যিমান সবল আৰু সূক্ষ্মভাৱে বুজাই দিছে (কথা-কবিতা) বোধকৰো অসমীয়া ভাষাত তেনে ব্যাখ্যা তাৰ আগতে দিয়া হোৱা নাছিল। সাহিত্য সদায় পাঠকৰ ওচৰত নিৰ্ভৰশীল। সাহিত্য জনপ্ৰিয় কৰিবলৈ পাঠক সৃষ্টি কৰিব লাগিব। তাৰ বাবে কাকতিয়ে অতি প্ৰায়োগিক আৰু বাস্তৱিক উপদেশ দিছে “পঢ়ুৱৈ সমাজ বঢ়াবলৈ হ’লে প্ৰথমতে মনোগ্ৰাহী কিতাপৰহে বেছি আৱশ্যক। ..... এই সত্যটোৰ সমুখত নৈতিকতা, স্বদেশপ্ৰিয়তা আদি আদৰ্শও ম্লান হৈ পৰে। সেইকাৰণে অসমীয়া পাঠকক সহজ ঠাঁচত লিখা প্ৰেমৰ কাহিনী, ডিটেক্টিভ গল্প, দেশপ্ৰেমমূলক কাহিনী আদি চকুত লগাকৈ ছপাই উলিয়াব লাগিব। কিয়নো প্ৰত্যেক ভাষাৰ যি সুকীয়া জতুৱা ঠাঁচ আছে তাৰ আকৰ্ষণ আৰু সফলতা ..... বহুত বেছি। ..... নতুন লিখকে মাইকী মানুহ আৰু খেতিয়কে সদায় ব্যৱহাৰ কৰি থকা বহুতো সহজ অথচ হৃদয়স্পৰ্শী ৰচনভংগী সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰলৈ টানি আনিব লাগিব।” এনেদৰে কাকতিয়ে স্বতন্ত্ৰীয়াকৈ কিছুমান সমালোচনা সূত্র আৰু সাহিত্য বিষয়ক ধাৰণা দি থৈ গৈছে।

জাতীয় চৈতন্য-গৰী কাকতিৰ জাতীয়তাবাদ সম্পৰ্কেও নিজস্ব দৃষ্টিভংগী আছিল। তাৰ ভিতৰত জাতি আৰু মহাজাতিৰ ধাৰণা কাকতিৰ বহুকেইখন ৰচনাত প্ৰকাশ পাইছে। কাকতিৰ ৰচনাত বহু ব্যৱহৃত এই দুটা শব্দৰ দ্বাৰা কাকতিয়ে জাতি মানে অসমীয়া আৰু মহাজাতি মানে ভাৰতীয়ক বুজাইছে। উদাহৰণ— “জাতীয় জীৱন জিন্ম ভিন্ন হ’বলগীয়া অৱস্থাত বৈষ্ণৱ সাহিত্যই নতুন প্ৰাণৰ সঞ্চাৰ কৰি সৰ্বভাৰতীয় মহাজাতীয় চৈতন্যৰ লগত ইয়াৰ ঐক্য ভাৱ স্থাপন কৰে” (পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য)।

লোক-সংস্কৃতিৰ গবেষক কাকতিয়ে দিয়া সংস্কৃতিৰ সংজ্ঞা এনে— “মানুহৰ

সংস্পৰ্শ পৰি থকা শ্ৰেষ্ঠ ভাৱ কিছুমানৰ ইঙ্গিতেই হৈছে সংস্কৃতি”। “সংস্কৃতি মানুহৰ বিশিষ্ট চিন্তাধাৰাৰ অৱদান। ইয়াৰ দ্বাৰা মানুহে যেইকোনো বিজ্ঞানৰ উৰ্বৰ উক্তি প্ৰশমিত কৰিব পাৰে।”

ভাৰততত্ত্ববিদ কাকতিয়ে ভাৰতীয় সভ্যতাৰ মূল কথা আঙুলিয়াই দিছে— “বিশ্বাত্মাবোধ, বিৰাট কল্পনা, ভূমাস্পৃহা ভাৰতীয় সভ্যতা আৰু সাহিত্যৰ কেন্দ্ৰস্থ ভাৱ” (পণ্ডিতৰ ভূমাস্পৃহা)। ধৰ্ম, ঈশ্বৰ, প্ৰেম, জীৱন আদি সম্পৰ্কেও কাকতিৰ নিজস্ব দৃষ্টিভংগী উক্তি বা বাণীৰ আকাৰত পোৱা যায়। সংশ্লিষ্ট ঠাইত সেইবোৰ ইতিমধ্যে আলোচনা কৰি অহা হৈছে। কাকতিৰ অনেক সাৰগৰ্ভ বাক্য ছাত্ৰ-ছাত্ৰী আৰু শিশুৰ বাবে হিতকাৰী। তাৰে দুটিমান উদাহৰণ— “সিদ্ধিৰ পথত সাধনাৰ মাজেদি, যাবই লাগিব”। “এইটো মূল সূত্র বুলি ধৰি ল’বই লাগিব যে পৃথিৱীত কিবা ডাঙৰ কাম কৰিব লাগিলে জীৱনৰ আগডোখৰত সাধনা লাগিবই আৰু সেই সাধনাৰ সাক্ষা ক্ষেত্ৰ হৈছে নীৰৱতা” (নিৰৱ সাধনা)। “জগতত ডাঙৰ চানেকি, ডাঙৰ ভাৱ, ডাঙৰ কাম— এইবোৰেই ফুলৰ নিচিনা। সেইবোৰৰ সোৱাদ লোৱাত যদি মন বুৰাই ৰাখিব পাৰা, চাবা, তোমালোকৰ মনো সেই চানেকি, ভাৱ আৰু কামৰ অনুৰূপ তেজাল হ’ব” (পখিলা)।

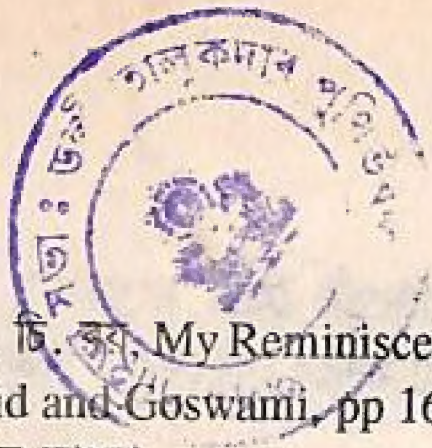
বৈষ্ণৱ সাহিত্য, সংস্কৃতি, ধৰ্ম সম্পৰ্কে কাকতিৰ অভিমতসমূহ সদা স্মৰ্তব্য। বৰগীত সম্পৰ্কে— “ধাতুৰ মুদ্ৰা এটিৰ এফালে ৰজাৰ চাব আৰু আনফালে মুদ্ৰাটিৰ বেচফেৰিৰ উল্লেখ থকাৰ দৰে গীতবোৰতো এফালে পৰম পুৰুষৰ মানৱী লীলাৰ ব্যক্তিত্বৰ চাব আৰু আনফালে ভক্তৰ ভাষাত সেই চাবখিনিৰ মূল্যৰ ইঙ্গিত আছে।” (বৰগীত) নামঘৰ সম্পৰ্কে— ‘These Namghars are something like village parliaments’ (Life and teachings of sanker Dev)।

কাকতিৰ ভাৱবাহক প্ৰতিটি বাক্যই কাকতিৰ বাণী। ইয়াত কেইটামান উক্তিৰ দ্বাৰা তেখেতৰ জীৱনাদৰ্শ বুজিবলৈ মাথো চেষ্টাহে কৰা হৈছে। এইবোৰ বিশ্লেষণ কৰিলে তাৰ মাজত কাকতিৰ ভাবমণ্ডলৰ পৰিসৰ বিচাৰি পোৱা যায়। আনকি সুকীয়াকৈ কাকতিৰ দৰ্শন, সমালোচনা আৰু গৱেষণাৰ এক সুকীয়া ধাৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এনে এক প্ৰতিভা আৰু অখণ্ড ব্যক্তিসত্তাৰ অধিকাৰী অধ্যাপক ড°বাণীকান্ত কাকতি তেখেতৰ উত্তৰ পুৰুষৰ জ্ঞান আৰু কৰ্মসাধনাৰ পথত চিৰকালৰ বাবে অনুপ্ৰেৰণাৰ অক্ষয় বন্তি হৈ ৰ’ল।

টোকা

- ১। প্ৰতি ভট্টাচাৰ্য্য, সহজ মানুহ বাণীকান্ত শাস্তিদূত, ১৫ ডিচেম্বৰ, ১৯৫২
- ২। দেৱকান্ত কাকতি, ড°বাণীকান্ত কাকতিৰ ল’ৰালি কাল, আজিৰ বাতৰি ১৫ নৱেম্বৰ, ১৯৯৩
- ৩। ড°মহেশ্বৰ নেওগ, ভূমিকা, ৰচনাৱলী ০

- ৪। পি. ডি. গুপ্ত, My Reminiscences of Banikanta, Banikanta Kakati ed. Taid and Goswami, pp 16-17.
- ৫। নিবন্ধ সাধনা
- ৬। নন্দ তালুকদার, বাণীকান্ত কাকতি(জীৱন টোকা) বাণী প্রতিভা, পৃ.১৪৩-১৪৪
- ৭। দেৱকান্ত কাকতি। মোৰ পিতাদেউ ডাংবাণীকান্ত কাকতি। স্মৃতিগ্রন্থ, বাণীকান্ত কাকতি তৰ্ক প্ৰতিযোগিতা, আৰ্য্যবিদ্যাপীঠ মহাবিদ্যালয়।
- ৮। ড°মহেশ্বৰ নেওগ, ডক্টৰ কাকতি : ব্যক্তিত্বৰ কণিকা, শান্তিদূত।
- ৯। ড°প্ৰমোদ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য, ডক্টৰ কাকতিৰ প্ৰতিভাৰ পৰিসৰ, শান্তিদূত।
- ১০। দেৱকান্ত কাকতি, মোৰ পিতাদেউ, ডাংবাণীকান্ত কাকতি
- ১১। (ক) অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰী, মই লিখোঁ কিয়, অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰী, বচনাৱলী-১৯৫
- (খ) কিছুমান ঘটনা শ্ৰীপ্ৰভাত গোস্বামী বি.এ.ৰ বাণী কাকতিক ভাল নাপাইছিলোঁ কিয় (শান্তিদূত) প্ৰৱন্ধত পোৱা যায়
- ১২। Kakati, Assam through the Ages, The Assam Tribune, 15th August, 1949, reprinted in Banikanta Kakati.
- ১৩, ১৪। কাকতিৰ শেষ লেখা, শান্তিদূত। কাকতিৰ পুত্ৰ দেৱকান্ত কাকতিৰ হাতত থকা কাগজৰ পৰা।
- ১৫। ড°সূৰ্য্য কুমাৰ ভূঞা, বাণী প্ৰতিভা, পৃ.১৩৫ ড°বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা, উক্ত গ্ৰন্থ পৃ. ১৩৫
- ১৬। ড°মহেশ্বৰ নেওগ সম্পাদিত পত্ৰলেখা পৃ. ২২৪
- ১৭। ড°নেওগ, উক্ত গ্ৰন্থ, পৃ. ২২৫
- ১৮। উক্ত গ্ৰন্থ, পৃ.২২৮

মুদ্রণ : বরীন্দ্র ছপাশাল, ভাস্কর নগর, গুৱাহাটী-২১